

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

ПРАКТИКУМ

із курсу «Державотворчі та культурницькі процеси в країнах
Центральної, Східної та Південно-Східної Європи в епоху
Середньовіччя та Модерний час»

*Частина 1. Історія країн Центрально-Східної та
Південно-Східної Європи в епоху Середньовіччя та
Ранньомодерний час (VI–XVIII ст.)*

Навчально-методичні матеріали
для студентів закладів вищої освіти

Автор-упорядник О.М. Марченко

Кропивницький – 2023

УДК 94(100)“05/17“(076)

М 30

Практикум із курсу «Державотворчі та культурницькі процеси в країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи в епоху Середньовіччя та Модерний час». Частина 1. Історія країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи в епоху Середньовіччя та Ранньомодерний час (VI–XVIII ст.). Навчально-методичні матеріали для студентів закладів вищої освіти / автор-упорядник О.М. Марченко. Кропивницький: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2023. 217 с.

Рецензенти:

Позднякова І.С., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії ЦДУ імені В. Винниченка.

Токар Н.М. кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії ЦДУ імені В. Винниченка.

Практикум з історії країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи в епоху Середньовіччя та Ранньомодерний час (VI–XVIII ст.) рекомендований для вивчення студентам гуманітарних спеціальностей, які в Центральноукраїнському державному університеті імені Володимира Винниченка вивчають вибірково навчальну дисципліну «Державотворчі та культурницькі процеси в країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи в епоху Середньовіччя та Модерний час».

Навчально-методичні матеріали містять основні проблемні питання із середньовічної та ранньомодерної історії болгар, сербів, хорватів, словенців, чехів, словаків та поляків, методичні рекомендації до них. У практикумі пропонуються питання для обговорення та дискусій, вказуються основні терміни й поняття з курсу, зазначаються ключові дати та події, які необхідні для розуміння специфіки цивілізаційного поступу відповідного народу. Для поглибленого вивчення окремих політичних, соціальних, господарських, культурних проблем з історії слов'янських народів студентам підібрані документальні джерела з тем, що вивчаються. Тестові завдання допоможуть студентам виробити навички узагальнення та порівняльно-аналітичної діяльності. Видання сприятиме розширенню знань студентів, поглибленню розуміння ключових особливостей історичного розвитку країн регіону, формуванню в них навичок самостійної роботи з матеріалами джерел.

Затверджено на засіданні методичної ради
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка.
Протокол № 1 від 29 листопада 2023 року.

© О.М. Марченко

ПЕРЕДМОВА

Студентам гуманітарних спеціальностей у Центральноукраїнському державному університеті імені Володимира Винниченка пропонується для вивчення вибірково навчальна дисципліна «Державотворчі та культурницькі процеси в країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи в епоху Середньовіччя та Модерний час». Для кращого засвоєння матеріалу курсу рекомендується «Практикум з історії країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи в епоху Середньовіччя та Ранньомодерний час (VI–XVIII ст.)», який містить матеріали, необхідні як викладачеві для проведення семінарських занять, так і студенту для підготовки до семінарів та самостійної роботи. Практикум розроблений згідно з навчальною програмою для здобувачів освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014 «Середня освіта (Історія)», яка передбачає вивчення розвитку історичного процесу впродовж Середніх віків та Модерного часу.

Навчально-методичні матеріали містять важливі проблемні питання, рекомендовані для обговорення на семінарському занятті, методичні рекомендації до тем, основні поняття, необхідні для розуміння логіки розвитку того чи іншого історичного періоду країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи в VI–XVIII ст., ключові дати цього періоду.

Для поглибленого вивчення матеріалу пропонуються теми, за якими варто підготувати доповіді, повідомлення, реферати. Для закріплення матеріалу рекомендуються контрольні питання та завдання, а також підбір документальних джерел на всі теми, що вивчаються. Ознайомлення з історичними документами народів регіону в зазначений час сприятиме до подальшого самостійного опрацювання студентами наукової літератури, розширення їхнього культурного та освітнього розвитку.

Важливим елементом навчально-методичних матеріалів є практичні завдання у вигляді тестів. Короткий словник термінів і понять стане підґрунтям для кращого засвоєння навчального матеріалу з дисципліни. Наприкінці кожної теми й у кінці практикуму подається список джерел та літератури, який допоможе студенту підготуватися до семінарських занять, виконання самостійної роботи, написання творчих наукових робіт.

Така структура практикуму націлює студента на ґрунтовне вивчення ключових проблем історії країн Центрально-Східної Європи та Балкан в епоху Середньовіччя та Ранньомодерний час.

ТЕМА 1. Болгарія в середні віки

Питання для обговорення

1. Утворення та історичний розвиток Першого Болгарського царства (VII – початок XI ст.).
2. Болгарія під владою Візантії (XI–XII ст.).
3. Виникнення та історичний розвиток Другого Болгарського царства (1187–1396 рр.).

Методичні рекомендації:

У *першому питанні* необхідно проаналізувати особливості процесу складання болгарської етнокультурної спільноти у загальному контексті розвитку етнічних та державотворчих процесів Балканського півострова епохи раннього Середньовіччя. Особливу увагу потрібно зосередити на характеристиці основних історичних чинників та вихідних етнічних складових болгарського етногенезу, оцінці ролі тюркського, фракійського та слов'янського компонентів у формуванні сучасного болгарського етносу.

Розглядаючи період Першого Болгарського царства (681–1018 рр.), рекомендуємо приділити увагу правлінню хана Крума, хана Бориса I, князя (царя) Симеона, а також розвитку болгарської церкви, руху богомилів. Зазначимо, що історія самостійної Болгарської держави розпочинається з укладення в 681 р. мирного договору протоболгарського вождя Аспаруха з імператором Костянтином IV, а також заснування столиці Пліски. Перше Болгарське царство було слов'яно-болгарською федерацією, у якій значним був вплив на болгар слов'янських племен. На чолі держави стояв повновладний володар – хан, який мав радників – кавкані (аристократична знать), а також провінційних намісників – тархані. Посади радників і намісників займала знать, яка ділилася на вищу (боїли) і нижчу (багаїни).

Необхідно звернути увагу на результати правління окремих правителів, як-то: хан Крум, який приєднав великі території по течії р. Сава й Тиса до кордонів великої держави франків; захопив гірську Сердіку (Софію) та її область. За Бориса I було прийнято християнство, що справило вплив на внутрішнє і зовнішнє життя країни; поширилася церковно-слов'янська мова, Болгарія вступає в різноманітні зв'язки з Візантією та Заходом. Симеон I висуває претензії на роль великої держави, воює з Візантією, розширює кордони держави (землі Північного Дунаю, Сербії, частину Фракії); проголошує себе царем болгар і греків (913); болгарська церква стає автокефальною (917), створюється патріархат; виник рух богомилів – антифеодальний, під релігійними гаслами, виступав проти офіційної церкви, мав власну ієрархію серед віруючих (проіснував до початку XIII ст.).

За царювання Петра I країна вступила в період роздробленості, ведеться боротьба з Візантією; відпала Сербія (повстання 931 р.). Далі необхідно охарактеризувати виникнення Західноболгарського царства (столиця Охрид) та його боротьбу проти візантійської агресії до 1185 р. Важливе значення для вивчення Болгарської держави й суспільства цього періоду має, зокрема, «Закон судний людям» (кінець IX ст.). Цей документ

став відображенням суттєвого впливу візантійської правової традиції на болгарську державу, що втілювалося, зокрема, у новій судово-правовій системі, нових принципах проведення процесу та дізнання, значної ролі християнства у внутрішній політиці болгарської держави. Готуючись до відповіді, доцільно звернутись до біографічних характеристик видатних історичних персоналій, або скласти просопографічний портрет болгарської політичної еліти зазначеного періоду.

Висвітлюючи в *другому питанні* період візантійського панування в Болгарії (1018–1186), треба продовжити аналіз особливостей історичного розвитку країни. Важливо знати, що: Болгарія поділялася на три військово-адміністративні округи (феми) на чолі із візантійськими стратігами; візантійські урядовці замінили болгарських; посилювалась еллінізація болгарської церкви; остаточно утвердилися феодальні відносини, виникло залежне селянство, з'явилося багато нових повинностей. Також необхідно приділити належну увагу й національно-визвольному руху болгар (повстання 1040, 1072–1073 та 1186 років).

У *третьому питанні*, характеризуючи період Другого Болгарського царства, необхідно проаналізувати внутрішню та зовнішню політику представників правлячих династій болгарських монархів Асенів (1186–1280 рр.), Тертерів (1280–1323 рр.) та Шишмановичів (1323–1396 рр.). Варто акцентувати свою увагу на: боротьбі з Візантією і пошук нових союзників (правління Асеня I, Петра Калаяна); піднесенні Болгарії за Івана Асеня II – у ці роки проводиться активна зовнішня політика лавірування між Латинською імперією та Візантією; відбувається значне розширення території (Македонія, Західна Фракія, більша частина Епіру, вихід до Адріатичного узбережжя). Державно-суспільний устрій у країні складався під впливом Візантії, а також Заходу.

Селянське повстання під проводом Івайла 1277–1280 рр. призвело до поступового занепаду (ослаблення центральної влади, роздробленості країни, виникнення незалежних держав (Тирновська, Відинська, Добруджа).

Основні поняття: болгари, словинії, держава «семи слов'янських племен», Перше Болгарське царство, «Закон судний людям», боляри, болгарська церква, рух богомилів, Друге Болгарське царство, турки-османи.

Ключові події:

Друга половина VI ст. – виникнення перших слов'янських князівств на Балканах.

Початок VII ст. – утворення союзу «семи слов'янських родів (племен)».

Перша половина VII ст. – заснування ханом Кубратом (584–642) Великої Булгарії.

681–1018 рр. – існування Першого Болгарського царства.

681–700 рр. – правління хана Аспаруха, засновника болгарської держави.

700–721 рр. – правління хана Тервела, який встановив союз із Візантією.

- 768–777 рр. – правління хана Телерига, який поклав край тривалій внутрішній кризі Болгарської держави.
- 803–814 рр. – правління хана Крума, першого законодавця Болгарського царства, реформи якого укріпили державу і прискорили процес асиміляції протоболгарського етносу слов'янським.
- 814–831 рр. – правління хана Омуртага, уклав 30-річний мир із Візантією.
- 836–852 рр. – правління хана Пресіана, припинилися гоніння на християн.
- 852–889 рр. – правління хана (князя) Бориса I. Укладення «Закону судного людям».
- 865 р. – прийняття християнства Борисом I.
- 893–927 рр. – правління болгарського князя і царя Симеона I, «золота доба».
- 913 р. – проголошення Симеона I царем болгар та греків.
- 917 р. – надання автокефалії Болгарській церкві.
- 927–969 рр. – правління болгарського царя Петра I. Феодальна роздробленість. Виникнення руху богомилів.
- 969–971 рр. – правління болгарського царя Бориса II.
- 971 р. – захоплення Візантією північно-східних земель Болгарії.
- 977–997 рр. – правління західно-болгарського царя Романа.
- 997–1014 рр. – правління західно-болгарського царя Самуїла.
- 1018–1186 рр. – Болгарія під владою Візантії.
- 1040 р. – повстання болгар проти візантійського панування на чолі з Петром Делянном.
- 1072–1073 рр. – повстання болгар проти візантійського панування на чолі з Георгієм Войтехом.
- 1186 р. – повстання в північно-східній Болгарії проти візантійського панування під проводом боляр Федора й Асеня.
- 1187–1396 рр. – існування Другого Болгарського царства.
- 1187–1196 рр. – правління болгарського царя Асеня I.
- 1197–1207 рр. – правління болгарського царя Петра Калояна.
- 1202 р. – визнання візантійським імператором Олексієм III незалежності Болгарії.
- 1218–1241 рр. – правління болгарського царя Івана Асеня II. Піднесення Другого Болгарського царства.
- 1277–1280 рр. – повстання під проводом пастуха Івайла.
- 1323–1396 рр. – правління династії болгарських царів Шишмановичів.
- 1331–1371 рр. – правління болгарського царя Івана Александра, відновлення могутності Болгарії.
- 1356 р. – поділ Болгарії на Тирновське, Відинське царства та Добруджу.
- 1371 р. – битва на річці Маріца між турками-османами й коаліцією південнослов'янських князів, яка зазнала поразки.
- 1393 р. – захоплення Тирново турками-османами.
- 1396–1422 рр. – Відинське царство у васальній залежності від турків-османів.

Питання для дискусій на семінарському занятті

1. Проаналізуйте передумови та особливості утворення Першого Болгарського царства.
2. Яке значення мало запровадження в Болгарії правового документа «Закон судний людям»?
3. Як відбувалося запровадження християнства на болгарських землях?
4. Охарактеризуйте видатні постаті Першого Болгарського царства.
5. Проаналізуйте причини занепаду Першого Болгарського царства.
6. Який характер мало візантійське панування над болгарськими землями?
7. У результаті яких чинників було скинуте візантійське панування і проголошено Друге Болгарське царство?
8. Охарактеризуйте причини швидкої втрати Болгарією державності в XIV ст. та завоювання її турками-османами.

Теми рефератів, повідомлень, доповідей

- Характеристика правової пам'ятки «Закон судний людям».
- Запровадження християнства в Болгарії: передумови, хід, представники.
- Рух богомилів на Балканах.
- Болгарська держава в роки правління царя Симона.

Робота з джерелами.

Прочитайте документи і дайте відповідь на питання

Завдання 1. Як хан Крум обґрунтував необхідність проведення реформ у країні і причину невдач аварів?

Лексикон «Суда»

У статті «Болгари» візантійського енциклопедичного словника «Суда» міститься інформація про закони болгарського хана Крума.

«Відомо, що ці болгари, здобувши перемогу, доценту знищили аварів. Крум при цьому запитав у полонених аварів: «Як ви думаєте, чому загинув ваш вождь і увесь народ?» І вони відповіли: «Тому, що процвітали наклепи один на одного й нищили наймужніших та розумних. Крім того, насильники та злодії були спільниками суддів. А також від пияцтва, оскільки вина ставало дедалі більше, всі стали п'яницями. А також від підкупу й хабарництва, оскільки всі стали торговцями та ошукували один одного. Загибель наша сталася саме від цього». Почувши це, Крум скликав усіх болгар і, переглянувши закони, постановив: «Якщо хто-небудь звинувачує іншого, не слід його слухати, а, спочатку зв'язавши, потрібно його допитати, і якщо виявиться, що він збрехав, – убити його. І нехай не буде дозволено давати їжу тому, хто краде, а якщо хтось наважиться на це, нехай буде відібрано його майно». Наказав він також ламати злодію ноги і знищити всю виноградну лозу; кожному злидню давати не мало, а вдосталь, щоб він знову не потрапив у злидні, відібрати майно в того, хто цього не зробить...».

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 33–34; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 49–50; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 25.

Завдання 2. На основі документа визначте, світогляд, звичаї болгар і з'ясуйте на основі відповідей римського папи, що цікавило хана Бориса I в християнській релігії західного напрямку?

Відповіді Папи Римського Ніколая I на запитання болгарського хана Бориса I

«Відповіді» містять важливу інформацію про релігію, побут та звичаї дохристиянської Болгарії.

«17. Отже, розповідаючи, як ви прийняли...християнську віру і змусили охрестити весь народ; як він після хрещення увесь до одного повстав із великою жорстокістю проти вас, стверджуючи, що ви видали поганій закон, і хотіли вбити вас і призначити іншого князя; як ви, підготовлені проти них із Божою допомогою, перемогли їх від малого до великого, захопили у свої руки і як вся їхня знать і найвпливовіші люди з їхнього роду були знищені мечем, а менш знатним і менш помітним ви не завдавали лиха, тож ви хочете знати, чи є гріх для вас через тих, кого ви позбавили життя...

21. Якщо раб утік від свого пана, чи слід його простити, коли він буде затриманий?

22. До тих, хто має на думці втікати, коли ви вступили в сутичку з ворогом...нехай більш м'яким буде закон...

24. Як слід учинити з убивцею батька, а також із тим, хто звів зі світу брата свого або сестру, вказують закони. Але якщо винний втече до церкви, то...нехай не визначить місцевий єпископ або призначений ним священник.

25. Ви заявляєте, що за звичаєм батьківщини воїни завжди охороняють межу між вашою вітчизною та іншими країнами, і якщо раб або вільний утече яким-небудь шляхом через одну з варт, то воїнів негайно замість нього карають на смерть...

26. Відносно того, хто вбив близького, тобто родича: брата, двоюрідного брата або внука, нехай збережуть свою силу святі закони, але, якщо він втече до церкви, нехай уникне смерті...

33. Ви говорите, що, вступаючи в бій, досі несли як корогву кінський хвіст, і хочете знати, що слід нести замість цього. Нічого іншого, окрім святого хреста...

35. Ви розповідаєте, що перед виступом на бій збиралися, у визначені дні та години, аби убезпечитися заклинаннями, іграми, піснями та деякими гаданнями...

39. Ви запитуєте про кровний зв'язок між родами, щоб зрозуміти, з якими жінками слід брати шлюб...

40. Ви кажете, що на вашій батьківщині існує звичай: перед боєм ваш володар виряджає найвірнішу та розумну людину для огляду всієї зброї, коней та спорядження...і ті, у кого вони будуть не підготовленими, засуджуються до смерті...

42. Ви говорите, що коли ваш князь зазвичай сідає за стіл для трапези, ніхто, навіть його дружина, не сяде з ним поїсти, ви ж сядете подалі від нього на низькі сидіння та їстимете на землі...

49. Крім того, ви хочете знати, чи дозволено давати, як раніше, у посаг нареченим золото, срібло, волів, коней та інше...

51. Ви запитуєте, чи дозволено мати одночасно двох дружин, а якщо ні, хочете знати, що потрібно вчинити з тим, у кого виявиться дві дружини...

62. Ви говорите, що до прийняття християнства у вас був знайдений камінь, котрий...зазвичай був ліками для тіла, а інколи не давав користі...

66. Ви говорите, що греки забороняють вам заходити до церкви в пов'язці із лляної тканини, яку ви носите на голові...

67. Ви говорите, що...коли ви хотіли зв'язати кого-небудь присягою заради справи, то клали перед ним меч, і він над ним промовляв присягу...

79. Говорите, що у вас існує звичай: хворі беруть для одужання пов'язку й, пов'язавши, носять її на шії...

86. Ви стверджуєте, що коли схоплений злодій або розбійник не зізнається в тому, у чому його звинувачують, то у вас суддя б'є його по голові нагайкою та коле в боки металевими шипами, доки не допитається істини...

90. Ви запитуєте, чи дозволено вживати в їжу тварин та птицю, якщо вони вбиті без ножа та загинули від удару людини...

96. Хоч би що замислила або скоїла дружина проти тебе, навіть якщо вона звинуватить тебе, не потрібно відштовхувати її або сильно зневажати...

103. Ви запитуєте, що слід зробити з нечестивими книгами, що отримані, як ви заявляєте, від сарацинів і що зберігаються у вас...».

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 34–36; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 50–52; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 26–28.

Завдання 3. На основі правового документа з'ясуйте особливості судочинства в болгар. Наведіть приклади регулювання релігійних, кримінальних, соціальних (становище рабів), майнових, сімейних питань.

Закон судний людям

Це найдавніша письмова законодавча пам'ятка слов'янських народів, створена в Болгарії під час правління князя Бориса (852–889) після прийняття болгарами християнства в 865 р.

«1. Перш ніж викласти всю правду, слід сказати про правду Божу...Тому святий Константин¹, написавши перший закон, переповів його так: «Кожне поселення, де здійснюються язичницькі обряди та заклинання, слід віддати Божому храму з усім майном, що є в правителів цього поселення. Тих, хто здійснює обряди, слід продати з усім їх майном, а кошти роздати бідним».

2. За всіх суперечностей, звинувачень або наклепів князю і судді не слід слухати справу без багатьох свідків, але сказати суперникам, обвинувачам та наклепникам: «Якщо ви не подасте свідків...то отримаєте таке є покарання, яке вимагаєте для інших». Про свідків. Усіх їх слід із мужністю та терпінням допитати перед князем та судьями...вимагати свідків справжніх, богобоязливих і таких, що не мають жодної ворожнечі та лукавства, ні ненависті, ні провини, ні спору з тими, проти кого свідчать. Свідків має бути 11 і більше, а щодо малих провин – від 7 до 3 і не менше. Судді мають попередити свідків, що в разі обману на них чекає або прокляття, або продаж, або ж кара². Не слід у жодній зі справ використовувати свідків, що були спіймані на обмані або порушенні законів Божих, чи тих, хто живе як звірі, або ж тих, хто не склав присяги.

3. Вступаючи в бій з ворогом, необхідно стримуватися від усіх нечестивих слів і справ...І якщо пошле Бог перемогу, то шосту частину здобичі слід узяти князю, а решту розділити між усіма людьми на рівні частини. Жупану достатньо княжої долі і прибутку від людського оброку³. Особам же, які здійснили подвиги та хоробрі справи, чи то кметам⁴, чи то простим людям...виділити із княжої частини, скільки потрібно. Частину слід віддати тим, хто бився з ворогом, а частину – тим, хто залишився в таборі...

4. Якщо той, хто має дружину, живе разом із рабиною-розпусницею, князю тієї землі⁵ слід продати її на іншу землю, а кошти роздати бідним. Розпусника слід покарати постом⁶ на сім років. Ці сім років він повинен прожити тільки на хлібі та воді.

6. Той, хто живе із чужою рабиною, повинен сплатити 30 столензів⁷ господарю рабині, а сам має дотримуватися посту сім років, як ми сказали, але не слід продавати рабину. Якщо ж він бідний, то має віддати господарю рабині стільки, скільки може, зі свого майна, а сам повинен дотримуватися посту, як встановлено...

8. Якщо хто-небудь візьме за дружину свою куму, за законом людським їм обом слід відрізати носи та розлучити їх, а за законом церкви – розлучити їх та змусити дотримуватися посту 15 років⁸. І після закінчення їх епитимії⁹, на 16-й рік вони зможуть знову прийняти причастя.

9. Так само слід покарати того, хто спізнається зі своєю дочкою у святому хрещенні або із заміжною жінкою.

10. Якщо хто-небудь візьме дівчину без згоди її батьків та вони дізнаються про це, а він згодом захоче з нею одружитися та батьки згодні, то бути весіллю. Якщо ж одна зі сторін не згодна, то винний, якщо він заможний, повинен віддати дівчині за образу літр золота, тобто 72 столензи. Якщо ж він рівний їй, то повинен віддати половину свого майна. Якщо ж він

бідний, то суддя цієї землі повинен покарати його побиттям та вислати за межі землі. Йому належить дотримуватися посту сім років...

12. Того, хто збездивив дівчину, якій не виповнилося 20 років, слід продати з усім майном, а отримані кошти віддати дівчині. Він...повинен дотримуватися посту сім років...

15. Той, хто має дві дружини, повинен прогнати молодшу та її дітей, а його самого слід покарати биттям, і поститися йому сім років...

16. Ті, хто підпалює чужий ліс та вирубує його, винні подвійно¹⁰. Того, хто з ворожнечі або з метою розкрадання майна підпалить дім, слід спалити, якщо це станеться в місті, а якщо...у селі – то знищити мечем...Якщо ж хто-небудь запалить чужу ниву або виноградник, то слід провести розслідування та суд. Якщо виявиться, що він запалив вогонь через необережність або легковажність, винний має сплатити постраждалому кошти за завдану ним шкоду. Якщо ж хто-небудь запалить вогонь у вітряний день та не стежитиме за ним, говорячи, що він не розпалається, то має відшкодувати завдану ним шкоду, і його карають побиттям. А якщо він зробить усе, як слід, але розпочнеться буря і вогонь піде далі за межі ділянки, то його не засудять. Якщо від грози займеться дім і згорить будь-яка частина дому, а вогонь перейде й запалить ближні дома сусідів, то господаря дому не судять, оскільки це не його вина.

18. Ніхто не має права силоміць вигнати того, хто прийшов до церкви, шукаючи захисту...Якщо ж хтось спробує силоміць вивести втікача із церкви, то хоч би ким він був, має отримати 140 ударів до крові¹¹, і тоді, як указано, слід розглянути звинувачення проти втікача. Якщо між двома людьми виник спір через що-небудь, й один із них, не повідомивши владу, а діючи самостійно...вчинить насильство, і якщо він справді зробив це заради повернення свого майна, він повинен його позбавитися та повернути назад. Якщо ж він візьме чуже, то влада цієї землі повинна покарати його побиттям, тому що він не може бути сам собі суддею...

20...Раб або вільний не може бути свідком ні на користь господаря, ні на проти нього¹². Свідки не повинні свідчити із чуток...навіть якщо б вони були жупанами.

21. Якщо хтось купить у чужоземців полоненого з усім його майном, а в полоненого є кошти, що сплачені за нього, то, сплативши їх, нехай він іде вільним. Якщо ж у нього немає коршів, він має працювати на того, хто його купив, поки не відробить сплаченої за нього суми, причому його плата, що називається мздою, узгоджується при свідках по 3 столензи на рік. Відробивши свою ціну, він стає вільним. Якщо полонений, повернувшись із полону, відмовиться від християнської віри, з прибуттям на свою землю або в місто його слід передати церкві¹³.

25. Той, хто замкнув чужу худобу, якщо він її морить голодом або якимось їй зашкодить, має бути двічі покараний. Господар раба, що вкрав що-небудь, якщо хоче зберегти цього раба, повинен відшкодувати збитки обкраденому, якщо ж не хоче мати цього раба, повинен віддати його в рабство потерпілому. Того, хто приручить чуже стадо, на перший випадок

слід покарати побиттям, на другий вигнати із землі, на третій продати, за умови, що він поверне всю худобу, яку приручив. Того, хто вдень або вночі проникне до вітваря та візьме щось зі священного посуду або одягу, чи інші речі, слід продати...

31. Того, хто вкраде і продасть вільного або зробить його своїм рабом, слід самого віддати до рабства...

32. Той, хто присвоїв чужого раба, захопивши його й не видавши на вимогу господаря, повинен повернути йому іншого такого ж раба або сплатити за нього кошти...».

¹ Посилання на візантійського імператора Константина I (306–337), канонізованого християнською церквою, вміщено тут для надання більшого авторитету всьому кодексу й першій його статті, спрямованій як проти простого населення, яке продовжувало сповідувати язичництво, так і проти знаті, які опиралися впровадженню християнства.

² Тобто таке саме покарання, яке неправдивий свідок вимагав для звинуваченого.

³ *Людський оброк* – частина зборів із населення області, що належала її жупану.

⁴ *Кмети* – дружинники.

⁵ Мається на увазі правитель чи намісник великої області.

⁶ До посту додавалися також певні обмеження культового характеру, наприклад, заборона відвідувати церкву, приймати причастя тощо.

⁷ *Столенз* – перекручене латинське слово «солід».

⁸ Мабуть, церковна кара заміняла більш тяжку кару згідно з «людським законом».

⁹ Заборона тимчасово виконувати в певному обсязі одні християнські обряди (причастя, відвідування церковних служб) й одночасно виконувати в збільшеному обсязі інші (піст, покаяння, молитви тощо).

¹⁰ Платять подвійне відшкодування.

¹¹ У цій статті норма покарання збільшена у 12 разів порівняно з першоджерелом – візантійською «Еклогою», очевидно через поширеність порушень права притулку.

¹² У списках XIII–XIV ст. ця стаття відтворюється неясно й допускає зворотне тлумачення, тобто право раба свідчить проти свого господаря або на його користь.

¹³ Можливо, мається на увазі передати у феодалну залежність.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 36–39; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 52–55; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 29–33.

Завдання 4. Використовуючи працю Юанна Скільца «Огляд історії», дайте відповідь на такі питання:

а) Як відбулося повстання так званих «комітопулів» проти Візантії, і як до влади прийшов Самуїл?

Юанн Скільца «Огляд історії»

Юанн Скільца – візантійський чиновник, хроніст кінця XI – початку XII ст. Його праця охоплює період із 811 до 1057 р., написана у формі анналів як оглядова історія, вільна від коментаторських нашарувань, що вважається основним джерелом з історії держави царя Самуїла.

«Петро, цар болгар¹, незабаром після смерті своєї дружини² відновив мир і уклав договір з імператорами³, передавши їм як заручників двох своїх синів Бориса й Романа. Незабаром після цього він помер⁴. Тоді його сини були відправлені до Болгарії, аби зайняти батьківський престол і зупинити просування комітів⁵. Оскільки Давид, Мойсей, Арон і Самуїл, сини одного з найбільш могутніх комітів⁶ у Болгарії, замислювали повстання та сіяли смуту в болгарській державі...

Коли помер імператор Іоанн⁷, болгари повстали і вибрали своїми правителями чотирьох братів – Давида, Мойсея, Арона й Самуїла, синів якогось князя, котрий був у болгар дуже могутнім, і тому вони називалися комітопулами...

Із цих чотирьох братів Давид був невдовзі вбитий між Касторією і Преспією в місці «Красні Дуби» якимись мандрівниками-валахами. Мойсей загинув під час облоги Сяра від удару каменя, кинутого зі стіни. Арона же, як кажуть, або через те, що був він прихильником ромеїв, або тому, що прагнув захопити владу, разом з усією його сім'єю вбив його брат Самуїл 14 липня в місцині Разметаніца... Так Самуїл став єдиним правителем усієї Болгарії. Ця войовнича людина ніколи не знала спокою. Поки роменські війська були зайняті боротьбою проти Скліра, він спокійно нападав на весь захід, і не тільки на Фракію, Македонію та околиці міста Салоніки, а й на Фессалію, Грецію та Пелопоннес. Він здобув багато фортець, а головною серед них була Ларіса, населення якої зі всіма сім'ями він переселив у глиб Болгарії. Він їх включив до військових списків і використав як союзників проти ромеїв. Він переніс і мощі святого Ахілла, єпископа Ларіси за часів Константина Великого, який був присутній на великому і першому синоді... і вивіз їх до Преспі, де знаходився його двір».

¹ *Петро* – син царя Симеона та його другої дружини.

² Дружина болгарського царя Петра була візантійська принцеса Марія, племінниця візантійського імператора Романа I Лакапіна (919–945). Вона померла приблизно 968 р.

³ Василій II та його брат Константин VIII, сини імператора Романа (959–963). Оскільки вони були неповнолітніми, замість них правили спочатку їхня мати Феофана, а потім Никифор II, котрий 963 р. проголосив себе імператором. Таким чином обидва брати стали його співправителями.

⁴ Петро помер 30 січня 969 р.

⁵ *Коміт* – цивільний правитель області (комітату) в середньовічній Болгарії.

⁶ Коли він був комітом, якою областю правив і як насправді його звали невідомо.

⁷ Іоанн I Цимісхій, візантійський імператор (969–976)

• Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 59–60; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 38–39.

б) Як цар Самуїл вів війни з візантійським імператором Василем II?

«Самуїл рушив на Салоніки й залишив основну частину війська в засідках та пастках, лише малу його частку він послав для набігу на Салоніки... Самуїл же розташував свій табір на протилежному березі. Оскільки пройшли проливні дощі, вода в річці піднялася, вона розлилася, так

що в цей час не очікувалося ніякої битви. Однак магістр¹, оглянувши річку вгору і вниз за течією, відшукав місце, де її можна було перейти. Вночі, піднявши своє військо, він перейшов річку й напав на безтурботно сплячих воїнів Самуїла. Багато хто з них був перебитий, ніхто й не подумав про захист. Сам Самуїл і син його Роман² зазнали важких ран і не потрапили в полон тільки тому, що змішалися з мерцями й лежали як мертві. З настанням ночі вони таємно втекли до Етолійських гір і звідти через вершини цих гір перейшли до Пінду і врятувалися в Болгарії³. А магістр, звільнивши полонених ромеїв і знявши одяг із полеглих болгар, пограбувавши ворожий стан і з багатою здобиччю повернувся до Салонік зі своїм військом...

Наступного року⁴...імператор вирушив у похід на Відін і взяв його силою після восьми місяців облоги. Поки він був зайнятий облогою, Самуїл, просуваючись швидким маршем, несподівано напав на Одрін⁵...Раптовим нападом він оволодів і ярмарком, на якому щороку збиралася безліч народу, і, узявши багато здобичі, повернувся до своєї країни. Імператор, укріпивши сильно Відін, повернувся до столиці без втрат, спустошивши і зруйнувавши всі болгарські фортеці на своєму шляху. Однак, наблизившись до міста Скоп'є, знайшов на іншому боці річці Аксіос, що тепер зветься Вардар, Самуїла, котрий безтурботно там отаборився. Розраховуючи на повноводність річки, яку на той час неможливо було перейти вбхід, він недбайливо розташував свій стан. Проте один із воїнів знайшов таки брід і провів через нього імператора. Вражений раптовою його появою, Самуїл почав безладно тікати, його намет і весь його стан був захоплений».

¹ Візантійський полководець магістр Никифор Уран.

² Мається на увазі син царя Самуїла Гаврил Радомир, відомий також під ім'ям Роман.

³ Описана битва відбулась у 996 р. на річці Сперхей поблизу Фермопіл.

⁴ 1003 р.

⁵ *Одрін* – слов'янська назва м. Адріанополь; тепер – м. Едіоне в європейській частині Туреччини.

• Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 60–61; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 39–40.

в) Яким чином візантійському імператорові Василію II вдалося відкрити Болгарію?

«Імператор не переставав щорічно вторгтися до Болгарії, спустошуючи та руйнуючи все на своєму шляху. Самуїл, який не міг чинити йому гідний опір у відкритому полі, вступати у відкритий бій з імператором, зазнавав звідусіль поразок і почав втрачати сили. Тому він вирішив перегородити шлях імператору до Болгарії ровами та стінами...Імператор уже почав втрачати надію подолати ці перешкоди, коли Никифор Ксифій, призначений ним у той час стратигом Філіппополя, переконав його залишитися і безперервно продовжувати штурм. Сам же він сказав, що піде розвідає, чи не можна де-не-небудь зробити щось вигідне та корисне. Отже,

він, узявши своїх воїнів..., раптово з криками й шумом з'явився на пагорбі в тилу болгар. Перелякані несподіванкою його появою, вони почали тікати. Імператор же зруйнував залишену стіну і став переслідувати їх. Багато (болгар) було вбито, а ще більше потрапило в полон. Самуїл ледве врятувався від загибелі завдяки своєму синові, який сміливо відбивався від нападників. Він посадив батька на коня і відвіз до фортеці, що називалася Прілеп¹. Імператор заслпив полонених болгар – близько 15000 і, як кажуть, повелівши вести кожну сотню заслплених одному кривому, відіслав їх до Самуїла². А той, коли побачив, як вони плетуться колонами з однаковою кількістю людей, не зміг мужньо і спокійно перенести цього страждання. В очах у нього потемніло, і він непритомний упав на землю. Присутні, прагнучи повернути йому дихання водою і пахощами, змогли привести його трохи до тями. Прокинувшись, він попросив холодної води. Коли він її випив, з ним стався серцевий напад, і через два дні (Самуїл) помер³. Владу над болгарями перейняв його син Гаврил, званий також і Романом, який перевершував свого батька потугою і силою, але дуже поступався йому мудрістю і розумом. Він був сином Самуїла від однієї лариської полонянки. Почав правління 15 жовтня у 13-й індикт⁴. Однак, не поцарювавши й одного року, був убитий, коли збирався на полювання, сином Арона Іваном Владиславом, якого він сам урятував від смерті, коли той був приречений до загибелі...

Імператор... прийшов до Загорії, де стояла надзвичайно сильна фортеця Мельнік, споруджена на скелі й оточена звідусіль глибокими прірвами. Болгари з усієї округи зійшлися до неї і зовсім не страшилися ромеїв. Імператор послав до них одного зі своїх слуг, якого євнуха на ім'я Сергій, людину розумну, котра мала дар красномовства, аби довідатися про їхні настрої. Прийшовши до болгар, він зумів довгими умовляннями схилити цих людей до потрібного, а саме – скласти зброю і здатися імператору разом із фортецею. Імператор прийняв їх, гідно вшанував і, залишивши у фортеці достатній гарнізон, повернувся до Мосінополя...

На п'ятий день прибув безрукий ромей разом із наближеними Івана Владислава, Аронова сина. Він приніс листа, яким Іван Владислав повідомляв, що в Петрисці він убив Гаврила й узяв усю владу у свої руки. (У листі) він також обіцяв імператорові належну покору. Прочитавши листа й підтвердивши своє рішення хрисовулом, імператор вирядив посланців до Івана. Через кілька днів ромей із відрізаною рукою знову повернувся з листом від Івана та болгарських старійшин, котрі виявляли готовність стати підданими та рабами імператора...

Імператор знову повернувся до Болгарії і, спустошивши місцевість поблизу Острова, Соска, а також Пелагонійську долину, заслпив усіх захоплених болгар. І так він досяг міста Охріда, у якому були споруджені палати царів Болгарії...Охрид був головним містом усієї Болгарії, там були споруджені палаци царів Болгарії, зберігалися їхні скарби. Відчинивши (скарбниці), імператор знайшов у них багато грошей, корони з перлами, золототканий одяг і 100 кентінаріїв⁵ карбованої золотої монети. Усе це він

віддав війську...Він прийняв дружину Івана Владислава з трьома синами й шістьма дочками...До імператора прийшли також інші болгарські вельможі, кожний зі своїм загоном: Несторіца, Заріца й молодший Добромир. Вони були прихильно прийняті й по-царськи вшановані...

Він (імператор) вступив до Константинополя тріумфально через головний вхід Золотих воріт, увінчаний золотою короною з гребнем на вершині. Попереду нього йшли Марія, дружина Владислава, дочки Самуїла та інші болгари. Це відбулося у 2-й індікт 6527 року (1018 р.). Так із трофеями він вступив до Великої церкви, де виголосив подячні гімни Богові, а потім повернувся до палацу».

¹ Битва відбулася 29 червня 1014 р. в ущелині Ключ, що поблизу однойменного села в Південно-Західній Болгарії.

² За це візантійський імператор Василій II був прозваний «Болгаробійцею».

³ Цар Самуїл помер 6 жовтня 1014 р.

⁴ 1014 р.

⁵ Кентінарій – грошова одиниця, дорівнювала 100 фунтам; приблизна вага 32,7 кг.

• Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 62–71; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 41–71.

Завдання 5. Використовуючи грамоти візантійського імператора Василя II, охарактеризуйте особливості візантійського панування над болгарськими землями. Які привілеї зберігалися за болгарською церквою?

Грамоти візантійського імператора Василя II

Грамоти імператора Василя II (976–1025) надані Охридській архієпископії, до складу якої увійшли південно-західні та західні області завойованого Візантією Болгарського царства. У грамотах підтверджуються права церковних єпархій і даруються певні привілеї. Перша грамота датується 1019 р., а друга – 1020 р.

«1. Серед багатьох і великих...благ, дарованих нашій величності людинолюбним Богом у різні пори, найвидатнішим є те, що відбувалося збільшення Ромейського царства, а Болгарське опинилося з ним під одним ярмом...Ми веліли, щоб благочестивий монах Іоанн¹ став архієпископом Болгарії...Оскільки же (він) просив письмового підтвердження відносно кліриків² і париків³, що зобов'язані обслуговувати церкви його єпархій та (єпархій) його єпископів, ми видали йому справжній сигілій⁴ нашої величності, яким наказуємо: сам єпископ нехай має в містах своєї єпархії, а саме – в Охриді, Преспі, Мокрі та Кічево, 40 кліриків і 30 париків. Єпископ Касторії (нехай має) у містах його єпархії...40 кліриків і 30 париків...

Наказуємо, щоб усі ці клірики були звільнені і від ікомодію⁵, і від інших епірій⁶, як вони були звільнені (від них) за феодала Самуїла. Заради цього і для відома імператорів, котрі будуть після нас, склавши справжній сигілій, ми віддали його архієпископу, затвердивши свинцевою печаткою.

2. Ми постановляємо, щоб...усіма болгарськими єпископіями, котрими за царів Петра й за Самуїла управляли...колишні архієпископи...володів

теперішній святий архієпископ...І хоч ми стали володарями держави, ми зберегли її права без змін, підтвердивши їх нашими хрисовулами⁷ та сигіліями....А всі стратиги в Болгарії і всі інші службовці та архонти нехай ушановують його належним чином і слухаються його слів і настанов, не втручаються в справи ані болгарських монастирів, ані церков, ані в будь-які інші церковні справи і хай не перешкоджають ані йому, ані підлеглим йому боголюбним єпископам і не створюють їм перешкод, аби не накликати на себе великий і немилосердний гнів моєї величності».

¹Іоанн Дебрський – до 1018 р. патріарх болгарської церкви, займав архієпископський престол до смерті в 1036\1037 р.

²Клірики – нижчі церковні служителі, за статусом близькі до залежних людей.

³Парики – основна категорія феодално залежних селян у Візантії, а потім і в Болгарії.

⁴Сигілій – вид грамоти про пільги, що видавався імператорською владою.

⁵Ікомодій – один із головних податків.

⁶Епірії – надзвичайні податки і відробіткові повинності на користь держави.

⁷Хрисовул – імператорська грамота із золотою печаткою.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 41–42; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 75–77; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 60–63.

Завдання 6. На основі твору Козьми Пресвітера «Бесіди» з'ясуйте становище чернецтва й селянства в Болгарії в X ст., розкрийте сутність єретичної течії «богомільство» і проаналізуйте діяльність її проповідників.

Козьма Пресвітер «Бесіда проти новоз'явленої богомільської єресі»

Козьма Пресвітер жив у X ст., був болгарським церковником, письменником, став відомий своїми анти-богомільськими релігійно-теологічними трактатами, які стали цінним джерелом знань про середньовічне болгарське суспільство.

«Ми чуємо, що серед нас є такі монахи, які обманом беруть шлюб...Інші, котрі подорожують та не постригаються за законом, йдуть до Єрусалима, ще інші – до Рима та інших міст. І, поблукавши таким чином, повертаються до своєї домівки, розкаявшись у безглуздії своїй праці...Але якщо ти хочеш стати монахом і прийняти хрест, що має назву Христовий, – седи собі вдома...Якщо ж ти противник цих слів і говориш: «Неможливо спастися тим, хто живе в миру, оскільки вони зобов'язані піклуватися про дружину й дітей, примусово працювати на земних володарів, витримувати всякі приниження від наглядачів, а від старійшин знуцання», тож знай, брате, багато простоти в тобі, тому ти так говориш...Якщо ти днями працюєш на земних володарів, як ти говориш, і якщо біднота або людські порядки, або щось інше перешкоджає тобі молитися Богу, не звинувачуй їх, а ще краще виконуй те, що тобі доручено, сподіваючись отримати нагороду від Бога за свій труд...Крім того, у тебе стільки ж часу вночі, що й удень:

розподіли його на свій розсуд, й одну частину виділи для відпочинку тіла, а іншу – для молитви Богу.

Більшість із тих, хто йдуть до монастиря, втікають, адже не витримують такого ставлення і праці...Інші, вдавнись у відчай, грішать ще тяжче. Вони вештаються від міста до міста, поїдаючи чужий хліб. Оскільки вони вільні як від земних, так і від Божих робіт, тож і проводять свої дні, вивідуючи, де відбудеться бенкет...Якщо ж хтось іде до монастиря, втікаючи від бідності, або, неспроможний піклуватися про дітей, залишає їх, він іде туди не для того, щоб служити Богу, а щоб спати та об'їдатися. Зрікаючись своїх близьких, вони зрікаються віри і стають гіршими за язичників...А сироти-діти вмирають від голоду, холоду й гірко проклинають їх...

...У роки правовірного царя Петра й Болгарській землі з'явився на ім'я Богомил, а істинно кажучи, Богу-не-мил. Він першим почав проповідувати ересь у землі Болгарській. Нижче ми викладемо його псевдовчення...

Зовні еретики, як вівці: покірливі, мовчазні й лагідні на вигляд, від лицемірного посту вони видаються блідими. Пром. Своїх відкрито не виголошують, голосно не сміються, не виявляють цікавості, ховаються від чужого погляду й зовні все роблять так, що їх не відрізнити від правовірних християн. «Всередині ж вони суть вовки й хижаки», як сказав Господь. Бачать люди таке їх упокорювання і вважають їх правовірними і здатними спрямувати їх до порятунку. Вони ж, подібно до вовка, який хоче схопити ягня, спочатку зітхають, похнюпившись, покірливо відповідають і проповідують, прикидаючись небесними жителями. А де побачать людину просту й неосвічену, починають сіяти плевели свого вчення, гудити правила, що дані святим церквам...

Але що говорять еретики? «Ми більше за вас молимося Богу, і не спимо, і постуємо, а не живемо в лінощах, як ви...» Чим вихвалюєтесь, високорозумні еретики? Адже й диявол не спить і не споживає їжі, катуючи рід людський...Тож чи не до бісів їх захищувати? Але вони гірші за бісів, бо біси бояться хреста Христова, еретики ж рубають хрести й роблять із них для себе знаряддя праці. Біси бояться образу Господнього, написаного на дошці, еретики ж називають ікони ідолами й не поклоняються їм. Біси бояться молей Божих праведників...еретики ж їх лають і глузують із нас, коли бачать, як ми поклоняємося їм і просимо в них допомоги...Вони не хочуть вшановувати святих і ганьблять Божі чудеса, що створені святими мощами силою святого духа. Вони говорять: «Не з Божої волі творяться дива, їх творять диявол, обдурюючи людей...».

Про хрест же Господній вони...говорять так: «Як йому поклонятися? Адже євреї розіп'яли на ньому сина Божого, тому хрест ненависний Богу». Вони вчать...ненавидіти його, кажучи: «Якби хтось розіпнув царського сина на дерев'яному хресті, невже це дерево було б миле царю, як хрест Богу?»...А про причастя говорять вони, що твориться воно не з Божого веління, що це – не тіло Христове, а звичайна їжа. «Христос, – говорять вони, – не правив літургії, і ми не будемо»...І чому ж ви (тобто еретики) кажете, що причастя і церковні обряди не встановлені Богом, і гудите священників та

всі чини церковні, називаючи правовірних священнослужителів сліпими фарисеями, злобно гавкаючи на них, як собаки на вершника?

Почувши притчу про двох синів, яку Господь розповів у Євангелії, вони тепер вважають Христа старшим сином, а молодшим, який обдурив батька, – диявола. Називають його Мамоном і ще вважають творцем усього сущого, тим, хто повелів одружуватися, їсти м'ясо й пити вино...Грубо ганьблячи все наше, вони проголошують себе небесними жителями, а тих, хто бере шлюб і живе в миру, звать Мамоновими слугами...До такої міри оволодів ними диявол, що вони відкидають святе хрещення і гребують немовлятами, які вже охрещені. Якщо трапиться їм побачити мале дитя, вони гидуватимуть ним, нібито від нього виходить злий сморід, відвертаються, плюють, закривають обличчя, хоча вони самі суть сморід...І як їх називати християнами, коли в них немає священників, які б їх хрестили, коли вони відкидають сам хресний знак, коли не записують вони священні молитви й не шанують священників?.. Вони вважають негідним брати до себе дітей...Гребуючи ними, вони їх уникають, дають їм усім нові імена через велику свою простоту. Вважаючи їх дияволятами, вони називають їх «мамонищами» й «богачищами», адже багатство є від Мамона...

Говорять вони: «Не личить працювати й робити земні справи, адже сказав Господь: «Не піклуйтеся про те, що їсте, або що п'єте, або в що одягаєтеся...». Тому дехто з них ходить бездіяльно, не хоче нічого робити...Переходячи від будинку до будинку, вони харчуються тим, що подадуть їм обдурені ними люди...Вони вчать...не коритися владі, гудять багатих, ненавидять царя, лають старійшин, дорікають болярам. Тим же, хто служить царю, вони вважають ненависними Богу й кожному рабу не велять працювати на свого пана».

- Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 39–40, 58–59; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 89–91; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 80–83.

Джерела та література

Джерела:

Закон Судный людем. Пространной и сводной редакции / под ред. М.Н. Тихомирова. АН СССР. Институт славяноведения. Москва: изд-во АН СССР, 1961. 290 с.

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 41–113.

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 11–113.

Хрестоматія памятників феодального государства и права стран Европы / под ред. В.М. Корецкого. Москва: изд-во юрид. лит-ры, 1961. 950 с.

Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 31–67.

Література:

- Ангелов Д. Богомилство в Болгарии. Москва: изд. Иностранной лит-ры, 1954. 213 с.
- Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: вступ до середньовічної історії слов'янства. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
- Горина Л. В. Социально-экономические отношения во Втором болгарском царстве. Москва: изд-во МГУ, 1972. 160 с.
- Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ: Дух Літера, 2000. 528 с.
- Державин Н. С. История Болгарии: В 4-х т. Т 1: Происхождение болгарского народа и образование первого болгарского государства на балканском полуострове. Москва; Ленинград: изд-во АН СССР, 1945. 250 с.
- Державин Н. С. История Болгарии: В 4-х т. Т 2: Болгария времени Первого и Второго царств: 679–1393. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. 164 с.
- История Болгарии: в 2-х т. / под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. Т. 1. 576 с.
- Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І.Яровий, П.М.Рудяков, В.П.Шумило та ін. Київ, 2001. С. 201–221.
- Історія південних та західних слов'ян: Підручник для студентів історичних факультетів вузів / За ред. І.М. Гранчака, А.Ф. Кізченка, В.П. Чорнія. Київ: Вища школа, 1987. С. 25–30.
- Історія Центрально-Східної Європи: посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів/ за ред. Л. Зашкільняка; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 658 с.
- Константинов Е. Хан Аспарух. София: София–пресс, 1971. 53 с.
- Краткая история Болгарии: с древнейших времён до наших дней /отв. ред. Г.Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. 567 с.
- Литаврин Г.Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. Москва: изд-во АН СССР, 1980. 475 с.
- Матанов Хр. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, 2001.
- Попов Д. История на България от древността до наши дни. София: Св. Климент Охридски, 1998. 453 с.
- Раннефеодальные государства на Балканах VI–XII вв. / Отв. ред. Г.Г. Литаврин. Москва: Наука, 1991. 253 с.
- Чорній В.П. Історія Болгарії. Львів: ПАІС, 2007. 404 с.

Тестові завдання

1. Перше Болгарське царство існувало у:
 - а) 681–1018 рр.;
 - б) 702–1118 рр.;
 - в) 801–1120 рр.;
 - г) 925–1102 рр.
2. З періодом Першого Болгарського царства пов'язано ім'я:
 - а) Івайла;
 - б) Крума;
 - в) Калояна;
 - г) Івана Асеня II;
 - д) Мілутіна.
3. Тархані в Першому Болгарському царстві – це:

- а) радники хана – аристократична знать, яка складалася із старійшин окремих родів;
б) провінційні намісники;
в) нижча знать.
4. Кавкані в Першому Болгарському царстві – це:
а) радники хана – аристократична знать, яка складалася із старійшин окремих родів;
б) провінційні намісники;
в) нижча знать.
5. Правління болгарського князя Бориса (852–889):
а) країна відійшла під владу Візантії;
б) зменшення території Болгарського царства;
в) запровадження християнства в країні;
г) поширення руху богомилів;
д) феодална роздробленість Болгарського царства.
6. Правління болгарського царя Симеона (893–927):
а) запровадження християнства в країні;
б) зменшення території Болгарського царства;
в) країна відійшла під владу Візантії;
г) поширення руху богомилів;
д) феодална роздробленість Болгарського царства.
7. Християнство в Болгарії було прийнято за правління:
а) Симеона I; б) Бориса I; в) Крума; г) Івана Асеня I; д) Петра.
8. Автокефалію Болгарської православної церкви було прийнято за правління:
а) Крума; б) Бориса I; в) Симеона I; г) Івана Асеня I; д) Петра.
9. «Золотою добою» Першого Болгарського царства вважають царювання:
а) Симеона I; б) Бориса I; в) Крума; г) Івана Асеня I; д) Петра.
10. Учасники антифеодального релігійного руху на території Болгарії у X ст. – *(назва)*.
11. За болгарським «Законом судним людям» (кінець IX ст.) перелюбник карався:
а) смертю;
б) суворим постом на сім років;
в) позбавленням усього свого майна;
г) продажем у рабство.
12. За болгарським «Законом судним людям» (кінець IX ст.) той, хто викрадав вільну людину або робив її своїм рабом (рабинєю), карався:
а) смертю;
б) суворим постом на сім років;
в) позбавленням усього свого майна;
г) продажем у рабство.
13. Повстання на болгарських землях, яке завершилося виникненням Другого Болгарського царства, відбулося у:
а) 1018 р.; б) 1040 р.; в) 1072–1073 рр.; г) 1186 р.; д) 1227 р.

14. Друге Болгарське царство існувало у:
- 1187–1396 рр.;
 - 681–1018 рр.;
 - 801–1120 рр.;
 - 925–1102 рр.;
 - 950–1080 рр.
15. З періодом Другого Болгарського царства пов'язано ім'я:
- Симеона I; б) Петра; в) Івайла; г) Бориса I; д) Стефана Душана.
16. За болгарського царя Івана Асеня II (1218–1241 рр.) відбувалися:
- активна зовнішня політика лавірування між Латинською імперією та Візантією;
 - значне розширення території;
 - занепад Другого Болгарського царства;
 - завоювання країни турками-османами.
17. За правління династії Шишмановичів у Болгарії відбулося виникнення таких самостійних держав у 1363 р.:
- Тирновська; б) Відинська; в) Добруджа; г) Македонія.
18. Під владу Османів Болгарія відійшла у:
- 1396 р.; б) 1340 р.; в) 1406 р.; г) 1453 р.; д) 1470 р.
19. Встановіть відповідність між поняттями:
1. Друге Болгарське царство	а) Борис I
2. Перше Болгарське царство	б) Іван Асень II
3. Симеон I	в) повстання селян
4. Івайло	г) богомили
5. Самуїл	д) Західноболгарське царство
20. Встановіть відповідність між поняттями:
1. Друге Болгарське царство	а) Петро
2. Перше Болгарське царство	б) Шишман
3. Крум	в) закони
4. Симеон I	г) приєднання Сербії
21. У VII – першій половині IX ст. для розвитку культури Болгарії було характерним:
- поширення апокрифів;
 - паралельне існування слов'янської та болгарської язичницьких культур;
 - запозичення надбань візантійської культури;
 - вороже ставлення до візантійсько-християнських цінностей.
22. У другій половині IX–X ст. для розвитку культури Болгарії було характерним:
- поширення апокрифів;
 - паралельне існування слов'янської та болгарської язичницьких культур;
 - запозичення надбань візантійської культури;
 - вороже ставлення до візантійсько-християнських цінностей.
23. Болгарські християнські святі:

- а) св. кн. Борис I;
 - б) св. кн. Вацлав;
 - в) св. муч. Людмила;
 - г) св. Іоанн Рильський;
24. Своєю літературною діяльністю в Першому Болгарському царстві відомий цар:
- а) Боріл; б) Петро; в) Симеон I; г) Іван Асень II.
25. З ім'ям болгарського патріарха Євтимія пов'язано:
- а) прийняття християнства в Болгарії;
 - б) Тирновська книжна школа;
 - в) мовна реформа;
 - г) створення «Бесіди проти богомилів».
26. Відомим болгарським монастирем доби середньовіччя був монастир:
- а) св. Іоанна Рильського; б) Студениця; в) Раваниця; г) Печський.

ТЕМА 2. Сербія в середні віки

Питання для обговорення

1. Сербські землі до середини XII ст.
2. Утворення та розвиток держави Неманичів (друга половина XII – перша половина XIV ст.).
3. Розпад Сербського царства в другій половині XIV ст. Битва на Косовому полі (1389).

Методичні рекомендації:

Вивчаючи *перше питання*, можна виокремити такі найбільш важливі складові: 1) переддержавний період (V–IX ст.): заселення сербської території слов'янами у V–VII ст.; боротьба із Франкською державою та Візантією за спірні землі; прийняття християнства та його поширення на сербські землі (860–880–ті рр. – X ст.); 2) період перших державних утворень (X – середина XII ст.): Рашка, Зета, Травунія, Хум, Боснія. Об'єднання сербських земель під владою Рашки при жупані Чеславі (середина X ст.); влада Болгарії, Візантії на сербських землях, набіги норманів, половців, мадяр.

У *другому питанні* важливо зазначити, що період зміцнення Сербської держави (друга половина XII – середина XIV ст.) характеризується такими подіями: заснування нової династії Неманичів – звернути увагу на правління Стефана Немані, його здобутки; визнання Візантією незалежності Сербії, проголошення її королівством (1217 р.), здобуття автокефалії сербською церквою (1219 р.), зміцнення зв'язків із Болгарією та Руссю (X–XII ст.); розвиток землеробства і збільшення міст (XIII–XIV ст.). За правління Стефана Душана територія Сербії збільшилася майже вдвоє; серби зберігали громаду й задругу як форми організації суспільного життя; він поділив Сербське царство на 10 намісництв на чолі з правителями; важливим правовим документом його доби був «Законник» (1349).

При характеристиці *третього питання* важливо звернути особливу увагу на: боротьбу намісників проти влади Уроша V, сина Душана; усобиці, війни та повстання на сербських землях; битву на р. Мариці (1371 р.); спроби князя Лазаря об'єднати сербські землі, битву на Косовому полі (1389 р.) та її наслідки, історичне значення.

Основні поняття: серби, династія Неманичів, сербська православна церква, автокефалія, «Законник Стефана Душана»; битва на Косовому полі, Дукля, Зета, турки-османи.

Ключові події:

V–VII ст. н. е. – заселення сербської території слов'янами.

Перша половина VII – поява племен сербів та хорватів і поступове заселення ними території сучасних Сербії, Боснії, Герцеговини, Македонії, Південної Далмації.

VIII–IX ст. – боротьба сербів із Франкською державою та Візантією за спірні землі.

IX ст. – поява перших князівств на чолі із жупанами (архонтами): Рашки, Дуклі, Травунії, Захум'я, Паганії, Зети, Боснії.

805–860 рр. – правління Властимира, правителя Рашки, засновника рашської династії Властимировичів.

870-і рр. – X ст. – прийняття християнства та його поширення на сербських землях.

931 р. – повстання і звільнення Сербії з-під влади Болгарії.

Середина X ст. – перші спроби об'єднати сербів у єдину державу при жупані Чеславі Клонімировичу (927–950).

Середина X ст. – 1018 р. – перебування сербських земель у складі Болгарії.

1018–1195 рр. – сербські землі під владою Візантії.

Середина XI ст. – повстання проти ромеїв під проводом Стефана Воїслава (1000–1052). Виникнення Дуклянського королівства або Зети.

1077 р. – визнання папською курією (Григорій VII) жупана Михайла I королем Дуклі.

1165–1195 рр. – правління Стефана Немані на звільнених від Візантії сербських землях, об'єднання їх у єдину державу.

1195–1224 рр. – правління в Сербській державі Неманичів Стефана Первовінчаного.

1217 р. – проголошення Сербії королівством.

1219 р. – здобуття автокефалії Сербською православною церквою.

1243–1276 рр. – правління Уроша I Великого, економічний підйом країни.

1276–1282 рр. – правління Стефана Драгутіна.

1282–1321 рр. – правління Стефана Уроша II Мілутіна, щорічно будував задужбину, територія країни розширилась.

1321–1331 рр. – правління Стефана Уроша III Дечанського, став найвпливовішим правителем Балкан.

1331–1355 рр. – правління Стефана Душана, «золота доба» Сербії.

16 квітня 1346 р. на соборі в Скоп'є С. Душана було проголошено «царем сербів і греків».

1347 р. – проголошено встановлення сербської патріархії.

1349–1354 рр. – створення «Законника» Стефана Душана.

1355–1371 рр. – правління Стефана Уроша V, розпад держави Неманичів на декілька володінь.

1371 р. – битва сербів з османами на р. Мариці.

1372–1374 рр. – підкорення турками сербської Македонії.

26 жовтня 1377 р. боснійський бан Твртко зі згоди угорського короля і сербської знаті прийняв титул сербського короля.

15 червня 1389 р. – битва сербів з османами на Косовому полі біля м. Приштина.

1389–1427 рр. – правління в Сербській деспотовині Стефана Лазаровича. Визнання васальної залежності (до 1402 р.) від Османської імперії.

З 1402 р. Стефан Лазарович проголосив себе «деспотом Сербії», тобто першою особою після імператора.

1427–1456 рр. – правління в Сербській деспотовині Джурджа Бранковича.

1459 р. – захоплення османами фортеці Смедерево. Ліквідація сербської державності.

1482 р. – захоплення турками Герцеговини.

1499 р. – захоплення турками Гірської Зети.

Питання для дискусій на семінарському занятті

1. Виділіть спільне та відмінне в державотворчих процесах болгар і сербів.
2. Визначте відмінності запровадження християнства в болгар і сербів.
3. Охарактеризуйте видатні постаті середньовічної Сербії.
4. Проаналізуйте причини занепаду Сербської держави в XV ст.
5. Зробіть порівняльний аналіз розвитку середньовічної Сербії та Болгарії.

Теми рефератів, повідомлень, доповідей

- Сербська держава в період правління Стефана Душана.
- Правовий аналіз «Законника Стефана Душана».
- Битва на Косовому полі 1389 року: реальні події та висвітлення у фольклорі.

Робота з джерелами.

Прочитайте документи і дайте відповідь на питання

Завдання 1. На основі джерела з'ясуйте, як відбувалося заселення Балканського півострова сербами, якими в них були відносини з Візантією, хто були перші правителі сербів, які в них були стосунки з Болгарією?

Константин VII Багрянородний «Про управління імперією»

Візантійський імператор Константин VII Багрянородний (913–959) відомий своєю науково-літературною діяльністю. Зібравши навколо себе освічених людей, створював наукові праці енциклопедичного характеру: «Про церемонії», «Про феми», «Про управління імперією», біографію імператора Василя I Македонянина. У праці «Про управління імперією» наводяться відомості про прихід та розселення сербів і хорватів на Балканському півострові до X ст.

«Хай стане відомо, що серби походять від нехрещених сербів, які також називаються «білими» й живуть по той бік Туркії (Угорщини) у місцевості Воїкі¹. З ними межує Фракія, а також Велика Хорватія, нехрещена, яка називається «білою». Там-то й живуть із самого початку ці серби. Коли два брати отримали від батька владу над Сербією, один із них, взявши половину народу, прибіг до Іраклія, василевса ромеїв². Приймавши його, сам василевс Іраклій надав йому місце для поселення у фемі Фессалоніки Сервії³, яка з того часу й дістала цю назву. Серби ж мовою ромеїв означає «раби»...Цю назву серби отримали тому, що стали рабами василевса ромеїв. Через деякий час ці серби надумали повернутися до своїх місць, і василевс відіслав їх. Але коли вони переправилися через річку Данувій (Дунай), то, розгубившись, попросили василевса Іраклія через стратига, який правив на той час у Белграді, щоб він дав їм іншу землю для поселення.

Отже, нинішня Сербія, Паганія, так звана країна Захлуми (Хум), Тервунія (Травунія) і країна карналітів (Конавле) завжди були під владою василевса ромеїв, але ці країни стали безлюдними через аварів (вони ж вигнали звідти римлян, що жили в теперішній Далмації і Діррахії), то василевс і поселив зазначених сербів у цих країнах. Вони були підвладні василевсу ромеїв, який, привівши пресвітерів із Риму, охрестив їх і, навчивши їх добре відправляти благочестя, виклав їм віру християнську⁴. Потім, коли...помер цей архонт-серб, що звернувся по допомогу до василевса, правили його наступники – син, згодом внук і т.д. – архонти з його роду. Через деякий час був у цьому роді Воїсеслав, а потім його син Радослав, син цього Просігоїс та його син Властімир⁵. До цього Властімира болгари були в мирних добросусідських відносинах із сербами, підкоряючись василевсу ромеїв і перебуваючи під його опікою. За правління цього Властімира Пресіам, архонт Болагрії⁶, пішов війною на сербів, жадаючи підкорити їх, однак після трирічної війни не лише нічого не досяг, а й занапастив багато своїх воїнів. Після смерті архонта Властімира Сербією правили три його сини – Мунтімир, Строїмир і Гоїнік, які розділили між собою країну⁷. У їхні володіння вдерся архонт Болгарії Михайло-Борис, бажаючи помститися за поразку Пресіама, свого батька. Воюючи, серби виявилися настільки сильнішими, що взяли в полон сина Михайла – Володимира з дванадцятьма великими боїладами⁸...

Через деякий час згадані брати, архонти Сербії, виступили один проти одного, і коли переміг один із них – Мінтімир, він, бажаючи одноосібно владарювати, схопив і віддав у Болгарію двох своїх братів. Лише Петра, сина одного з братів – Гоїніка, він залишив біля себе та опікувався ним. Але Петро, втікши, прибув до Хорватії. Раніше згаданий Строїмир, брат Мунтімира, що перебував у Болгарії, мав сина Клонімира, якому Борис дав у дружини болгарку. У Болгарії в нього народився син Чеслав. Мунтімир же, вигнавши двох братів та отримавши владу, породив трьох синів – Прибеслава, Брана і Стефана, а по його смерті владу успадкував син Прибеслав.

Через рік, виступивши з Хорватії, згаданий вище Петро, син Гоїніка, вигнав свого двоюрідного брата Прибеслава з двома його братами й сам став володарем, а ті втекли в Хорватію. За три роки Бран, пішовши війною на Петра, був розбитий, полонений і осліплений. Два роки потому Клонімир, батько Чеслава, також втікши з Болгарії, досяг Сербії і вступив із військом в одну з її фортець, Достініку, з наміром захопити владу. У бою Петро вбив його і правив ще двадцять років, владарюючи за царювання Лева⁹, блаженного і святого василевса, підкоряючись йому. Він уклав мир із Сімеоном, архонтом Болгарії...¹⁰

Це не сподобалося Михайлові, архонту Захлуми¹¹, який повідомив Сімеону, архонту болгар, що василевс ромеїв шанував дарами архонта Петра, аби він об'єднався з турками (угорцями) і виступив проти Болгарії. У той час відбулася битва біля річки Ахелой¹² між ромеями й болгарами. Тому Сімеон, розгніваний цим, послав проти архонта Сербії Петра Феодора Сигрицу і

славного Мармаїна¹³, а з ним був і архонтопул¹⁴. Павло, син Брана, якого осліпив Петро, архонт Сербії. Таким чином, болгари, підступно напавши на архонта Сербії і домовившись із ним, що вони не завдадуть йому ніякої шкоди, обманом заманили його до себе. Негайно зв'язавши його, завезли в Болгарію, де він помер у тюрмі¹⁵. Замість нього до Сербії вступив Павло, син Брана, і правив три роки. Василевс Роман¹⁶, маючи в Константинополі архонтопула Захарію, сина Прибеслава, архонта Сербії, послав його, щоб він став архонтом Сербії. Однак, розв'язавши війну, той зазнав поразки від Павла. Павло схопив його й передав болгарам, які його тримали в кайданах. Через три роки, коли Павло ворогував із болгарами, вони відіслали Захарію, раніше посланого василевсом Романом, і він, вигнавши Павла, сам заволодів Сербією.

Захарії негайно нагадали про благодіяння василевса ромеїв. Коли Сімеон послав проти нього військо з Мармаїном і Федором Сигрицею, він їхні голови і зброю відправив із поля бою до василевса ромеїв як трофей (бо між ромеями й болгарами ще тривала війна). Він не переставав виряджати посольства до василевсів ромеїв, так само як і архонти до нього, підкоряючись і служачи їм. Але Сімеон знову послав військо на чолі з Кніном, Імніком та Ічбоклією проти архонта Захарії, відправивши з ними також і Чеслава.

Тоді Захарія, злякавшись, утік до Хорватії, а болгари, повідомивши жупанів, що прибув до них і прийняв владу архонт Чеслав, визвали їх. Але довели лише до першого села і, негайно зв'язавши їх, вступили в Сербію, захопили весь народ і повели в Болгарію. Дехто, однак, утік до Хорватії. Країна залишилася безлюдною. Тоді болгари вдерлися в Хорватію на чолі з Алоговотуром¹⁷ і були всі перебиті хорватами.

Через п'ять років Чеслав, тікаючи від болгар, із чотирма іншими прибув із Преслава в Сербію, але виявив у країні лише 50 чоловіків, що не мали ні дружин, ні дітей і займалися полюванням, годуючи так себе. Заволодівши з ними країною, він повідомив про це василевса ромеїв, просячи його про допомогу й захист, обіцяючи служити й підкоритися його наказам, так само як і архонти до нього.

З того часу василевс ромеїв не припиняв опікуватися ним. Серби, яких Сімеон розсіяв по інших країнах, почувши про це, зібралися до нього. Прибуло багато втікачів із Болгарії і у Константинополь, і василевс ромеїв послав їх до Чеслава. Він підкорився василевсу ромеїв; за сприяння василевса й через його великі благодіяння об'єднав цю країну й закріпився в ній як архонт¹⁸. Архонт Сербії спочатку, тобто з часу царювання василевса Іраклія, як раб підкорявся василевсу ромеїв, і ніколи не був підвладним архонтові Болгарії».

¹ Питання про те, звідки прийшли серби на Балкани, є спірним. Імовірно, «білі серби» жили у Верхньому Повісленні. Костянтин Багрянородний, мабуть, плутає полабських сербів із прикарпатськими.

² Візантійський імператор Іраклій правив у 610–641 рр.

³ У X ст. у фемі Фессалоніка було місто Сервінія.

⁴ Процес християнізації сербів був довготривалим. Завершився він, ймовірно, у другій половині IX ст., коли у Візантії правив Василій Македонянин.

⁵ Джерела дають транскрипції Воїсеслав, Вишеслав, Воїслав. Точно датувати правління вказаних князів неможливо.

⁶ Болгарський князь (хан) Пресіам в інших джерелах не згадується. Болгарські історики вважають, що він правив у 836–852 рр.

⁷ Мова йде про Рашку, так звану Стару Сербію.

⁸ Термін «боїлади» (чи «боліади») відповідає пізнішому боляри, тобто бояри.

⁹ Візантійський імператор Лев VI Мудрий (886–912), батько Костянтина Багрянородного. Історики вважають, що Мінтімир помер 891 або 892 р.; Прибеслав правив до 893 чи 894 р.; Бран намагався захопити владу в 895 чи 896 р., а Клонімир – у 897 чи 898 р.

¹⁰ Болгарський князь, потім цар Симеон правив у 893–927 рр.

¹¹ Ідеться про князя Хуму Михайла Вишевича.

¹² 20 серпня 917 р. болгари розгромили візантійців біля р. Ахелой між Несебром і Анхіалом.

¹³ Про Федора Сигрицу й Мармаїна більше ніде не йдеться.

¹⁴ *Архонтопул* – син князя, тобто представник князівського роду.

¹⁵ Цей похід болгар проти сербів, ймовірно, відбувся в 918 р.

¹⁶ Імператор Роман X Лакапін (920–944), тесть Костянтина Багрянородного, правив, відсторонивши зятя.

¹⁷ Можливо, це власне ім'я, а можливо, і титул.

¹⁸ Коли князував Чеслав Клонімирович, встановити важко. Деякі історики вважають, що він утік із Болгарії близько 928 р., а помер приблизно 960 р. У його князівство, яке було першим великим державним об'єднанням сербів, входили Рашка, Травунія, можливо, і Боснія.

• Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Москва: Наука, 1989. С. 18–21. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 115–118.

Завдання 2. З уривку «Житіє Стефана Немані» проаналізуйте, як С. Неманя ставився до християнства, які землі він об'єднав у єдину Сербію?

Житіє Стефана Немані (1216)

Стефан Неманя відіграв надзвичайно важливу роль у галузі державотворення і зміцнення православ'я. Саме за його правління виникла перша середньовічна сербська держава, яка охоплювала більшість земель, населених сербами. Стефан Неманя увійшов в історію як засновник династії Неманичів, яка правила Сербією понад 200 років. Біографія Стефана Немані є цінним джерелом із внутрішньої та зовнішньополітичної історії Сербії кінця XII ст. Документ містить важливу інформацію про стан господарсько-економічних відносин того періоду.

«Прийшов один із вірних воїнів Немані і, впавши на коліна... промовив йому: «Пане, я, найменший із найгірших служителів тобі... хочу сповістити твоїй державі, що неприйнята тобою віра і проклята ересь запанувала у твоєму володінні». Неманя... поспішно призвав свого архієрея на ім'я Євфимій і ченців з ігуменами своїми, і чесних ієреїв, старців та вельмож своїх від малого й до великого, і сказав святителю Євфимію і ченцям та всім присутнім: «Прийдіть і побачите, отці та брати, якщо я навіть найгірший із

братів, але Бог...сподобив мене, найгіршого...доглядати це довірене мені ним стадо...».

І коли він говорив це, була велика чвара на соборі, прийшла дочка одного з вельмож його правовірних, що була одружена з одним із невірних; вона, перебуваючи між єретиками та оберігаючи себе від нечистої їхньої гидоти й не підкоряючись їхній вірі, упавши до ніг святого Немані, сповідалася, говорячи йому: «...насправді, пане мій, була я віддана за шлюбним законом батьком моїм...і я була в тих, що переступали закон віри, і бачила, воістину, пане, що служать вони...самому бісу. І не можу терпіти смороду...огидної ересі...і прийшовши до тебе, благаю, – покарати хрестом тих, хто бореться з нами...»

Святий Неманя, привівши її у свій собор, створений проти цієї лукавої ересі, викрив їх невіру і, порадившись зі святителем своїм єпископом Рашським Євфимієм та чесними ченцями і з вельможами своїми...відіслав проти єретиків вірних своїх слуг...Неманя викрив їх безбожжя, й одних спалив, інших покарав, ще інших вигнав зі свого володіння, житло їх і майно зібрав та розділив між бідними. Їх учителю та керівнику він відрізав язика...і книги його нечестиві спалив, а його вигнав, заборонивши згадувати прокляте ім'я. І взагалі знищив цю прокляту віру, так що не панувати їй у його володінні...¹

Тоді повстав у Константинополі цар, лютий і кривавий², і порушив мир із преподобним і святим Неманею...Прийшов преподобний святий Неманя з угорським королем і дійшов до міста під назвою Средец...Приєднав до рідної землі область Нішську...Липлян і Мораву та область під назвою Вране, Прізренську область та обидва Пологи до кінця х їх межами...Діоклітію і Далмацію, батьківщину й місце народження свого, дідизну свою, що витримала знуцання від роду греків, і міста, що збудовані їх руками в ній, імена яких: Дань...Скадар...славне місто Бар, Котор...»

¹ Судячи з тексту. Цей собор та придушення єретиків відбулися не пізніше 1182–1183 рр., проте і в XIV ст. у Сербії богомільство було поширеним.

² *Лютий цар* – Андронік Комнін (1182–1185).

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 79–80; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 125–126.

Завдання 3. Згідно з договором сербського короля Стефана Уроша з Дубровником, з'ясуйте особливості судочинства, торгівлі, взаємин між сербами й мешканцями Дубровника.

Договір сербського короля Стефана Уроша з Дубровником (1254)

Під час правління Стефана Уроша I (1243 –1276) сербські землі економічно зміцнилися завдяки розвитку гірничої справи, ремесла та торгівлі. Збільшення державних прибутків дало королю можливість вести війни з метою захоплення нових територій. Проте війни проти Дубровника виявилися для нього невдалими.

«Я, Стефан Урош, з поміччю Божою краль усієї сербської землі й Помор'я, обіцяю князю дубровницькому Злату Андрію, що перебуває тут, і всім властелям дубровницьким та всій общині гардській...

1. Як тримали землі і виноградники до смерті господаря батька мого, так і тримайте. А якщо виявиться засадженим виноградом, або які землі зайняті після (його смерті), то має бути виправлене судом, і що суд визнає належним моїй королівській величності, буде моє, а що скаже ваше – те вам.

2. Суд нехай збирається від Михайлового дня до Юрійового дня, де буде потрібно, і збирається нехай там, де й раніше, та часів батька мого.

3. Обидва судді нехай складають присягу, що будуть судити по правді.

5. І якщо де-небудь станеться злочин між людьми мого королівства і вашими людьми – нехай судом встановлена буде правда.

6. Якщо війська мої де-небудь зустрінуться з вашими людьми, – чи то будуть вони з товарами чи без товарів, – хай не чинять їм ніякого зла.

7. Це я зробив, щоб жили за законом, як у дні господаря батька мого.

10. І ви поважайте мою королівську величність, як поважали господаря батька мого.

12. Торговці ваші нехай ідуть на Бресково і, сплативши там десятину із солі, після того нехай проходять через усю землю мого королівства вільно.

І як хоче все це зберегти моя королівська величність, так Бог хай збереже мене в цьому віці й майбутньому.

Стефан Урош, з поміччю Божою король усієї Рашської землі й Помор'я».

• Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 126–127.

Завдання 4. На основі грамоти царя Стефана Душана встановіть повинності та побори, які були встановлені для різних категорій сербського населення на користь монастиря.

Грамота царя Стефана Душана Архангельському монастирю (біля Прізрена), 1352 р.

«...Я, Стефан...цар і самодержавний (володар) усіх Сербських і Поморських і Грецьких земель...почав будувати (Архангельський монастир)...і сказав...дати храму цьому...села й метохії¹ і катунів² влаських, що записані в цьому...хрисовулі³ царства мого.

...Закон сербам. Нехай працюють на тиждень два дні з диму, що їм наказує ігумен...і сіно церкви нехай косять, скільки треба, і виноградник нехай кожен обробляє за законом, як у Студеніці (Студеніцькому монастирі)...і нехай носять до свята дрова й до приїзду царя і патріарха, також і на Різдво, а села Средської і Рабча нехай дають лучину. І всі гірські села й Шикля – нехай стоять у монастирі на сторожі, скільки велить ігумен.

...І нехай не буде війська (воїнської повинності) жодній людині церковній, ні влаху, ні сербу. І нехай не виконують ніякої роботи царської, ні оранки, ні копання, ні жаття, ні молотьби, і не (годувати) сокольничого, ні

псаля (царського), ні гужової повинності, ні поборів...І де-небудь, (якщо) буде суд, нехай глоба (судовий штраф) буде на користь церкви.

...Закон влахам. Нехай дають від 50 – вівцю з ягням, а іншу (вівцю) ялову і з руном, і нехай дають через рік коня або 30 перперів, як давали царству моему, а після цього царю (це) нехай дають...А влахи, котрі убогі, нехай обробляють вовну церковну, що їм повеліває ігумен. А інші влахи нехай...сіль возять...і жито возять і вантажі з ігуменом».

¹ *Метохія* – володіння церкви чи монастиря.

² *Катун* – спільнота влахів чи албанців.

³ *Хрисовул* – грамота із золотою печаткою.

• Хрестоматія по історії южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 81–82; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 130.

Завдання 5. На основі Законника Стефана Душана проаналізуйте становище християнської церкви в суспільстві. Як регулювалися питання власності? Яке було становище купців, ремісників, селян, городян, іноземців, німецьких колоністів? Які види покарань були встановлені за різні типи правопорушень?

Законник царя Стефана Душана (1349)

«Законник Стефана Душана» – історична пам'ятка сербського середньовічного права й цінне джерело для вивчення відносин, які склалися в сербському суспільстві в середині XIV ст. До появи цього зводу адміністративних, церковних, цивільних, кримінальних та процесуальних норм сербське звичаєве право не було кодифікованим. «Законник Стефана Душана» слід розглядати як першу спробу кодифікації сербського права. Він містить положення сербського звичаєвого права, зокрема закріплені в жалуванних грамотах королів, а також низку норм, запозичених із Візантії, але пристосованих до сербських умов. «Законник» був прийнятий в 1349 р. в місті Скоп'є на соборі сербської феодальної знаті.

«Закон благовірного царя Стефана, року 6857, індікту 2, у свято Вознесіння Господнього, місяця травня 21 день.

Цей Законник прийнятий православним собором нашим, з превелебним патріархом Іоаннікієм та всіма архієреями й церковниками, малими і великими, та мною, благовірним царем Стефаном і всіма володарями мого царства, малими і великими.

Законів цих такі настанови:

1. Про християнство. Передусім про християнство. Нехай таким чином очиститься християнство.

10. І якщо виявиться єретик, що живе серед християн, нехай поставлять йому клеймо на обличчі і проженуть; той хто прикриватиме єретика, буде заклеюваний.

26. Про звільнення церков. Усі церкви, розташовані на землях мого царства, звільняються від усіх робіт малих і великих.

34. Про меропхське село. І де є меропхські села в моему царстві, у Загор'ї¹ або ще десь, церковні люди нехай не ходять на меропщину,² – ні на

сінокіс, ні на оранку, ні на виноградники, ні на одну роботу, ні малу, ні велику; від усіх робіт звільняє їх моє царство, нехай працюють лише на церкві. якщо знайдеться той, хто відправив метохію на мерошину й порушив закон мого царства, він буде позбавлення майна й покараний.

39. Про володарів і підлеглих. Володарі й підлеглі, що знаходяться в державі моєї царської величності, серби і греки, що кому пожалувала моя величність у баштину й за хрисовулами, і тримають до нинішнього собору, нехай баштини будуть тверді.

42. Про вільну баштину. Усі баштини нехай будуть вільні від робіт і податків мого царства, лише дають сік і згідно із законом служать у війську.

46. Про отроків. Отроки, яких мають володарі, нехай будуть їм у баштину. Лише коли сам володар звільнить або його дружина чи син; той нехай буде вільний, але ніяк інакше.

50. Про образу. Володар, який образив і осоромив підлеглого, нехай сплатить 100 перперів, а підлеглий, який образить володаря, нехай сплатить 100 перперів і буде битий ціпками.

55. Про образу володарів. Якщо володар або підлеглий образить серба, нехай платить 100 перперів; якщо ж серб образить володаря або підлеглого, нехай сплатить 100 перперів і нехай у нього обпалють бороду й волосся.

59. Про пронию. Пронию ніхто не може ні продати, ні купити. Хто не має баштини, від прониарської землі не може ніхто віддати церкві; якщо ж віддасть, цей дар не буде твердим.

67. Про отроків і мерошів. Отроки й мероши, які є в одному селі, всю плату за них нехай платять усі разом, по людях; як сплачують плату і працюють, так нехай тримають землю.

68. Мерошам закон на всю землю: хай два дні на тиждень працюють на прониара³ і дають йому за рік царський перпер; і хай один день разом косять траву, другий день – на винограднику, а хто не має виноградника, вони один день виконують йому інші роботи; і те, що напрацює мерош, то все нехай отримає, і нічого іншого, що суперечить закону, у нього не віднімають.

69. Про зібрання сербів. Хай у сербів не буде зібрань; якщо ж знайдеться хтось, хто їх збере, нехай йому відріжуть вуха та обпалють обличчя нижче очей.

81. Про планини. Планини, що знаходяться на землі мого царства і є царськими, належать царю, церковні – церквам, панські – володарям.

85. Про бабунське⁴ слово. Хто скаже бабунське слово, якщо це буде володар, то сплатить 100 перперів; якщо ж це буде серб, сплатить 12 перперів і буде битий ціпками.

94. Про вбивство. Якщо володар уб'є серба в місті або в жупі, хай заплатить тисячу перперів. Якщо серб уб'є володаря, хай йому відрубають дві руки й хай сплатить 300 перперів.

103. **Про суд отрокам.** Усі отроки судяться перед своїми панами з їх волі за свої провини: за вбивство, за крадіжку, розбій і притулок утікачам нехай стануть перед суддями.

122. **Про купців.** Якщо володар затримає купця, сплатить 300 перперів; якщо його затримає царинник⁵, сплатить 300 перперів.

123. **Про саксів.** Про торги, де рубали сакси ліс до цього собору, нехай цією землею і володіють. Якщо в будь-кого з володарів вони несправедливо забрали землю, нехай судяться з ними володарі за законом святого короля⁷, а віднині й на майбутнє сакс не повинен рубати ліс, а де зрубає, нехай там не заселяє людей, нехай земля пустує і виросте ліс; нехай ніхто не забороняє саксу рубати ліс, скільки потрібно для торгу, стільки нехай і рубає.

Року 6862, індікту сьомого⁸

136. Грамоти моєї царської величності нехай ніхто не порушить, хоч до кого б вона надійшла: до цариці, до крала⁹, до володарів невеликих і малих і до всякої людини, ніхто не сміє порушити того, що написано в грамоті моєї царської величності; якщо ж виявиться така грамота, яку той, хто отримав її, не зможе виконати або не має чого дати, нехай миттю іде знову із грамотою до моєї царської величності, щоб повідомити про це.

139. **Про меропхів.** З меропхів мого царства жоден пан нічого не може вимагати, що суперечить закону; лише згідно з указаним моєю царською величністю в Законнику нехай на нього працюють і йому віддають. Якщо ж пан вчинить меропху що-небудь незаконно, моя величність наказує, що всякий меропх може судитися зі своїм паном, зі мною, царицею, церквою, володарями мого царства або з будь-ким іншим; ніхто не має права утримувати його від суду мого царства, і йому гарантують судді мого царства, що пан сплатить меропху вчасно; і після цього не може пан заподіяти зло меропху.

140. **Про притулок для чужинця.** Наказ царя: чужинця ніхто не може прийняти – ні цар, ні цариця, ні церква, ні володар, ні будь-яка інша людина; ніхто не може прийняти будь-яку людину без грамоти царя; того, хто прийме чужинця, буде покарано як зрадника.

142. **Про володарів, які грабують державу¹⁰.** Якщо знайдеться хтось із володарів або підлеглих, котрі отримали від моєї величності землі й міста, які грабують села й людей, порушуючи закон мого царства, який утверджений моєю царською величністю на соборі, у нього буде відібрано державу й той, хто це зробив, має сплатити все зі свого дому й буде покараний як перебіжчик.

152. **Про закон.** Яким був закон у мого діда, святого короля, таким і залишиться: у великих володарів нехай будуть великі володарі поротниками¹¹, у середніх людей – рівні їм, у сербів рівні їх нехай будуть поротниками, і не буде в пороті жодного родича, жодного ворога.

168. **Про золотих виробів майстрів.** Золотих виробів майстрів у жупах на царській землі ніде не буде, крім торгів, де цар визначив карбувати динари.

172. **Про суддів.** Усі судді нехай судять за законодавством, справедливо, як там записано, і нехай не судять через страх переді мною.

176. **Про міста.** Усі міста на землі мого царства в усьому нехай живуть за законами, які були при перших царях; що стосується судових справ, які були при перших царях; що стосується судових справ, які мають між собою, хай судяться перед міськими правителями й церковним кліром; якщо ж хтось із жителів жупи має позов до міщанина, нехай подасть його правителю міста, церкві та клірові згідно із законом.

194. **Закон про глоби¹² з церковних людей.** Штрафи із церковних людей, що судяться перед церквою і кефаліями¹³, і штрафи, які присуджуються, усе отримує церква, як написано в хрисовулах; штрафи ці хай стягуються із церковних людей, як постановив...закон; із церковних людей будуть призначені гробарі, які будуть збирати ці штрафи й передавати їх церкві, а цар і кефалі хай нічого не беруть.

198. **Прибуток царський:** сік, намет і арач¹⁴, хай дає будь-яка людина кабл жита, наполовину простого або перпер динарами, а термін тому жити – нехай засипають у день св. Дмитра, другий термін – Різдво Христове; якщо володар не зробить цього в указаний термін, той володар буде зв'язаний у царському дворі, і його тримають лоти, поки він не віддасть усього двічі.

201. Якщо меропх утече від свого пана на іншу землю або інше царство, де його буде знайдено, йому обпалять голову й бороду, розпорють ніс, і він має поклястись, що повернеться, а нічого іншого пан із нього не візьме.

....Я...благовірний цар Стефан...з улюбленим сином царства мого королем Урошем та царицею Оленою, здобувши добродетності, згідно з православною вірою бажаємо встановити закони, які потрібно мати...у землях і містах, і нехай не поширяться в державі царства нашого злоба, обман і лукава ненависть, і заживемо в спокої...і в православної вірі з усіма людьми нашого царства, малими і великими».

¹ *Загор'я* – внутрішні області Сербської держави (Рашка).

² *Меропщина* – барщина. Відробіткові повинності на користь царя.

³ *Проніар* – феодалний землевласник, який мав пронию.

⁴ *Бабунами* називали єретиків (богомилів).

⁵ *Царинник* – збирач торговельного мита.

⁶ *Сакси* – німецькі колоністи, рудокопи й ремісники.

⁷ Тобто Урош II Мілутіна.

⁸ Тобто з 1 вересня 1353 до 1 вересня 1354 р.

⁹ Син Душана Урош мав титул короля сербів.

¹⁰ *Держава* – тут області, надані на утримання феодалам.

¹¹ *Поротники* – спів присяжні на суді.

¹² *Глоба* – судовий податок.

¹³ *Кефалія* – управитель міста чи області.

¹⁴ *Арач* – данина Османській Порті. Слово «арач», очевидно, було дописане пізніше, після визнання залежності сербських правителів від османів, у тексті статті, котра (як і всі ст. 190–201) входить у склад доповнень до початкового Законника 1439 р.

• Хрестоматия по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское,

1987. С. 90–92; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 140–144.

Завдання 6. Проаналізуйте привілеї, повинності, регулювання виробничих процесів у місті Ново Брдо за правління князя Лазаря і Стефана.

Закон Стефана Лазаровича (1389–1427)

У документі містяться свідчення про правові норми різних міст внутрішніх районів Сербії та про привілеї міщан, які були підтверджені князем Лазарем (1371–1389) та його сином Стефаном.

«Законник благочестивого і христоролюбного царя Стефана деспота про цехи, і про баштини, і про віру, і про коло¹, і про різні потрібні суди.

...Молитвами...родича мого князя Лазаря довелося правити мені – його потомку, деспоту Стефану після його смерті на землі моєї батьківщини, і розпочалося нашествя іноземних племен на християн; побачивши поразку моєї землі, я вислухав пораду від патріарха кир-Спиридона...і від матері моєї, княгині Милиці...і від усього собору й поїхав на Схід у Велику Севастію² до великого еміра Баязита, що володіє Сходом і Заходом, і ...я звільнив цю землю і міста моєї батьківщини від великого еміра Баязита, і повернувся я на свої землі і прибув у своє місто Ново Брдо, і зібрався весь собор міста, і попрохали вони мене, щоб я повернув їм закон про рупи³, який вони мали за перших володарів і...князя Лазаря, і моя величність, порадившись із володарями, наказала, щоб відшукали 24 гідних людей з інших місць, які мають руду, щоб їм надати закон, який був раніше...

1. **Закон про вітер.** Нехай не забороняють пробити вітер (душник) із рупи в рупу, а цим вітрам не можна вимагати міру...

4. **Про створення руп.** Рупа поблизу іншої рупи не може бути пробита, якщо не відміряти 8 сажнів.

II. **Закон про вино.** Винний псун⁴, і від нього одна частина воєводи, і кнезу – інша частина, а пургарам⁵ третя частина, а псун стягується з того, хто не з міського округу...

4. **Про суд воєводи і кнеза.** Воєвода і кнез мають право судити, якщо щось коштує одну літру⁶, а якщо судяться за баштини й за інше, нехай кнез із протопопом іде до воєводи з пургарами й добрими людьми цього міста, і нехай судять разом.

16. **Про майстрів підкови.** Підкова для коня (хай продається) по 5 динарів, й інші підкови по одному, і кожен коваль має давати воєводі на Різдво по одній підкові для коня...

21. **Про баштини.** Ніхто з громадян не може свою баштину продати, а ні в заставу віддати, ні в посаг передати, ні заповідати церкві без грамоти номика⁷ і свідчення протопопа й добрих людей цього міста...

22. І нехай жодна людина не бере в борг у жителя міста Ново Брдо заради золота, або якщо хтось працює в місті, нехай не буде звільненим від панської роботи⁸...»

¹ *Коло* – коловорот та інші механізми, які використовувались у гірничорудній справі.

² *Севастія* – Сивас.

³ *Руна* – шахта чи штрек.

⁴ *Псун* – мито.

⁵ *Пургар* – представник міської ради.

⁶ *Літра* – міра золота чи срібла.

⁷ *Номик* – міський чиновник, нотарій.

⁸ Тобто від повинностей і поборів деспота Сербії.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 96–97; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 147–148.

Джерела та література

Джерела:

Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Москва: Наука, 1989. 493 с.

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 114–148.

Хрестоматія памятников феодального государства и права стран Европы / под ред. В.М. Корецкого. Москва: изд-во юрид. лит-ры, 1961. 950 с.

Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 76–105.

Література:

Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: вступ до середньовічної історії слов'янства. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.

Грачев В.П. Сербская государственность в X–XIV вв. Критика теории «Жупной организации». Москва: Наука, 1972. 332 с.

Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ: Дух Літера, 2000. 528 с.

Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І.Яровий, П.М.Рудяков, В.П.Шумило та ін. Київ, 2001. С. 222–239.

Історія південних та західних слов'ян: Підручник для студентів історичних факультетів вузів / За ред. І.М. Гранчака, А.Ф. Кізченка, В.П. Чорнія. Київ: Вища школа, 1987. С. 31–40.

Історія Центрально-Східної Європи: посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів/ за ред. Л. Зашкільняка; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 658 с.

Москаленко А. Возникновение и развитие феодальных отношений у южных славян: хорваты и сербы. Москва: изд-во МГУ, 1978. 102 с.

Наумов Е.П. Господствующий класс и государственная власть в Сербии XII–XV вв. Москва: Наука, 1975. 335 с.

Раннефеодальные государства на Балканах VI–XII вв. / Отв. ред. Г.Г. Литаврин. Москва: Наука, 1991. 253 с.

Тестові завдання

1. Слов'янські племена сербів заселили територію Сербії у:

а) V ст.; б) VI ст.; в) VII ст.; г) VIII ст.

2. Перші відомі нам сербські вожді у VIII–IX ст.:

а) Крок; б) Радослав; в) Властимир; г) Стефан Душан; д) Івайло.

3. Перші спроби об'єднати сербів у єдину державу відбулися в середині X ст. при жупані:
 а) Чеславі; б) Радославі; в) Властимири; г) Стефані Душані; д) Івайлові.
4. Прийняття християнства на сербських землях відбулося у:
 а) першій половині IX ст.; б) другій половині IX ст.; в) X ст.; г) XI ст.
5. Заснування сербської династії Неманичів відбулося у:
 а) 1165 р.; б) 1195 р.; в) 1217 р.; г) 1225 р.
6. За правління сербського князя Стефана Немані (1165–1195):
 а) Візантія визнає незалежність Сербії;
 б) Сербія визнає владу Візантії;
 в) відбувається проголошення Сербії королівством;
 г) відбулося здобуття автокефалії Сербською православною церквою.
7. У період правління сербського царя Стефана Першовінчаного:
 а) збільшується територія держави;
 б) Візантія визнає незалежність Сербії;
 в) Сербія визнає владу Візантії;
 г) відбувається проголошення Сербії королівством;
 д) було здобуття автокефалії сербською православною церквою.
8. У період правління сербського царя Душана (1331–1355):
 а) Сербія стала залежною від турків-османів;
 б) територія Сербії зменшилася майже вдвоє;
 в) було прийнято «Законник»;
 г) відбулося здобуття автокефалії Сербською православною церквою.
9. Залежні селяни в Сербії в XIV ст.:
 а) себри; б) влахи; в) меропхи; г) смерди.
10. Спадкове феодалне землеволодіння в Сербії у XIV ст. (*назвати*).
11. Після остаточного розпаду Сербського царства на окремі частини (XIV ст.) боротьбу за об'єднання сербських земель вів князь:
 а) Урош V; б) Вукашин Мрнявчевич; в) Лазарь; г) Джурадж Бранкович.
12. Битва на Косовому полі між сербськими та турецькими військами відбулася:
 а) 20 липня 1357 р.;
 б) 1 серпня 1370 р.;
 в) 15 червня 1389 р.;
 г) 15 червня 1421 р.
13. Під владу Османів Сербія остаточно відійшла у:
 а) 1340 р.; б) 1396 р.; в) 1406 р.; г) 1459 р.
14. Встановіть відповідність між поняттями:
1. Стефан Першовінчаний	а) намісництва
2. Стефан Душан	б) автокефалія Сербської православної церкви
3. Чорногорія	в) Джурадж Бранкович
4. Сербська деспотовина	г) Іван Црноєвич
15. Встановіть відповідність між поняттями:
1. Стефан Неманя	а) розпад Сербського царства
2. Чеслав	б) отримання незалежності Сербії

ТЕМА 3. Хорватія та Словенія в середні віки

Питання для обговорення

1. Хорватські землі у VII–XI ст. Хорватське королівство (X–XI ст.).
2. Хорватія в складі Угорського королівства (XII–XV ст.). Особливості розвитку хорватських земель у XVI ст.
3. Дубровник в епоху Середньовіччя.
4. Словенські землі в добу середньовіччя.

Методичні рекомендації:

Розкриваючи зміст *першого питання*, зазначимо, що хорватський народ був своєрідним прикладом збереження в умовах іноземного панування своїх державних, культурних традицій, католицької віри. Рекомендуємо звернути увагу на утворення середньовічної хорватської держави, прийняття нею християнства, проголошення Хорватії королівством (910) та його подальший соціально-економічний і політичний розвиток. Необхідно також охарактеризувати хорватсько-угорську унію 1102 р., проаналізувати наслідки нападу на ці землі монголо-татар у 1242 р., причини занепаду середньовічної хорватської держави та переходу під владу Габсбургів.

У VI – середині VII ст. цю територію заселили хорватські племена, вихідці зі східних Карпат; вони витіснили аварів за наказом візантійського імператора Іраклія. Із середини VII ст. по IX ст. відбувався процес християнізації хорватів; (місія абата Мартина на ці землі (641); князь Порг охрестив їх за римським зразком тощо). У X–XI ст. Хорватія була королівством, незалежним від інших держав; охоплювала більшу частину сьогоденної Хорватії, Боснії і Герцеговини.

Необхідно звернути увагу на характеристики правління представників роду Терпимировичів. Зокрема, підкреслимо, що Томислав I вважається засновником династії Терпимировичів; він зміг об'єднати розрізнені хорватські племена і став королем. Його королівство охоплювало велику частину Паннонії, Далмації, Боснії і Славонії. Відбувся поділ держави на одинадцять країв (жупанів) й одну бановину. Мав велику армію та флот, що були опорою в реалізації планів короля. Важливо звернути увагу на розвиток країни за нащадків Томислава I до кінця XI ст. Саме тоді в державі розпочалася громадянська війна, унаслідок якої перемогу над нею здобула Угорщина.

Аналізуючи зміст *другого питання* зазначимо, що з 1102 р. розпочалося тривале перебування хорватів під владою угорських королів. У цей період остаточно розпалася історична єдність хорватських земель. Рекомендуємо звернути увагу на діяльність хорватського парламенту (Сабору), завдяки якому Хорватія не втратила важливих ознак державності. У XIV ст. на цих землях була політична нестабільність, спричинена міждинастичною боротьбою за мадярський престол, за активної участі хорватського дворянства. Відбувається також зближення із Боснією. У 1387 р. об'єднане хорватсько-боснійське військо захопило Загреб і

встановило свій контроль майже над т. зв. «Вузькою» Хорватією та Славонією. У період османської загрози частина хорватів емігрувала до Угорщини й Австрії. Османи підкорили значну частину території Хорватії в 1526 р. і правили тут до кінця XVII ст.; «Вузька» Хорватія перейшла під заступництво династії Габсбургів.

При вивченні *третього питання* важливо звернути увагу на те, що слов'янське місто-держава Дубровник було засновано в VII ст. на невеликому острові біля узбережжя. Тут відбулося формування особливого полісного міського права. Дубровник був християнізований за римським зразком. З VII по XII ст. Дубровник перебував під владою Візантії, однак зберігав певну самостійність. Важливе значення для економічного розвитку міста мала морська й сухопутна торгівля на Балканах. Щодо суспільного устрою Дубровника, то зазначимо, що з XII ст. ним управляв виборний місцевий князь; періодично відбувалися міські збори комуни й органів комунального управління. Дубровник поступово перетворився на аристократичну республіку. З початком XIII ст. і до середини XIV ст. місто перебувало під контролем Венеції, торгувало з нею і мало надійний захист. Важливо звернути увагу на особливий статус і привілеї, що отримало місто від Угорщини, а пізніше – від Порту, а також проаналізувати причини його занепаду з кінця XVI ст.

У *четвертому питанні* зазначимо, що в добу Середньовіччя існувало два головних місця розселення словенських племен: Карантанія і Паннонія. Ці племена з другої половини VI ст. були підвладні аварам, сплачували їм данину, брали участь у походах на Візантію. Унаслідок повстання під проводом франкського купця Само 623 р. вони звільнилися з-під влади аварів і утворили ранньфеодальну державу Карантанія на чолі з князем Валуком. Однак, боротьба продовжувалася до 40-х рр. VIII ст. Наприкінці VIII ст. словенські землі, разом з баварськими, було включено до складу Франкської імперії Карла Великого. Підтримка словенцями повстання проти влади франків призвела в IX ст. до позбавлення більшості карантанських феодалів їх земельних володінь, початку німецької колонізації. У 869–874 рр. словенці Нижньої Паннонії перебували в складі Великої Моравії. У 976 р. Карантанія і Крайна увійшли до складу Священної Римської (Німецької) імперії, де було створено герцогство Велика Карантанія. Воно проіснувало до XII ст. – розпаду на окремі територіально-політичні одиниці. До середини XV ст. Габсбурги стали власниками всієї Штирії, Каринтії і Крайни. Нова влада насаджувала свої порядки на цих землях, боролася проти сепаратизму місцевої словенської знаті. Місцеві феодали об'єднувалися, проводячи свої станові збори ще з XI ст. Словенці Істрії опинились у XII–XIII ст. під владою Венеціанської республіки й перебували під нею до початку XIX ст.

Основні поняття: боснійці, хорвати, словенці, далматинці, хорватська церква, рух богомилів, сабор, міські статути, хорватсько-угорська унія, Боснійська бановина, Герцеговина, Дубровник, Каринтія, Штирія.

Ключові події:

- VI–VII ст. – розселення на хорватських землях слов'янських племен.
Середина VII–IX ст. – процеси християнізації хорватів.
Початок IX ст. – правління першого «князя Далмації» Борна.
845–864 рр. – правління князя Трпимира, засновника династії Трпимировичів, яка правила з перервами до кінця XI ст.
852 р. – вперше в грамоті князя Трпимира згадується назва «хорвати».
910–930 рр. – правління в Хорватії Томислава I. Під 925 р. вперше згадується Томислав у листі до римського папи як король хорватів.
925–1102 рр. – утворення та розвиток Хорватського королівства.
925 р. – у матеріалах Сплітського церковного собору вперше згадується богослужіння на слов'янській мові. Поширення глаголиці.
949–969 рр. – правління хорватського короля Крешимира II.
969–997 рр. – правління короля Стефана Держислава, титул він отримав від Візантії.
1058–1073 рр. – правління хорватського короля Крешимира IV. Розквіт країни, яка включала в себе Далмацію, Славонію і Боснію.
1074–1089 рр. – правління хорватського короля Димитрія Звонимира, в 1075 р. визнав себе васалом римського папи.
1089–1091 рр. – громадянська війна в Хорватії.
1102 р. – входження Хорватії до складу Угорського королівства.
1241–1242 рр. – напади монголо-татар на хорватські землі.
1387 р. – встановлення контролю боснійців та хорватів над «Вузькою» Хорватією та Славонією.
1527 р. – Сабор «Вузької» Хорватії обрав своїм королем Фердинанда Габсбурга.

Дубровник

- VII–XII ст. – Дубровник перебував під владою Візантійської імперії, зберігаючи певну самостійність.
1022 р. – виникнення в місті архієпископства.
1205–1358 рр. – Дубровник перебував під владою Венеції.
1358–1458 рр. – Дубровник перебував під зверхністю Угорського королівства.
1458 р. – республіка Дубровник визнала себе васалом Османської імперії і зобов'язалася платити велику щорічну данину.
XV–XVI ст. – період найвищого розквіту Дубровника; політика балансування між Венецією та Османською імперією.

Словенія

- Друга половина VI ст. – словенці під владою аварів.
623 р. – звільнення з-під влади аварів, утворення держави Карантанія на чолі з князем Валуком.
629 р. – Карантанія уклала союз із державою Само в боротьбі з аварами та франками.
Друга половина VII – 40-і рр. VIII ст. – боротьба з аварами, баварцями, лангобардами.

- 753–769 рр. – правління словенського князя Хотимира. Перша спроба християнізації населення.
- 788 р. – словенські землі було включено до складу Франкської імперії Карла Великого.
- 828 р. – створення на землях Карантанії нової франкської марки.
- 843 р. – велика частина словенських земель відійшла до Східнофранкського королівства (Карантанія, Крайна), а окремі словенські території – до Італії (у Фриулі та Істрії).
- 861–874 рр. – правління Коцела, сина Прибіни в Блатенському князівстві (Нижня Паннонія).
- 869–874 рр. – словенці Нижньої Паннонії перебували в складі Великої Моравії.
- 976 р. – Карантанія і Крайна увійшли до складу Священної Римської (Німецької) імперії, де було створено герцогство Велика Карантанія.
- Кінець IX ст. – словенці в Паннонії зазнали нападу угорців XII ст. Розпад Великої Карантанії на окремі територіально-політичні одиниці – Штирія, Каринтія, Крайна, Істрія.
- XII–XIII ст. – Істрія опинилася під владою Венеціанської республіки.
- Середина XIII ст. – за словенські землі воювали чеський король Пржемисл II й угорський – Бела IV, перемогу у якій отримала Чехія.
- 1278 р. – внаслідок чесько-німецької війни словенські землі відійшли до династії Габсбургів, частина яких була передана графові Тироля Майнхарду (до 1335 р.).
- Середина XV ст. – Габсбурги стали власниками всієї Штирії, Каринтії і Крайни.
- 1526 р. – Габсбурги приєднали словенську територію в районі р. Мури.

Питання для дискусій на семінарському занятті

1. Охарактеризуйте видатні постаті середньовічних правителів Хорватії, Словенії та Дубровника.
2. Проаналізуйте причини занепаду Хорватського королівства наприкінці XI ст.
3. Зробіть порівняльний аналіз розвитку середньовічної Хорватії та Сербії.
4. Виділіть спільне та відмінне в державотворчих процесах болгар, сербів, хорватів, словенців.

Теми рефератів, повідомлень, доповідей

- Відмінності в запровадженні християнства болгар, сербів, хорватів.
- Феодальна знать та королівська влада в хорватських землях у XII–XV ст.
- Дубровник у системі середньовічної морської торгівлі.

Робота з джерелами.

Прочитайте документи і дайте відповідь на питання

Завдання 1. З твору візантійського імператора К. Багрянородного «Про управління імперією» підготуйте інформацію про: заселення слов'янськими племенами західнобалканських земель та взаємини їх із візантійцями, які там мешкали; особливості хрещення південних слов'ян Візантією; розміщення Далмації, Хорватії і взаємини хорватів із фортецями, де перебували гарнізони візантійців; стосунки хорватів і болгар.

Костянтин Багрянородний «Про управління імперією»

«Глава 29. ...Імператор Діоклетіан побудував також фортецю Аспалаф¹...і спорудив у ній палаци...Крім того, побудував той же імператор Діоклетіан фортецю Доклею², що тепер перебуває у володіннях діоклетіанів, від чого і прізвисько «діоклетіани» залишалося як назва жителів тієї країни...біля моря, нижче тієї самої фортеці (Аспалаф), є фортеця під назвою Салона, розміром у половину Константинополя, у якій усі ромеї сходяться, озброюються, виступають звідси й відправляються до клієнтури³, що віддалена від цієї самої фортеці на чотири милі й нині зветься Кліса, тому що закриває прохід тим, хто йде з того боку. Відтіля ж вони йдуть до річки. І так ця зміна військ здійснюється багато років, і слов'яни по той бік річки, названі також аварами, поміркувавши, сказали: «Ці ромеї, які переправилися й взяли здобич, відтепер не перестануть переправлятися проти нас. Тому боротимемося з ними». Потім слов'яни, вони ж – авари...улаштували засідки й, борючись, перемогли їх. Взявши їх зброю, прапори та інші військові знаки й переправившись через річку, названі слов'яни прийшли до клісури...Прийшовши ж, слов'яни негайно ж вигнали ромеїв та опанували вищезгадану фортецю Салону⁴. Поселившись там із тієї пори, вони почали потроху розоряти ромеїв, що жили в долинах і на височинах, знищувати й завойовувати їхні міста. Інші ж ромеї рятувалися у фортецях узбережжя і донині володіють ними, якими є Декатера (Котор), Раусій (Рагуза, Дубровник), Аспалаф (Спліт), Тетрангурій (Трогір), Діадора (Задар), Арва (Раб), Векла (Крк) і Опсара (Црес), жителі яких і тепер називаються ромеями.

Із царювання Іраклія⁶, василевса ромеїв..., уся Далмація і навколишні її народи: хорвати, серби, захлуми, тервуніоти, каналіти, діоклетіани й арентани⁷, іменовані також пагани⁸...Коли ж царство ромеїв через недбалість і недосвідченість правителів у той час занепало..., жителі фортець Далмації стали самостійними, не підвладними ні василевсу ромеїв, ні будь-якому іншому. Крім того, тамтешні народи хорвати, серби, захлуми, тервуніоти, каналіти, діоклетіани й пагани, також збунтувавшись проти царства ромеїв, стали незалежними й самовладними, нікому не підлеглими. Архонтів⁹ же, як кажуть, ці народи не мали, крім старців-жупанів¹⁰, як це в правилах у інших слов'ян. Крім цього, більшість цих слов'ян були нехрещеними й довгий час вони залишалися нехристиянами. За христорлюбного василевса Василія¹¹ вони відправили апокрисаріїв (послів), благаючи його про те, щоб нехрещені з них

були хрещені й вони були б, як і спочатку, підвладними царству ромеїв...Тоді, після хрещення, він поставив для них архонтів, яких вони самі хотіли й вибирали з роду, шанованого й улюбленого ними. З тих пір і донині архонти в них з'являються з тих же самих родів, а не з якого-небудь іншого. Що ж стосується паган,...то вони, живучи в непрохідних і обривистих місцевостях, залишилися нехрещеними. Адже «пагани» мовою слов'ян означає «нехристі». Але після цього й вони, відправивши послів до того ж вічної пам'яті василевса, просили, щоб хрестили і їх, він хрестив їх також.

Глава 30. ..З давніх-давен Далмація брала початок від меж Діррахія (Драча), а саме – від Антибари (Бара), і простягалася до гір Істрії, а завширшки сягала річки Данувію¹¹. Уся ця область підкорялася владі ромеїв, і ця ферма була найзначнішою з інших західних ферм. Але її захопили племена слов'ян...Хорвати ж жили за Багіварією (Баварією), де з недавнього часу перебувають білі хорвати¹². Один із родів відділився від них, а саме п'ять братів: Клока, Ловел, Косенціс, Мухло й Хорват і ще дві сестри: Туга й Вуга, разом із їхнім народом прийшов у Далмацію і виявив, що авари заволоділи цією землею¹³.Тому кілька років вони воювали один з одним, і здолали хорвати; одних аварів вони вбили, інших примусили підкоритися. З тих пір ця країна перебуває під владою хорватів.

...Від річки Зендіна (Цетіни) починається країна Хорватія. Вона простягається від моря до меж Істрії, а саме – до фортеці Алвуна (Лабіна), а з боку гір тягнеться ще далі, до якогось місця феми Істрія. Межує вона біля (жуп) Ценціни і Хлевіани з країною Сербією. Країна Сербія прикриває з материка всі інші країни (з названих), на півночі вона межує із Хорватією, а на півдні – з Болгарією. Відтоді як названі слов'яни оволоділи всім простором Далмації, мешканці римських фортець живуть землеробством на островах. Але оскільки пагани (неретвляни) постійно полонили їх і винищували, вони покинули острови, маючи намір обробляти землю на материку. Однак цьому перешкоджали хорвати, а все, що з недавнього часу віддають слов'янами, вони вносили своєму стратигу¹⁴. Будучи не в змозі прожити, вони прийшли до вікопомного василевса Василя, повідавши йому про все викладене. Тому блаженний цей василевс Василій ухвалив, щоб вони все, що дають стратигу, віддавали слов'янам і жили з ними в мирі, а стратигу лишали якусь малість, щоб тільки показати своє підпорядкування і залежність від василевса ромеїв та свого стратига. З тих пір узалежнилися ці фортеці від слов'ян і сплачують їм пакт, фортеця Аспалаф (Спліт) – у 200 номісм (золотих монет), фортеця Тетрангурій (Трогір) – в 100 номісм, фортеця Діадора (Задар) – в 110 номісм, фортеця Опсара (Црес) – в 100 номісм, фортеця Арва (Раб) – в 100 номісм, фортеця Векла (Крк) – в 100 номісм, тобто разом 710 номісм, крім вина та інших різних продуктів, а все це ще більше, ніж сума в номісмах. Фортеця Раусій (Дубровник) лежить між двома країнами, Захлумами (Хумом) і Тервунією (Травунією). Виноградники жителів фортеці знаходяться в обох цих країнах, і вони сплачують архонтові захлумів 36 номісм і архонтові Тервунії також 36 номісм.

Глава 31...Та країна, у якій оселилися хорвати, спочатку перебувала під владою василевса ромеїв, тому і збереглися донині палаци й іподроми імператора Діоклетіана в країна хорватів, у фортеці Салорні, біля фортеці Аспалаф (Спліт).

...Архонт Хорватії спочатку, тобто із царювання василевса Іраклія, (був) під владою василевса ромеїв і ніколи не підкорявся архонтові Болгарії. Але й болгари не ходили війною проти хорватів, крім архонта Болгарії Михайла-Бориса, який, розв'язавши проти них війну й не спромігшись досягти успіху, уклав із ними мир, наділивши хорватів дарами й одержавши дарунки від них. Однак і ці хорвати ніколи не платили пакту болгарам, хоча обидві сторони частенько наділяли одна одну дарунками із прихильності.

У хрещеній Хорватії є населені фортеці: Нона (Нін), Белеград (Біоград), Беліцін (?), Скордона (Скрадін), Хлевена (Лівно), Столп (середньовічна Стелпона біля нинішньої Рогозніци), Тенін (Кнін), Кори (Карін), Кловока (Гламоч).

Велика Хорватія, названа «білою», залишається нехрещеною до цього дня, як і сусідні з нею серби. Вона виставляє ще менше кінноти, як і пішого війська, порівняно з хрещеною Хорватією, так що є більше доступною для грабежів і франків, і турків (угорців), і печенігів. Вона не має ні довгих суден, ні торговельних кораблів, тому що лежить осторонь від моря – шлях від тамтешніх місць до моря займає 30 днів. А море, якого вони досягають через 30 днів, називається «Чорним».

¹ У її стінах у VII ст. виникло місто Спліт. Залишки палацу діоклетіана донині збереглися в центрі міста.

² Руїни Діоклеї знаходяться в районі злиття річок Зети й Морачі, біля Подгоріце. Навколишня область («володіння Діоклетіана») теж називалася Діоклея, по-сербськи Дукля, пізніше Зета, з XIV ст. – Чорногорія.

³ *Клісура* – гірський прохід.

⁴ Салона була здобута слов'янами близько 614 р.

⁵ Питання про час остаточної асиміляції слов'янами (хорватами) романізованого населення Далмації не з'ясовано. Ймовірно, цей процес тривав і в X ст.

⁶ Іраклій царював із 610 до 641 р.

⁷ *Захлуми* – жителі Хуму (сучасна Герцеговина), *тервуніти* – Травунії (область навколо сучасного Требіне), *каналіти* – Конавлі, *арентани*, або *пагани* – неретвяни, що жили між річками Неретва й Цетіна, а також на прилеглих островах.

⁸ У рукопису твору Костянтина фраза не закінчена. Вважають, що далі йшло: «були під владою імператора ромеїв».

⁹ *Архонт* – тут, мабуть, князь.

¹⁰ *Жупан* – тут, мабуть, племінний старійшина.

¹¹ Римська провінція Далмація не доходила до Дунаю.

¹² Деякі вчені пов'язують походження цієї назви з німецькою річкою Ельбою.

¹³ Тут автор спирається на народну легенду.

¹⁴ *Стратиг* – візантійський намісник у Далмації.

• Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Москва: Наука, 1989. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 158–163.

Завдання 2. На основі нижче поданих документів проаналізуйте привілеї, які надавалися хорватським містам у XI–XII ст.

Трогірський диплом (1107)

Документ закріпив домовленості, які стали результатом угоди між містом Трогіром і угорським королем Коломаном після захоплення Трогіра мадярами. Міста Спліт і Задар також уклали подібні угоди.

«У рік від утілення Господнього 1108¹, місяця п'ятого, двадцять п'ятого дня. На дванадцятий рік мого правління. Я, Коломан, король Угорщини, Хорватії і Далмації, присягаюся на святому хресті в міцному мирі вам, трогірянам, моїм вірним громадянам; а також у тому, що не будете моїми підданими², ні мого сина, ні моїх наступників; призначу я єпископа або князя, котрого вибере клір, і дозволю вам користуватися здавна установленим законом, за винятком того, що від входу в морський порт³ дві частини матиме король, третю – міський князь⁴, а єпископ – десятину. У вашому місті не дозволю жити нікому з угорців або чужоземців. Коли ж прибуду до вас для коронування або для того, щоб обговорити з вами справи королівства, то при вході в дім будь-кого із громадян не буде застосовуватися сила...І якщо раптом колись виявиться, що моя влада когонебудь обтяжує і він має намір переїхати до іншого міста, то піде в безпеці з дружиною та дітьми і всім майном, куди побажає».

¹ 1107 р.

² Піддані – обкладені даниною.

³ Мова йде про поділ данини, яку отримували з кораблів, які входили до міського порту.

⁴ Міський князь – градоначальник, який обирався городянами на визначений термін.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 112; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 183–184.

Привілеї угорського короля Гейзи II місту Спліт (1142)

Кожен угорський король після сходження на престол, як правило, підтверджував своїм дипломом певні права містам Далмації. Привілеї, надані королем Гейзою II, дещо різняться з тими, що закріпив «Трогірський диплом» від 1107 р.

«У рік від утілення Господнього 1142..травня місяця, на другий рік мого правління. Я, Гейза, король Угорщини, Хорватії та Далмації, присягаюся на святому хресті проводирям міста Спліт, обіцяючи міцний мир та волю; а також те, що не будете підданими ні моїми, ні моїх наступників, і не будете зобов'язані сплачувати перевізну повинність; єпископа або князя, котрого обере клір або народ, буду затверджувати й дозволю вам користуватися здавна встановленим законом¹ з вашим суддею за винятком того, що від портового мита, що стягується з іноземців, дві частини матиме король, а третю міський князь. У вашому місті не дозволю оселятися будь-якому

угорцю або іноземцю, якщо на те не буде вашої волі. Коли ж прийду до вас для коронування або для того, щоб обговорити з вами справи королівства, при вході в дім будь-кого з громадян не буде застосовуватися сила... Бажаю, щоб суддя, призначений мною для розгляду справ між вами й іноземцями, завжди залишався у вашому місті, і забороняю йому взагалі зі своєї волі виїжджати за межі міста для розгляду судових справ. Якщо хтось із вас буде вести справи на території мого королівства, на морі або на суші, не повинен давати нічого від своєї комерції ні мені, ні будь-кому з моїх людей; у жодному разі не братиму від вас заручників і прийму тих, хто забажає служити при моєму дворі, і вони матимуть можливість залишитись або піти на свій розсуд, і не буду чинити їм ніяких перешкод. І якщо кого-небудь моя влад не влаштовує, і він має намір залишити ваше місто, то піде в безпеці з дружиною, дітьми й сім'єю, куди забажає...».

¹ Закон – міське звичаєве право.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 113; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 184.

Дубровницька грамота Івана Асеня II (1230)

Грамота болгарського царя Івана Асеня II надавала торговцям міста Дубровника право на безмитну торгівлю в Болгарії.

«Моє царство надає цю грамоту Дубровницькій землі, люб'язним і вірним гостям мого царства. Нехай ходять вони по всій землі мого царства з будь-яким товаром, ввозять, вивозять або перевозять різні товари. І хоч у яку б землю або край вони прийшли: чи прийдуть вони в Блін, Браничево¹ й Белград, або йдуть у Тирново² і по всьому Загір'ю³, або прийдуть у Преслав, або в Карвунську землю, або в Кринську⁴ землю, або в Боруйську⁵, або в Одрін⁶, або в Дімотіку⁷, або в Скопльську землю, або в Прілепську, чи в Деволську, чи в землю Арбанаську⁸, або в Солунь⁹ підуть – нехай скрізь купують і продають вільно, без жодної перешкоди. І не чинити їм опір у всіх краях мого царства, і в містах, гірських проходах, нехай вони ходять, купують і продають без перешкод, як люб'язні та вірні гості мого царства. Той, хто їм перешкоджатиме в будь-чому, чи в гірському проході, чи на ринку, або будь-де інде, всупереч закону про кумерк¹⁰, нехай знає, що він ворог моєму царству, і не буде йому милості і відчує великий гнів мого царства».

¹ Браничево – фортеця на Дунаї.

² Тирново – столиця Болгарського царства.

³ Загір'я – одна з назв Болгарії.

⁴ Кринська земля – область у південному передгір'ї Балканського хребта із центром у м. Крине.

⁵ Боруйська земля – сусідня з Кринською область із центром у м. Борує (нині Стара-Загора).

⁶ Одрін – Адріанополь.

⁷ Дімотіка – фортеця у Фракії.

⁸ Арбанаська земля – Албанія.

⁹ Солунь – Фессалоніка.

¹⁰ Кумерк – торговельне мито.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 53–54; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 185.

Завдання 3. Використовуючи правовий документ «Дубровницький статут», дайте відповідь на питання: «Як у місті Дубровник регулювалися ремесла, промисли (дотримання ремісникам правил розташування майстерень, санітарного стану в місті, протекціонізм влади міста), торгівля (сплата торговельних мит, порядок фрахтування, продажу кораблів судновласником, зловживання в торгівлі), сільське господарство (спосіб ведення виноградарства, наймання і здача землі в оренду?)»

Дубровницький статут (1272)

Дубровник був середньовічним містом-комуною, влада якого поширювалася на материкову територію, що прилягала до міста, і довколишні острови. Розквіт Дубровника припадає на XIII–XV ст., і хоча в XIII ст. він потрапив у залежність від Венеції, але фактично ця залежність була лише номінальною. Ускладнення економічних і соціальних відносин у Дубровнику привело в XIII ст. до необхідності складання першого зведення законів міста, внаслідок чого і виник Статут 1272 р., до якого в XIV ст. було додано додатки. «Книга статутів Дубровника» написана латиною.

Ремесло і промисли

«Книга I, розділ 8. Усі мірошники Рагузи зобов'язані спільно молоти на своїх млинах без якої-небудь плати весь хліб, який доставить пан князь на млин на своїй барці й зі своїми слугами для себе особисто та своєї сім'ї...

Книга II, розділ 22. Присяга ремісників усіх спеціальностей. Клянусь...що сумлінно й без обману займатимуся своїм ремеслом...І якщо хто-небудь передасть мені зі своєї майстерні що-небудь для обробки. Я не обдурю ні в чому, але як умовилися з ним, так і вчиню. І якщо я дізнаюся, що хтось із моїх слуг виконує свою роботу нечесно, з махінаціями, то я якнайскоріше доповім про це панові князю...

Книга V, розділ 8. Якщо хто-небудь захоче прибудувати свою майстерню до спільної стіни, то він зобов'язаний сплатити власникові іншого боку цієї стіни за зайняте місце біля цієї самої стіни, згідно з оцінкою, яку проведуть добросовісні люди, виділені паном князем та його курією...

Розділ 2. Якщо хто-небудь має крамницю або таверну на землі комуни, він не має права спорудити крім неї ще якусь майстерню з дерева або з каменю.

Книга VI, розділ 23. Той, хто викине в порту піщаний баласт або чинбарну кору, або щєбінь, або нечистоти без дозволу пана князя, сплачує два перпери¹...

Розділ 55. Ніякий швець не має права виробляти або кип'ятити на вогні шкіри всередині стін міста. І жодного дублення шкір не можна проводити навколо фортеці. Той, хто порушить (постанову), сплачує 25 перперів.

Розділ 56. Ухвалюємо, щоб будинки, які чинбарі шкір побудували або побудують собі поза містом, у районі, де зазвичай проживають прокажені, належали б їм твердо, і ні комуна, ні які-небудь інші особи не повинні їх турбувати. А прокажені не можуть залишатися там, але хай ідуть для мешкання далі від міста.

Книга VIII, розділ 51. Щоб перешкодити слов'янам² мати безліч барок та інших суден, з яких вони, плаваючи морем, часто завдають збитків (нашим купцям), ухвалюємо, щоб ніякий конопатник або тесляр із міста або всієї округи Рагузи не міг би відправитися для спорудження, оснащення або ремонту якої-небудь барки або якого-небудь судна для якого-небудь слов'янина...

Розділ 60. До місця, де виникла...пожежа, зобов'язані бігти всі шевці й кушніри зі своїми відрами, конопатники й теслярі з їхніми сокирами..., з відрами або глеками води...

Розділ 65. Усі особи, які добуватимуть або доручатимуть добувати сіль, повинні щороку привозити або доручати привозити в Рагузу всю сіль, яку добули, до 1 серпня. І сіль, яку добудуть пізніше протягом місяця серпня, хай доручать також привезти в Рагузу до 1 вересня...І всю сіль, яку пізніше добудуть, хай привозять або доручають привозити аж до того дня, у який припиняють добувати сіль кожного року. І вказану сіль вони не можуть продавати яким-небудь обманним чином ніякій особі в Рагузі або в її окрузі або в якому-небудь забороненому місці ні оптом, ні вроздріб, окрім як комуні Рагузи або комерклуму³. Але якщо ж із комуною або комерклумом вони не дійдуть згоди, вони можуть відвезти цю саму сіль у незаборонені місця.

Сільське господарство

Книга II, розділ 19. *Присяга тих, хто поставлений завідувати (складом) пшениці та всякого іншого зерна.* Присягаюся...що не дозволю понести яке-небудь зерно або боби, окрім як у межах округи Рагузи, і також у межі цієї округи не віддам (зерна), окрім як у певній кількості, а саме: одну копелу хліба на 3 людей на тиждень; якщо хто-небудь попросить ячмінь, (то дам) одну копелу на 2 людей на тиждень; і якщо хто-небудь побажає бобів, (дам) одну копелу на 4 людей, і не більше; і якщо хто побажає відвезти зерно для посіву в окрузі або поза округою Рагузи, то візьму з них запевнення, що це зерно засіватиме, а під час жнив привезе в місто Рагузу... Той рагузець. Який відвезе або примусить відвезти зерно, порушуючи цей порядок, втрачає один перпер і все це зерно...

Книга III, розділ 14. Ми бажаємо, щоб із нагоди збору винограду аж до дня св. Михайла виклики на суд відбувалися якомога рідше...

Книга V, розділ 23. Бажаємо, щоб кожен власник виноградників мав дорогу, якою він міг би пройти до свого виноградника, згідно зі старим звичаєм...Дороги ж, які існували за старих часів, слід залишити. А дороги для возів, що належать комуні, повинні мати таку ширину, щоб дві в'ючні тварини, навантажені поклажею, йдучи назустріч одна одній, могли на ній розійтися. Під час збору винограду кожен може йти тією дорогою, яка видасться йому зручнішою й коротшою у напрямку до берега або міста.

Розділ 29. Той, хто свою порожню, тобто необроблювану, землю здасть іншому для обробки до отримання повністю третього урожаю, не може вже відняти її в того, хто її обробляє, і той, хто її обробляє, не може її залишати аж до зазначеного терміну. І якщо трапиться, що наймач захоче залишити землю, він повинен повернути її такою, якою отримав, а саме обробленою або необробленою. Сказано про власника, що він не може відняти землю в наймача до збору третього урожаю, але (цей закон) не має сили, якщо власник захоче продати цю землю або віддати в посаг своєї дочки або обробити сам, тоді він може відняти її в наймача в будь-який час після першого року або навіть протягом першого року, відшкодувавши всі витрати.

Розділ 30. Той, хто отримав виноградник, що належить іншому, для обробки із частки урожаю, зобов'язаний правильно й чесно обробляти його, згідно зі звичаєм міста, а саме: розпушити землю до половини березня місяця, повторно сумлінно скопати її до свята св. Віта й після цього підрізати (лози). І якщо наймач виконає яку-небудь з указаних робіт недобросовісно, і це може бути доведено, власник винограднику має право відняти в наймача сам виноградник... У винограднику (який зданий для обробки) не можуть бути посіяні ні пшениця, ні ячмінь, ні овес.

Книга VI, розділ 47. Якщо вільновідпущеник оброблятиме чи захоче обробляти чию-небудь землю або чий-небудь виноградник за плату в якому-небудь місці округи Рагузи, а (господар цього вільновідпущеника або хто-небудь із його сім'ї) захоче мати його на своїй службі за таку саму плату, яку він отримує від іншого, то вільновідпущеник зобов'язаний залишити всяку роботу в іншого і йти до господаря, а якщо від іншого вже отримав плату, то зобов'язаний повернути її без збитку...

Книга VIII, розділ 49. Ухвалюємо, що всі, хто в майбутньому купуватиме, а також продаватиме виноградники або землі, можуть зажадати, щоб вони були виміряні...протягом одного року, рахуючи з того дня, коли продаж здійснений і оголошений для загального відома. І якщо (в когонебудь із них виявиться надлишок), той зобов'язаний його повернути...Усі виноградники й землі повинні бути повністю зміряні пертикою⁴, а не мотузком.

Розділ 73. Для того, щоб надалі зник усякий привід для розбрату, чвар і судового розслідування між жителями міста Рагузи та його округи (з одного боку) і слов'янами Склавонії (з іншого) і встановився мир між ними, (ухвалюємо), щоб відтепер і надалі ніхто з міста Рагули або його округи не смів...жодним чином або способом орати або примушувати орати землю або землі, що межують зі слов'янськими, якщо спочатку не звернеться до князя та його Малої ради з проханням і поясненням, як і де і в якій кількості він має намір розорати землю, що межує зі слов'янською. Пан же князь, вислухавши прохання охочого розорати (землю) і розглянувши його права, виділяє йому трьох членів своєї Малої ради, які відправляються перевірити (місце), де він має намір орати. Після того, як князь розгляне повідомлення названих осіб з Малої ради, він ухвалює рішення, яке буде бажане йому та його Малій раді...

Торгівля

Книга I, розділ 6. Пан князь, який зараз буде в Рагузі, хай отримує від (кожної) м'ясної лавки цього міста за всякого бика або корову, яких ріжуть для продажу, 16 фоларів⁵, за кожну свиню – 8 фоларів, за іншу тварину...барана, козла, козу...по 4 фолари...

Розділ 12. І всі ті люди, які доставляють дрова в Рагузу для вогнища як на конях, так і на в'ючних тваринах суходолом, дають панові князеві одне середнього розміру поліно від кожної в'язки. І ті люди, які припливають морем на барках для доставки дров і привозять дрова в Рагузу, самі виділяють панові князеві одну в'язку з них дров від кожної барки...

Розділ 14. Усі рагузинці й чужоземці, які придбають раба або рабиню⁶ і вивозитимуть їх із Рагузи морем, мають сплатити за кожного раба або рабиню зростом вище двох ліктів⁷ одну третину перпера й менше з відома пана князя. І якщо раб або рабиня буде зростом менше двох ліктів, панові князеві нічого не сплачується, за старим звичаєм.

Розділ 23. Ухвалюємо і вирішуємо, що відтепер і надалі всі господарі товарів, що посилають суходолом і морем для вивозу в землі Склавонії, зобов'язані платити церкві св.. Марії один великий денарій за кожного коня (навантаженого товарами). За осла ж платять вполовину менше...

Книга II, розділ 11. *Присяга хранителів мір і ваги.* Присягаюся...що сумлінно без обману стежитиму за проведенням усіх вимірювань і зважувань, а також за мірами для смоли і вапна...Якщо в кого-небудь виявлю підроблену міру або вагу або міру для вапна і смоли, меншу за ту, яка була встановлена, то якнайскоріше доповім про це князеві, а порушник заплатить один перпер і буде позбавлений ваги і мір.

Розділ 27. *Присяга тих, хто має стягувати морське мито.* Присягаюся...що сумлінно, без обману приводитиму до присяги всіх купців, які відправляються з Рагузи морем у Романію⁸ і стягатиму із них модій з центінарія всього, що вони везуть із собою, а також приводитиму до присяги всіх капітанів корабля або кораблів, які йдуть із Рагузи в Романію, щоб вони повідомляли правду про купців і про все майно, яке везуть на своїх кораблях...

Книга VI, розділ 16. Усякий, хто вивезе сіль із Рагузи, чи то іноземець, чи то громадянин Рагузи, не може вивантажувати цю сіль або продавати кому-небудь, крім комуни Рагузи, без згоди й дозволу князя. Той, хто не зможе дійти згоди з комуною і не отримає дозволу від вищеназваного пана князя продати цю сіль іншому, а не комуні, може везти цю сіль поза Рагузу, куди захоче. Якщо якийсь іноземець без дозволу пана князя продасть сіль якому-небудь рагузцю, то він сплачує 10 перперів, а рагузець, який придбав сіль, сплачує 10 перперів і понад те позбавляється солі...

Розділ 31. Ніякий рагузець або чужоземець без дозволу пана князя не може продавати яке-небудь зерно в будинку і ніде в іншому місці, окрім зерносховища, під загрозою штрафу в 5 перперів...

Розділ 39. Рагузець або чужоземець не може привозити в Рагузу для продажу оцет. Проте для потреб свого будинку рагузець може везти оцет...

Розділ 41. Дозволяємо островам Шипану, Далафоту й Каломоту те вино, яке виробляється на кожному із цих островів, продавати на тому ж самому острові в таверну. Але це вино не може вивозитися для продажу з одного острова на інший...Якщо хто-небудь побажає вивезти вино з міста Рагузи й доставити його на один із цих островів для продажу його в таверну, може це зробити з дозволу пана князя, повідомивши його про кількість цього вина...

Розділ 67. Також ухвалюємо й указуємо, що відтепер і надалі ніякий рагузець або той, хто виступає від імені жителя Рагузи, не може мати частки в плаванні з яким-небудь чужоземцем або надавати частку (якому-небудь чужоземцеві) під загрозою штрафу в 500 перперів від кожного порушника за кожен випадок (порушення).

Книга VII, розділ 6. Ухвалюємо, що якщо на будь-чиєму кораблі буде завдано якогось збитку товарам унаслідок поганого вантаження і судновласник із його матросами...не зможуть довести, що цей збиток відбувся через умови погоди, то цей збиток має бути відшкодований судновласником і матросами. І якщо при розвантаженні корабля товарів виявиться менше, ніж було записано писарем, то цей збиток також повинен бути відшкодований судновласником і матросами. Якщо ж корабель відправляється з командою, що одержує плату за службу, і буде заподіяно вищезгаданого збитку, то його відшкодовує судновласник або капітан, або уповноважений із власного майна, що перебуває на кораблі.

Розділ 8. Ухвалюємо, що судновласник або його уповноважений повинні бути в згоді з купцями Рагузи як відносно матросів, керма, щогл, (які) фрахтуються купцями Рагузи як у Рагузі, так і поза нею; ця угода хай буде записана корабельним писарем і (потім) вона повинна бути пред'явлена князеві та консиліаріям за 8 днів до виходу з Рагузи, і якщо чого-небудь бракуватиме згідно з угодою, укладеною між ними, князь із більшістю Малої ради повинен зобов'язати судновласника виконати угоду. Якщо судновласник не виконає цієї самої угоди, а корабель вийде з Рагузи, то судновласник зобов'язаний виплатити один перпер за кожен тисячу модіїв вантажу цього корабля. Із цього половина надходить комуні, інша половина купцям...

Розділ 14. Кожен власник (або його уповноважений) корабля має повне право продати корабель, де йому заманеться...окрім таких місць: у землі сарацинів, татар та в Оміші. І якщо корабель буде проданий усередині Адріатичного моря, судновласник або його уповноважений повинні видати кожному матросові для повернення в Рагузу по одному перперу. Якщо ж судно буде продано в Романії або Сицилії, вони повинні дати по два перпери кожному матросові, а якщо буде продано в заморських краях, кожному матросові необхідно видати по три перпери, як було сказано, на витрати для повернення в Рагузу...Якщо ж (корабель) буде проданий рагузцям і судновласник побажає утримати за собою одну четверту або одну п'яту або ще яку-небудь частину вказаного корабля, то, як було сказано, матросам на витрати для повернення в Рагузу нічого не дається, але вони зобов'язані

закінчити все плавання, якщо це було домовлено із судновласниками. І якщо більшість судновласників побажають продати корабель або пустити з аукціону у своєму середовищі, меншина не може заперечувати. Якщо ж корабель був проданий у названому забороненому місці, то судновласник або (його) уповноважений зобов'язані віддати третю частину тієї суми, за яку був проданий корабель. Якщо він був проданий в Оміші, то власник втрачає отриману суму.

Розділ 36. Ніякий рагузець не може зафрахтувати корабель чужоземців під загрозою сплати штрафу, вдвічі більшого за ту суму, яку сам заплатить за фрахт. Цей штраф надходить на користь нашої комуни...

Розділ 59. Ухвалюємо, що якщо яка-небудь особа зафрахтує корабель або барку без матросів для перевезення товарів, то цей корабель або барка відправляються під відповідальність того, хто їх зафрахтував, якщо тільки не буде укладена між ними ніяка інша угода. Барки, які відправляються за вином під час збору винограду...повинні плавати під відповідальність власників, яким належать барки.

Розділ 62. Ухвалюємо, що кожен, хто фрахтує баркас, барку або човен для перевезення під час збору винограду...має право передавати їх іншим для збирання винограду і може використовувати вказані судна аж до свята св.. Михайла. Після закінчення робіт зі збирання винограду він може на цих судах зробити одне плавання для перевезення води й одне плавання для перевезення дров...

Книга VIII, розділ 50. Оскільки дедалі частіше трапляється, що слов'яни, які з'явилися в Рагузі з їстівними запасами та іншими товарами на судах і барках рагузців, безчинствують, що є вельми небезпечним для міста, ми, бажаючи припинити все це, ухвалюємо: ніхто з міста і всієї округи Рагузи не повинен давати лоя плавання по морю, а також продавати, дарувати або будь-яким іншим чином або способом надавати якому-небудь слов'янині гондолу, барку, баркас або яке-небудь інше судно, більше ніж на три пари весел, а той, хто порушить цю (ухвалу), сплатить комуні за кожен раз 25 перперів.

Розділ 77. Будь-яка особа, будь-якого становища і стану, що бажає продати або купити в Рагузі золото, срібло, віск та інші подібні товари як великої, так і малої ваги...зобов'язана щорічно вимагати перевірки ваг і приведення їх у відповідність із вагами комуни, а також зажадати за таврування їх знаком св.. Власія...Золото, срібло й перли повинні бути зважені за допомогою малих мір ваги. Віск, шовк, шафран та лікарські товари...повинні бути зважені за допомогою великих мір ваги...

Розділ 83. Також ухвалюємо і стверджуємо, що від кожної торговельної операції, яка здійснюється в Рагузі на суму від 20 перперів і вище..., сплачується комуні один із половиною гріш із кожної сотні перперів як продавцям, так і покупцям вказаних товарів.

Розділ 92. Ухвалюємо і стверджуємо, що той, хто є або може бути членом Великої Ради, починаючи із сьогоднішнього і на майбутнє, не повинен займатися м'ясною торгівлею або знімати шкури з туш тварин, або зважувати

м'ясо, або стояти за прилавком для зважування, рубання м'яса та отримання грошей за продане м'ясо під загрозою сплати штрафу у 25 перперів кожним порушником і за кожен випадок порушення...Крім того, порушник повинен бути назавжди вигнаний із Великої Ради, і він втрачає право посідати посади й мати бенефіції в Рагузі».

¹ *Перпер* – найпоширеніша монета в Дубровнику в XII–XV ст.

² Тут маються на увазі жителі сусідніх із Дубровником земель.

³ *Комерклум* – спеціальний орган, що видав продажем солі.

⁴ *Пертика* – палиця для вимірювання землі завдовжки 10 футів, біля 3 метрів.

⁵ *Фалар* – найдрібніша мідна монета Дубровника, дорівнювала 1/30 гроша.

⁶ Відомо, що з Дубровника вивозилися раби, головним чином боснійці.

⁷ *Лікоть* – міра довжини, дорівнювала 44,4 см.

⁸ Під Романією дубровчани розуміли, ймовірно, ті краї, які раніше належали Візантії.

• Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 186–193.

Джерела та література

Джерела:

Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Москва: Наука, 1989. 493 с.

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 151–220.

Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита / пер. с лат. и комментарий О. А. Акимовой. Москва: Индрик, 1997. 319 с.

Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы / под ред. В.М. Корецкого. Москва: изд-во юрид. лит-ры, 1961. 950 с.

Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. 272 с.

Література:

Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: вступ до середньовічної історії слов'янства. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.

Данилова Г.М. Проблемы генезиса феодализма у славян и германцев: сравнительный анализ франкских, древнерусских, хорватских, сербских и польских источников. Петрозаводск: Карелия, 1974. 231 с.

Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ: Дух Літера, 2000. 528 с.

Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І.Яровий, П.М.Рудяков, В.П.Шумило та ін. Київ, 2001. С. 270–296.

Історія південних та західних слов'ян: Підручник для студентів історичних факультетів вузів / За ред. І.М. Гранчака, А.Ф. Кізченка, В.П. Чорнія. Київ: Вища школа, 1987. С. 31–40.

Історія Центрально-Східної Європи: посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів/ за ред. Л. Зашкільняка; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 658 с.

Камелова Г. Сплит. Дубровник. Ленинград: Искусство, 1976. 208 с.

Москаленко А. Возникновение и развитие феодальных отношений у южных славян. Хорваты и сербы. Москва:изд-во МГУ, 1978. 106 с.

Фрейденберг М. Деревня и городская жизнь в Далмации XIII–XV вв. Калинин, 1972. 252 с. https://ukrreferat.com/chapters_ru/istoriya/dalmatinskie-goroda-gosudarstva-v-period-srednevekovya.html

Фрейденберг, М.М. Средневековые города Далмации: исторические судьбы. Вопросы истории. 1982. № 10. С. 95–107.

Тестові завдання

1. Проголошення Хорватії королівством відбулося у:
а) IX ст.; б) X ст.; в) XI ст.; г) XII ст.
2. Християнізація хорватів розпочалася у:
а) середині VII ст.; б) VIII ст.; в) IX ст.; г) X ст.
3. За хорватського короля Томислава I (910–930):
а) були досягнуті успіхи в справі об'єднання хорватів Паннонії і Далмації;
б) територія держави зменшилась удвічі;
в) королівство поділялося на одинадцять країв;
г) країна відійшла під владу Візантії.
4. Подія в Хорватії до XII ст.:
а) входження до складу Угорського королівства;
б) утворення незалежного королівства;
в) автономія в складі Сербського царства;
г) напади з боку монголо-татар;
д) конфлікти хорватських феодалів з угорським королем.
5. У 925–1102 рр. Хорватія була:
а) незалежною державою;
б) під владою Візантії;
в) частиною Сербії.
6. Засновником династії Трпимировичів у Хорватії вважається:
а) Томислав I; б) Симеон I; в) Крешимир I; г) Мирослав.
7. Втрата Хорватією власної державності й перехід під владу угорських королів відбувся у:
а) 1025 р.; б) 1080 р.; в) 1102 р.; г) 1120 р.
8. Подія в Хорватії після XII ст.:
а) входження до складу Угорського королівства;
б) утворення незалежного королівства;
в) автономія в складі Сербського царства;
г) християнізація хорватів;
д) правління Томислава I.
9. Під владою угорських королів у Хорватії:
а) було втрачено сабор (парламент);
б) зберігався сабор;
в) була посада хорватського правителя;
г) не було посади хорватського правителя.
10. Встановіть відповідність між поняттями:
1. Стефан Вукчич а) Боснія

2. Димитрій Звонимир б) останній правитель династії Трпимировичів
 3. Кулін в) Герцеговина
 4. Томислав I г) утворення Хорватського королівства
11. Встановіть відповідність між поняттями:
1. Фердинанд Габсбург а) Боснія
 2. Крешимир IV б) Хорватське королівство
 3. Твртко I в) парламент Хорватії
 4. Сабор г) «Вузька» Хорватія
12. Найдавнішою пам'яткою хорватської писемності є:
- а) Дуклянський літопис;
 б) «Башчанська плита» з острова Крк;
 в) «Бесіда проти богомилів»;
 г) «Шибеникська молитва».
13. Відомим хорватським письменником у XV–XVI ст. був:
- а) Марко Марулич;
 б) Божидар Вукович;
 в) Григорій Цамблак;
 г) Ловро Добричевич.
14. Франкопани – це представники й меценати культури:
- а) хорватської знаті;
 б) болгарської знаті;
 в) сербської знаті;
 г) чорногорської знаті.
15. Ковчег св. Шимуна (1377–1380) – це пам'ятка:
- а) хорватської культури;
 б) болгарської культури;
 в) сербської культури;
 г) чорногорської культури.
16. Відомою архітектурною пам'яткою хорватської середньовічної культури була:
- а) церква св. Марка в Загребі;
 б) собор св. Трифона в Которі;
 в) церква в Раваниці;
 г) тирновська церква св. Димитрія.

ТЕМА 4. Велика Моравія

Питання для обговорення

1. Держава Само. Утворення Моравського князівства. Моймир I.
2. Розквіт Великої Моравії за правління Ростислава та Святополка. Християнізація.
3. Занепад та розпад Великої Моравії.
4. Історичне та культурне значення Великої Моравії.

Методичні рекомендації:

У *першому питанні* необхідно звернути увагу на виникнення Моравської держави, утворення Великоморавського князівства. Найбільш сприятливі умови для суспільного розвитку склалися саме в Моравії, де в другій половині VIII – на початку IX ст. слов'янські племена об'єдналися в племінні союзи. У першій половині VII ст. Моравія входила до складу слов'янського князівства Само; пізніше, у VIII ст., тут виникла система укріплених городищ. Формування державності, на думку українських дослідників, розпочалося на моравських землях у 30-х рр. IX ст.

Також важливе значення має характеристика діяльності перших історично достовірних моравських князів Моймира I та Ростислава (846–870), період німецької експансії на землі цього князівства та її наслідки. Моймир I (близько 830–846) приєднав у 833 р. до своїх володінь Нітранське князівство (західнославацькі землі). Столицею держави було місто Велеград, розташоване на р. Мораві. У середині IX ст. до складу Великої Моравії увійшли території чеських, сілезьких, словацьких та серболужицьких земель, а також частина Паннонії. У 846 р. між Моймиром I та Людовиком Німецьким виник конфлікт (мораван звинуватили у відступі від короля), що призвело до повалення влади першого.

Аналізуючи *друге питання*, важливо виділити, що Ростислав (846–870), племінник Моймира I прийшов до влади за підтримки Людовика Німецького, але проводив самостійну політику. Велика Моравія посилюється, він веде активну боротьбу проти німецької агресії, укладає із цією метою союз із Візантією. Особливе місце в історії Великої Моравії важливо відвести просвітницькій діяльності Кирила й Мефодія, яких було запрошено Ростиславом для проповіді християнства слов'янською мовою. Вони створили слов'янську абетку, переклали церковні книги, заклавши підвалини церковнослов'янської мови богослужіння в православній церкві. Проповідь братів викликала невдоволення німецького католицького духовництва, і в подальшому Кирило вимушений був відстоювати у важкій духовній боротьбі релігійні права слов'ян. У 870 р. владу Ростислава було повалено внаслідок змови знаті, очоленої його племінником Святополком (870–894), у період правління якого Великоморавська держава досягла найбільших розмірів.

Висвітлення *третього питання* потребує аналізу таких пунктів: система управління у Великоморавській державі; влада князя; соціально-

економічні відносини; зовнішні чинники занепаду та розпаду (німецька та угорська експансії). Тут не склалася єдина централізована система управління. У 906 р. угорські племена вторглися до Великої Моравії, піддали її спустошенню і зайняли велику частину держави. Пізніше моравські землі опинилися під владою Чехії.

У *четвертому питанні* рекомендуємо звернути увагу на: позитивні чинники об'єднання слов'янських племен в одну державу; здатність їх у таких умовах протистояти німецькій експансії; виникнення старослов'янської писемності й літератури, церковнослов'янської мови для потреб богослужіння.

Основні поняття: держава Само, моравани, Велика Моравія, Франкська держава, васал, християнізація, слов'янська абетка, церковнослов'янська мова.

Ключові події:

V–VI ст. н. е. – заселення території Моравії і Чехії слов'янськими племенами.

Друга половина VI ст. – боротьба слов'ян з аварами.

623–658 рр. – існування князівства Само.

VIII ст. – виникнення системи укріплених городищ на моравських землях.

Кінець VIII ст. – остаточне звільнення моравських слов'ян від аварської залежності.

Початок IX ст. – Моравія потрапила у васальну залежність від франків.

818–846 рр. – правління моравського (з 830 р. – великоморавського) князя Моймира I.

Між 818 та 825 рр. – прийняття хрещення Моймиром I від єпископа Регінгара римської курії.

831 р. – перше хрещення моравського населення.

833 р. – вигнання місцевого князя Прибіни і приєднання Моймиром I Нітранського князівства (західнославацькі землі).

840 р. – отримання Прибіною Блатенського князівства.

846–870 рр. – правління великоморавського князя Ростислава.

855 р. – війна між Ростиславом та Людовиком II Німецьким.

858 р. – укладення Ростиславом союзу із сином Людовика Карломаном, отримання окремих угорських земель.

861 р. – загибель від мораван блатенського князя Прибіни.

863 р. – початок духовної місії святих Костянтина та Мефодія на землях Великої Моравії. Створення ними слов'янської абетки.

869 р. – смерть Костянтина (у схимі – Кирила).

870 р. – ув'язнення Мефодія в монастирі Ельванген.

870–894 рр. – правління великоморавського князя Святополка I.

874 р. – укладення мирного договору, за яким Святополк I визнавав зверхність Східно-франкського королівства, зобов'язувався сплачувати йому данину.

885 р. – смерть архієпископа Мефодія.

- 894–906 рр. – правління Моймира II, спільно зі своїми братами Святополком II та Предславом.
- 895 р. – вихід зі складу Великої Моравії Чехії.
- 906 р. – повалення великоморавської державності, спустошення та завоювання її угорськими племенами.
- 955 р. – приєднання Моравії чеським князем Болеславом I.
- 1055 р. – чеський князь Спитигнів II наказав вигнати 300 моравських вельмож, передавши їх майно чеським феодалам.
- 1063 р. – заснування єпископії в моравському місті Оломоуці.
- 1241 р. – монголо-татарський напад на моравські міста.
- З 1348 р. – Моравія стала залежною від Чехії після перебування з 1182 р. у складі Священної римської імперії.

Питання для дискусій на семінарському занятті

1. Проаналізуйте особливості утворення Великоморавської держави.
2. Проаналізуйте складнощі процесу християнізації на землях Великої Моравії.
3. Виділіть причини занепаду Великоморавської держави.

Теми рефератів, повідомлень, доповідей

- Історична доля моравських земель (IX–XX ст.).
- Християнізація Великої Моравії. Просвітницька діяльність Кирила та Мефодія.

Робота з джерелами.

Прочитайте документи і дайте відповідь на питання

Завдання 1. На основі джерела проаналізуйте взаємини та військові сутички між франками (Людовиком Німецьким, його сином Карломаном) та моравськими слов'янами (князями Растиславом, Святополком).

Фульдські аннали (846–894)

«Фульдські аннали» написано у Фульдському монастирі. Автори літопису були наближені до двору монарха Східнофранкського королівства, тож віддзеркалюють точку зору та інтереси франків. Документ є достовірним джерелом про характер експансії німців до Великої Моравії та її історію у 846–902 рр. «Аннали» написані латиною.

«846 р....Людовік...у середині серпня напав із військом на моравських слов'ян, які намагалися відділитися від нього. Коли...встановив порядок, він улагодив відносини й поставив князем Растислава¹, племінника Моймира².

855 р....Людовік повернувся без перемоги, тому що малоуспішно вів військо на землю моравських слов'ян проти князя, який повстав проти нього.. При відступі Растислав переслідував його.

864 р. Король у місяці серпні виступив із могутньою військовою силою за Дунай, оточив Растислава у фортеці Девін³. Однак він (Растислав) не

наважився битися з королівськими військами і, пересвідчившись, що можливості втечі немає, мусив видати заручників, яких і скільки наказав король. Окрім того з усіма своїми вельможами гарантував присягою, що збереже (вірність) королеві на нічні часи, хоча її взагалі недотримався.

865 р. Графа Верінгара⁴, одного з франкських вельмож, засудженого королем Людовіком за підбурювання проти нього Растислава, (король) позбавив його громадянських прав.

869 р. Слов'яни, котрі називаються чехами, часто вторгалися за баварські кордони й після спалення деяких поселень забирали з них жінок у полон. Король Людовік вислав проти них спочатку тільки охоронців цих країв.. Карломан⁵ у бою з Растиславом...став переможцем, отримавши при цьому немало користь, про що повідомив у листі свого батька.

...поставив на чолі війська Карломана, найстаршого зі своїх синів...Коли (Карломан) підтягнувся зі своїм військом до великого укріплення Растислава, яке з усіх стародавніх укріплень залишилося, з вірою в Божу допомогу спалив усі міста цього краю, а все, що знайшов сховане в містах або захоплене на полях, зі своїми воїнами забрав і всіх, хто з ним став до бою, примусив тікати або побив; подібно Карломан вогнем і мечем спустошив державу Святополка⁶, племінника Растислава.

870 р. Святополк, племінник Растислава, дбаючи про свою вигоду, здався Карломану й перейшов на його бік із державою, на чолі якої був. Розгніваний Растислав таємно плів інтриги проти племінника і наказав (Святополка) вбити. Однак із Божої милості (він) уник смерті. Перед тим, як увійшли в будинок ті, котрі хотіли вбити його, на знак, (поданий) йому кимось, хто знав про напад, встав із місця трапези і, начебто зайнявшись полюванням із соколами, уник підготовленої пастки. Растислав, побачивши, що його задум викритий, з воїнами переслідував свого племінника, намагаючись взяти його в полон; проте завдяки Божій справедливості сам потрапив у пастку, яку поставив; був племінником взятий у полон і переданий Карломану, котрий відіслав його до Баварії під охороною воїнів, щоб не втік, і той був ув'язнений аж до приходу короля. Карломан потім вторгався в його державу і, не натрапивши на жодний опір, усі замки і фортеці покорив. Коли ж державу підкорив і з допомогою своїх навів порядок і збагатився королівськими скарбами, повернувся...

А невдовзі, близько 1 листопада, вирушив до Баварії, тут під час наради наказав привести Растислава, закованого в тяжкі кайдани, і в присутності франків, баварів та слов'ян, які прийшли з різних провінцій із дарами королю, дав наказ засудженого до смерті підготувати, але тільки осліпили його.

871 р. ...Святополк, племінник Растислава, обвинувачений перед Карломаном у зрадництві, був кинутий до в'язниці. Моравські слов'яни, думаючи, що їх князь загинув, поставили своїм правителем якогось родича князя, священника Славомира, загрожуючи йому смертю, якщо він не прийме владу над ними. Він мусив погодитися і спробувати боротися з

воєводами Карломана...і вигнати їх із захоплених фортець. Вони ж..., вбивши декількох із його війська, його (Славомира) примусили тікати.

Тим часом Святополк, оскільки ніхто не зміг довести його винність у злочинах, що в них його звинувачували, був відпущений Карломаном. Вшанований королівськими дарами (Святополк) повернувся до своєї держави, ведучи із собою війська Карломана, адже лестиво обіцяв Карломану воювати проти Славомира, якщо йому дозволять повернутися на батьківщину.

...Святополк, коли військо облаштувало табір, увійшов до старої фортеці Растислава й за слов'янською звичкою вмить порушив клятву і, забувши про свою присягу, всі свої зусилля доклав не до поразки Славомира, а до помсти за образи, завдані йому Карломаном. Зрештою, на баварів, які нічого злого не чекали й виставили слабку охорону, з великим військом напав (Святополк). У таборі багатьох із них живими взяв у полон, решту, принаймні тих, які втекли з табору,...скоро всіх побив, і вся радість (баварів) від попередніх перемог змінилася смутком і риданням. Коли Карломан почув про це, він був охоплений жахом від втрати свого війська й мусив зібрати всіх заручників, котрих утримував у своїй державі, і повернути їх Святополкові, сам же дістав від нього одного мужа, ім'ям Ратибод, і то напівмертвого.

885 р.Мир на сході між Арнульфом⁷ і Святополком був надовго засвідчений присягою в присутності баварських вельмож.

890 р. У середині Великого посту король (Арнульф) відбув до Паннонії і з князем Святополком правив загальним сеймом...Тут, крім іншого, згаданий князь на прохання Папи гордовито нагадував королеві, щоб у місті Римі відвідав храм святого Петра.

891 р. Король відрядив своїх послів до Моравії поновити мир...

893 р. ...Король тоді рушив у дорогу, знову вдерся з військом до країни князя Святополка і, розоривши більшу частину цієї країни...із великими труднощами на дорозі повернувся в Баварію.

894 р. ...Авари, котрі називаються угорцями, у цей час перейшли Дунай і спричинили багато нещастя. Повністю знищили чоловіків і старих жінок, а молодих дівчат, як худобу, для задоволення пристрастей волочили за собою і цілу Паннонію дощенту спустошили.

Восени Баварія і Моравія уклали мир».

¹ *Растислав* – моравський князь (846–870).

² *Моймир* – моравський князь (бл. 830–846).

³ Залишки фортеці Девін розташовані в Словаччині.

⁴ *Верінгар* – маркграф у Паннонії до 865 р.

⁵ *Карломан* – старший син Людовіка Німецького.

⁶ *Святополк* – великоморавський князь (870–894).

⁷ *Арнульф* – східнофранкський король (887–896), імператор (896–899).

• Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 223–226.

Завдання 2. На основі «Життя Константина Філософа» обґрунтуйте умови, за яких проповідник Кирило (мирське ім'я – Костянтин) створив слов'янську азбуку, як він зі своїми учнями, зокрема Мефодієм, перебував на запрошення князя Ростислава у Великій Моравії, де проповідував християнство, які аргументи він приводив у Венеції під час полеміки з «триязичниками» – противниками слов'янської книжності й богослужіння?

Житіє Константина Філософа (869)

«Житіє» було підготовлено за участі Мефодія після смерті та урочистого поховання в Римі Костянтина (св. Кирила). Згодом текст було доповнено. Він є цінним джерелом з історії Великої Моравії.

«XIV. Тоді як Філософ радувався в Богові, знову інша справа постала і праця не менша за першу. Адже Растислав, князь моравський, з Божої волі радився з князями своїми та мораванами, а (потім) послав до цесаря Михайла¹, говорячи: «Хоч люди наші язичництво відкинули і тримаються закону християнського, немає в нас такого вчителя, щоб нам мовою нашою виклав праву християнську віру, щоб і інші землі, дивлячись на це, уподібнилися до нас. Так пошли нам, владико, єпископа й учителя такого. Адже від вас іде в усі землі закон добрий».

І цесар, зібравши собор, призвав Константина Філософа, сповістивши йому про цю справу і сказав: «Філософе, знаю, що ти втомлений, але треба тобі туди йти, тому що справи цієї ніхто зробити не може, крім тебе». Відповідав Філософ: «Тіло моє втомлене, і я хворий, але піду туди з радістю, якщо є в них літери для їхньої мови». І сказав цесар йому: «Дід мій, і батько мій, і багато інших шукали їх і не знайшли, як же я можу їх знайти?». Філософ же сказав: «Хто може записати на воді бесіду й (хто захоче) бути єретиком?». Відповідав же йому знову цесар із дядьком своїм Вардою: «Якщо захочеш, то може тобі дати Бог, що дає всім, хто просить без сумніву, і відкриває тому, хто стукає».

Пішов же Філософ, і за старим звичаєм став на молитву з іншими помічниками. І незабаром відкрив йому Бог, що слухає молитви рабів своїх, і тоді склав письмена, і почав писати слова Євангелія: «Спочатку було Слово, і Слово було в Бога» та інше. Зрадів же цесар, і прославив Бога зі своїми радниками, і послав його (Філософа) з великими дарунками, написавши Растиславові таке послання: «Бог, який хоче, щоб кожний прийшов до пізнання істини й досяг більшої досконалості, побачивши віру твою і старання, створив і нині в наші роки – оголосивши букви для мови вашої – те, чого не було дано (нікому) після перших часів, щоб і ви були залучені до великих народів, що славлять Бога своєю мовою. І так тобі послали того, кому Бог оголосив їх, мужа чесного і благовірного, книжника й філософа. Прийми ж дарунок (цей), що цінніший за все срібло, і золото, і коштовні камені, і (все) минувшє багатство, і піди з ним спішно усталити (цю) справу й усім серцем шукати Бога. І не відмовся від загального спасіння, але навчи всіх, щоб не лінувалися й стали на шлях істини, щоб і ти, привівши їх

старанням своїм до пізнання Бога, отримав за це нагороду в цьому столітті й у майбутньому, за всі ті душі, що увірують у Христа Бога нашого віднині й до кінця (часів), і залиши пам'ять про себе в майбутніх поколіннях, як великий цесар Константин».

XV. І коли дійшов до Моравії, прийняв Растислав його з великою честю і, учнів зібравши, віддав їх (йому) на вчення. І незабаром переклав увесь церковний чин і навчив їх і ранньої, і годинної, і обідньої, і вечірньої, і повечірньої, і таємної молитви. І відчинилися за пророчим словом вуха глухих, щоб почути слова книжні, і ясною стала мова недорікуватих. І Бог зрадів, (бачачи) це, а диявол був осоромлений.

Коли ж стало поширюватися Боже вчення, споконвічний злий заздрісник, диявол, не бажаючи терпіти це добро...став підбурювати багатьох (проти святого), говорячи їм: «Не служить це прославленню Божому. Якби Він хотів цього, то хіба не міг би так створити, щоб (вони) із самого початку, записуючи письменами мову свою, прославляли Бога? Однак Він обрав лише три мови: єврейську, грецьку та латинську, на яких личить віддавати хвалу Богові». Говорили ж так латинські і франкські архієреї з ієреями й учнями, і коли (Філософ) боровся з ними, як Давид з іноплеменниками, перемагаючи їх словами книжними, назвав їх три мовниками (і платниками), тому що Пілат так написав на (хресті) Господньому.

І так 40 місяців провів у Моравії і пішов руко покласти учнів своїх. Прийняв же його на шляху Коцел, князь паннонський, і дуже полюбив слов'янські літери, і навчився їх, і дав (йому) до п'ятдесяти учнів, щоб навчилися їх, і велику честь йому віддав, і провів його далі. І не взяв ні в Растислава, ні в Коцела ні золота, ні срібла, нічого іншого за словом євангельським, крім їжі. Тільки випросив в обох дев'ятсот полонених і відпустив їх (на волю).

XVI. Коли ж він був у Венеції, зібралися проти нього латинські єпископи, і попи, і чорноризці, як ворони на сокола, і створили тримовну ересь, говорячи: «Скажи нам, як ти тепер створив для слов'ян письмена й учиш їм, хоч не знайшов їх раніше ніхто інший, ні апостол, ні Папа Римський, ні Григорій Богослов, ні Ієронім, ні Августин? Ми ж знаємо лише три мови, на яких личить Бога (особливими)письменами славити: єврейська, грецька й латинська». Відповідав же їм Філософ: «Чи не йде дощ від Бога рівно на всіх, чи не сяє для всіх сонце, чи не рівно ми всі вдихаємо повітря? Як же ви не соромитеся лише три мови визначити, а іншим усім народам і племенам звеляєте бути сліпими і глухими? Скажіть мені, навіщо робите Бога німечим, неначе не міг дати (народом свого письма), чи заздрісним, наче не хотів би дати? Ми ж знаємо багато народів, що володіють мистецтвом письма й віддають хвалу Богові кожний своєю мовою. Відомо, що це: вірмени, перси, абхази, грузини, согдійці, готи, авари, турки, хазари, араби, єгиптяни, сирійці та багато інших. Якщо цього зрозуміти не хочете, то нехай будуть вам суддею (слова) Книг. Давид адже каже: «Співайте Господу вся земле, співайте Господу пісню нову». І знову: «Вигукуйте Господу, вся

земле, співайте і звеселіться і оспівайте»....Адже Матвій сказав: «Дана мені всяка влада на небі й на землі. Отже, ідіть і вчіть усі народи, хрестячи їх во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа й навчаючи їх зберігати все, що заповів вам, й от я з вами повік віків. Амінь». І Марко так само говорить: «Ідіть по всьому світу і проповідуйте євангеліє всій тварі. Хто увірує і охреститься, врятований буде, а хто не увірує, засуджений буде. А для тих, хто увірує, прийдуть такі знамення: ім'ям моїм будуть виганяти бісів, будуть говорити новими мовами». Говорит також і про вас: «Горе вам, книжники, фарисеї, лицеміри, що закриваєте перед людьми царство небесне, тому що ви (самі) не входите й тих, що хочуть увійти, не впускаєте». І знову: «Горе вам, книжники, що взяли (собі) ключ до пізнання. Самі не входите й тим, що увійти хоче, забороняєте». Коринф'янам же Павло сказав: «Бажаю, щоб усі говорили мовами, ще краще, щоб пророкували; тому що він притім буде й пояснювати, щоб церква отримала повчання. Тепер же, браття, якщо прийду до вас, говорячи мовами, яку вам користь принесу, якщо не буду говорити вам або одкровенням, або пізнанням, або пророцтвом, або навчанням?».

І бездушні (речі), що видають звук, чи то сопілка, чи гуслі, якщо не роблять різних звуків, то як розпізнати, що пищить, що гуде? Бо якщо не зрозумілий звук видасть труба, хто стане готуватися до бою? Так і ви, якщо скажете незрозумілі слова, як стане зрозумілим те, що говорите? Тому будете говорити в повітря. Адже стільки звуків у всьому світі, і жоден із них не безмовний. Адже якщо не знаю сили голосу, то буду для того, хто зі мною говорить, чужоземцем, і він для мене чужоземець. Так і ви, шукачі духовного, просите, щоб було воно у вас у надлишку для творення церкви (вашої). А тому той, хто говорить (незнайомою) мовою, нехай молиться про (дар) тлумачення. Бо коли молюся (незнайомою) мовою, то дух мій молиться, а розум мій залишається безплідним. Так що ж? Помолюсь духом, помолюсь і розумом, співаю духом, співаю ж і розумом. Якщо благословиш (тільки) у дусі, як той, хто не знає (твоєї мови), скаже після твоєї хвали – амінь, адже він не знає, що ти говориш. Ти ж добре хвалиш (Бога), а інший не ухиляється. (у вірі). Хвалю Бога, що більше всіх вас говорю мовами, але в церкві (краще) скажу п'ять слів своїм розумом, щоб інших навчити, ніж безліч слів (незнайомою) мовою. Брати, не будьте діти розумом, а будьте на зле дітьми, розумом же досконалими. У законі ж, знаєте, написано: «Іншими мовами й іншими вустами будуть говорити людям цим, але й так не послухають мене», – говорить Господь. Тому мови – знамення не для вірних, а для невірних, а пророцтво – не для невірних, а для вірних. Якщо зійдеться вся церква разом і всі стануть говорити (незнайомими) мовами й увійде незнаючий або невірний, чи скаже, що зло чините? Якщо ж усі пророкують і увійде якийсь невірний або незнаючий, то він відкриється перед усіма, випробується всіма й тасмниці серця його відкриються, і так впаде він на землю і поклониться Богові, говорячи, що воістину є у вас Бог. То що ж, брати? Коли сходитеся, у кожного з вас є псалом, є повчання, є одкровення, є мова, є тлумачення – усе це нехай буде для творення. Якщо хто говорить (незнайомою) мовою, то нехай говорять по двох або щонайбільше по трьох і поступово, а один

(нехай) пояснює. Якщо ж не буде тлумача, то нехай мовчить у церкві, говорить із самим собою та з Богом.

Пророки ж нехай говорять (по) двох і (по) трьох, а інші нехай тлумачать. Якщо комусь...буде одкровення, то перший нехай мовчить. Адже можуть по одному всі пророкувати, щоб усім повчатися і всім одержувати розраду. І всі духи пророчі пророкам коряться, тому що Бог є бог не безвладдя, а світу. Це – заповідь Господня. А хто не розуміє, нехай не розуміє. А тому, брати, намагайтеся пророкувати й не забороняйте говорити мовами...І кожна мова нехай виголосить, що Господь – Ісус Христос, во славу Бога отця. Амінь».

І цими словами й багатьма іншими соромив їх і залишив.

XVII. Коли довідався про нього Римський Папа, послав за ним. А коли дійшов він до Рима, вийшов сам апостолік² Адріан назустріч йому з усіма городянами, несучи свічки, тому що довідалися, що несе мощі святого Климента, мученика й Папи Римського. І тоді Бог почав творити чудеса, безсила людина тут зцілилася, а багато інших позбулися різних недуг. Так само й полонені, призвавши святого Климента, вивільнилися. Папа ж, прийнявши слов'янські книги, освятив і поклав їх у церкві святої Марії, що називається Фатне³. Співали ж над ними літургію. А потім звелів папа двом єпископам, Формозе й Гаудеріху, посвятити учнів слов'янських. І коли посвятили їх, тоді співали (вони) літургію в церкві святого Петра слов'янською мовою, а в другий день співали в церкві святої Петроніли, у третій день співали у церкві святого Андрія, а потім ще у великого вчителя народів, Павла апостола, в церкві вночі співали святу літургію слов'янською мовою над святою труною, маючи собі в допомогу Арсенія єпископа, одного із семи єпископів, й Анастасія бібліотекаря. Філософ же та його учні безперервно за це гідну хвалу воздавали Богові.

XVIII. Співали ж його муки, і почав хворіти. І коли вже багато днів терпів свою тяжку недугу, побачив один раз видіння Боже, і почав співати так: «Коли сказали мені: увійдемо в будинок Господній, звеселився дух мій, і серце зраділо». Й одягнувся в чесні свої ризи, і пробув так увесь день, радіючи й говорячи: «Тепер я не слуга ні цесареві, ні будь-кому іншому на землі, тільки Богові Вседержителю. (Не був) і був і буду повік. Амінь». Наступного ж дня убрався у святий чернечий образ і, прийнявши світло до світла⁴, дав собі ім'я: Кирило. Й у цьому образі пробув п'ятдесят днів.

І коли наблизився час його з миром перенестися в життя вічне, підніс до Бога руки свої і створив молитву зі сльозами...

І, поцілувавши всіх святим поцілунком, сказав: «Благословенний Бог наш, що не віддав нас, як здобич, зубам невидимих ворогів наших, але зруйнувалася сітка їх, і врятував нас від погібелі». І так почив у Господі, а було йому сорок два роки, у чотирнадцятий день місяця лютого, в індікт 2-й, у літо від створення світу 6377⁵».

¹ Михаїл III (842–867), візантійський цісар.

² Апостолік – рівний апостолам Папа Римський.

³ Переклад із грецької – ясла, тепер – церква Санта Марія Маджноре.

⁴ Є кілька версій тлумачення. Ось одне з них: світлом у візантійських пам'ятках називають обряд хрещення, а обряд постригання в монахи – другим хрещенням; прийнявши ім'я Кирила, Костянтин до світла свого імені додав світло імені св. Кирила.

⁵ Лютий 869 р.

• Сказание о начале славянской письменности. Москва: Наука, 1981. С. 86–92; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 226–232.

Завдання 3. На основі «Житія» проаналізуйте проповідницьку діяльність святих Кирила й Мефодія у Великій Моравії. Як їх приймали моравани? Чому між просвітителами й німецькими священниками виникли непорозуміння? Як відбулися похорони св. Мефодія?

Житіє Методія (886)

«Житіє» було складено у Великоморавському церковному училищі в 885 – на початку 886 рр. Відомо 15 варіантів рукопису, які датуються XII – XVIII ст. Наведені фрагменти тексту «Житія» належать до кінця XII ст.

«V. Трапилось у ті дні, що Растислав, князь слов'янський, зі Святополком пішли з Моравії до цесаря Михаїла, говорячи так: «Ми Божою милістю здорові, і прийшли до нас багато вчителів від італійців, і від греків, і від німців, і вчать нас по-різному, а ми, слов'яни, люди прості, і немає в нас (нікого), хто б нас навчив істини й дав нам знання. Так, добрий владико, пошли такого мужа, який нас навчить всякої правди». Тоді цесар Михаїл сказав Філософові Константинові: «Чуєш, Філософе, що кажуть? Ніхто це зробити не зможе, крім тебе. Ось даю тобі дари великі і йди, взявши (із собою) брата свого ігумена Методія. Адже ви солуняни, а солуняни всі чисто говорять слов'янською».

Тоді не сміли відмовитися ні перед Богом, ні перед цесарем за словом святого апостола Петра, який сказав: Бога бійтеся, цесаря шануйте. Але, вислухавши про цю велику справу, почали молитися і з іншими, хто були тої ж думки, що й вони. І тут дав бог Філософові слов'янське письмо. І той, швидко створивши письмена і склавши (із них) бесіду (євангельську), відправився до Моравії разом із Методієм. І почав він із покірністю служити Філософові й учити (разом із ним) слова Божого. Через три роки вони повернулися з Моравії, залишивши там своїх учнів.

VI. Коли довідався про таких мужів апостолік Ніколай¹, послав за ними, бажаючи бачити їх, як ангелів Божих, (і) освятив вчення їхнє, поклавши слов'янське Євангеліє на вівтарі (собору) Святого Петра Апостола. І висвятив у попи блаженного Методія.

Було ж багато всяких людей, що паплюжили слов'янські книги, говорячи, що не личить нікому народу мати літер своїх, крім євреїв, греків і латинян, за написом Пілата, що (він) написав на хресті Господньому. Апостолік (же) прокляв їх, назвавши платниками й три мовниками, а одному єпископові, що був хворий на ту ж недугу, звелів висвятити з учнів слов'янських трьох у священники...

VII. Прошло багато днів, і Філософ, йдучи на суд (Божий), сказав методію, братові своєму: «Ось, брате, були ми з тобою парою в одній упряжі й орали одну (і ту ж) борозну, і я на поле падаю, закінчивши день свій. Ти ж дуже полюбив гору², але не смій заради гори полишити учительство своє, тому що чим іншим зможеш ти краще заслужити спасіння?»

VIII. Коцел же звернувся до апостоліка з проханням, щоб до нього відпустили блаженного Методія, вчителя нашого. І сказав апостолік: «Не тобі одному, але і всім тим землям слов'янським, посилаю його вчителем від Бога й від святого апостола Петра, першого намісника (Христа на землі) і власника ключів від царства небесного». І послав його, написавши: «Адріан³, єпископ і раб Божий, – Рагиславові і Святополку й Коцелові...»

Прийняв же його Коцел із великою честю і знову послав його до апостоліка і (з ним) 20 мужів з іменитих людей, щоб висвятим йому його на єпископство в Паннонії на стіл святого Андроніка апостола, (одного) із сімдесятьох, так і сталося.

IX. Потім же старий ворог (диявол), ненависник добра і противник істини, налаштував проти нього серце ворога моравського короля (Людовіка Німецького) з усіма єпископами, (що говорили)б «У нашій окрузі вчиш». Він же відповів: «Я сам, якби знав, що він ваш, ішов би далі, але він належить святому Петрові. По правді ж, якщо ви через свою заздрість і жадібність переступаєте сталі межі, порушуючи канони й перешкоджаючи вченню Божому, то бережіться, прагнучи кістяним тім'ям (голови) пробити гору залізну, не розлити свій мозок». Сказали з люттю: «Буде тобі зле». Він відповів: «Істину говорю перед цесарями й не соромлюсь, а ви вчиняєте зі мною зі своєї волі, адже не краще я тих, хто у великих муках втратив життя за те, що говорив правду». І коли багато слів було сказано й не змогли відповісти йому, сказав король крізь зуби: «Не стомлюйте мого Методія, адже він і так уже спітнів...». А Методій відповів: «Так, ваша величносте, зустріли люди колись пітного філософа і спитали його: «Чому так потієш?» А він каже: «З невігласами сперечався».

Після цієї суперечки...його заслали до Швабії, де і тримали два з половиною роки.

X. (Звістка про це) дійшла до апостоліка. І коли про те довідався, зажадав, щоб усі єпископи короля не співали меси, тобто служби, поки його тримають. І так відпустили його, сказавши Коцелу: «Якщо буде він у тебе, не позбудешся нас по-доброму». Але вони не уникнули суду святого Петра, тому що чотири із цих єпископів померли.

Трапилося ж тоді, що мораване, переконавшись, що німецькі священники, які жили поміж них, не хотіли їм добра, а кували лихо проти них, вигнали (їх) усіх, а апостоліка сповістили: «Як раніше батьки наші прийняли хрещення від святого Петра, так (і) нам дай Методія, архієпископа та вчителя».

І відразу відправив його апостолік. І коли прийняв його князь Святополк з усіма мораванами, доручив йому всі церкви й духівництво в різних містах.

Відтоді розпочалося поширення вчення Божого, а духівництво стало множитися у всіх градах, а поганні – вірити в щирого Бога, зрікаючись своїх оман. Моравія стала розширювати свої кордони в усі боки та перемагати своїх ворогів...

XI. Був же в нього й дар пророцтва, тому що багато пророцтв його збувалися. Так один князь поганець, що сидів на Віслі, паплюжив християнську віру, а людям чинив шкоду. І тоді Методій сказав йому: «Сине, добре б тобі охреститися зі своєї волі на своїй землі, щоб не був ти хрещений насильно в полоні на чужій землі, (коли так буде), згадаєш про мене». Так і сталося.

XII. Старий ворог, ненависник роду людського, не міг це все терпіти й налаштував проти нього декого, як Дафана й Авірона проти Мойсея, одних – відкрито, а других – таємно, (тих) хто хворіє на хіопаторську ересь⁴ і спокушають до себе слабких з істинного шляху, говорячи: «Папа дав владу нам, а цього велить вам вигнати (разом з) його вченням».

Коли ж зібралися всі люди моравські, звеліли прочитати перед ними (папське) послання, щоб усі почули про його вигнання.

Усі люди, крім слабких, засмучувалися і уболівали, що втрачають такого пастиря і вчителя. У грамоті апостолика казалося: «Брат наш Методій святий і правовірний, й апостольську справу робить, і в руках у нього від Бога й від престолу апостольського всі слов'янські землі, і кого він прокляне, хай буде проклятий, а кого він благословить, хай буде благословенний».

XIII. Але на цьому не припинилася їхня злоба, і сказали: «Гнівається на нього цесар, і якщо його схопить, позбавить життя».

XV. Потім же відкинув усі клопоти (світу) і звернувся із сумом своїм до Бога. Раніше ж, посадивши з учнів своїх двох священників, переклав швидко й повністю всі книги (біблійні), крім Маккавеїв, з грецької мови на слов'янську, за шість місяців, почавши від березня місяця і до двадцять шостого жовтня. Закінчивши, вихвалив Бога за те, що дав йому таку благодать і талан. І возніс святий вознесення таємне з кліросом своїм, відсвяткувавши пам'ять святого Дмитра. Адже тільки Псалтир і Євангеліє х апостолом і вибраними службами церковними переклав спочатку з Філософом.

XVI. Коли ж прийшов король угорський до дунайських країв та захотів бачити його...він же, як належить владиці, прийняв його чесно і славно та з радістю. І, поговоривши з ним,...відпустив його, з ласкою, поцілунком та дарунками великими і сказав йому: «Завжди поминай мене, чесний отче, у святих молитвах твоїх».

XVII. І став наближатися час прийняти спокій від страстей і нагороду за велику працю. І запитали його, говорячи: «Кого лишиш, отче й учителю чесний, з учнів твоїх спадкоємцем у вчителюванні твоєму?» Показав же їм на одного з найвідоміших учнів своїх, на ім'я Горазд, говорячи: «Ось із вашої землі вільний муж, добре знає латинські книги, правовірний. І буде те згідно з Божою волею та вашою любов'ю, як і моєю».

Коли ж...зібралися всі люди, він, уже хворий, увійшов до церкви, молився за благословення цесаря і князя, і духовних, і людей усіх і сказав: «Стережіть мене, діти, до третього дня». Так і було. Коли на третій день стало світати, сказав ще: «У руки твої, Господи, душу мою віддаю» і на руках ієрейських спочив 3 дня місяця квітня 3-го індікту 6393 року від створення всього світу⁵.

Учні ж його, приготувавши його до поховання і віддавши йому гідну честь, відслуживши службу церковну латинською, грецькою і слов'янською та поклали його в соборній церкві, і прилучився до батьків своїх патріархів, пророків і апостолів, учителів та мучеників.

Коли ж зібралася незліченна кількість людей, проводили (його) зі свічками, оплакували доброго вчителя і пастиря чоловіки й жінки, малі й великі, багаті й бідні, вільні й раби, вдови й сироти, іноземці й місцеві, хворі і здорові – усі, (оплакуючи) того, хто став всім для всіх, щоб всіх залучив.

Ти ж, свята й чесна голово, у молитвах своїх зоглянь згори на нас, що прагнуть до тебе, врятуй від усякої напасті учнів своїх, вчення поширюючи, а ересі виганяючи, щоб проживши тут гідно нашому званню, стали ми з тобою (як) твоя череда, праворуч Христа Бога нашого, вічне життя приймаючи від нього. Тому що йому і слава й честь повік віків. Амінь».

¹ Римський папа Ніколай I (858–867).

² Мається на увазі гора Олімп.

³ Римський папа Адріан II (867–872).

⁴ Хіопаторська ересь у грецькій богословській літературі означає ототожнення першої і другої особи Трійці.

⁵ 885 р.

• Сказание о начале славянской письменности. Москва: Наука, 1981. С. 96–101; Коментарі та текст подаються за посібником: Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 236–239.

Джерела та література

Джерела:

Сказание о начале славянской письменности. Москва: Наука, 1981. 200 с.

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 221–241.

Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы / под ред. В.М. Корецкого. Москва: изд-во юрид. лит-ры, 1961. 950 с.

Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. 272 с.

Література:

Ангелов Б. Кирилл и Мефодий – создатели славянской письменности. София: София-пресс, 1969. 42 с.

Бернштейн С. Б. Константин–философ и Мефодий: начальные главы из истории славянской письменности. Москва: изд-во МГУ, 1984. 166 с.

Великая Моравия, ее историческое и культурное значение: [сб. ст.] / отв. ред. Г. Э. Санчук, Й. Поулик. Москва: Наука, 1985. 287 с.

Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: вступ до середньовічної історії слов'янства. Київ: Юніверс, 2004. 496 с

Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І.Яровий, П.М.Рудяков, В.П.Шумило та ін. Київ, 2001. С. 117–130.

Історія південних та західних слов'ян: Підручник для студентів історичних факультетів вузів / За ред. І.М. Гранчака, А.Ф. Кізченка, В.П. Чорнія. Київ: Вища школа, 1987. С. 41–50.

Історія Центрально-Східної Європи: посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів/ за ред. Л. Зашкільняка; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 658 с.

История Чехословакии. В 3 т. Т. 1: История Чехословакии в период первобытно-общинного, рабовладельческого и феодального строя / под ред. Г. Э. Санчука, П. Н. Третьякова. Москва: изд-во АН СССР, 1956. 415 с.

Краткая история Чехословакии: с древнейших времен до наших дней / отв. ред. А. Х. Клеванский. Москва: Наука, 1988. 575 с.

Кріль М. М. Історія Словаччини: навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 264 с.

Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (V – середина XVII в.): учебное пособие. Москва: изд-во МГУ, 1993. 158 с.

Любавский М.К. История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков). Москва: изд-во М. и С. Сабашниковых, 1918. 458 с.

Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва: Наука, 1982. 360 с.

Раннефеодальные государства на Балканах VI–XII вв. / отв. ред. Г.Г. Литаврин. Москва: Наука, 1991. 250 с.

Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей / отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. 223 с.

Тестові завдання

1. У 623–658 рр. Моравія входила до складу:
 - а) слов'янського князівства Само;
 - б) Великої Булгарії;
 - в) Паннонії;
 - г) Далмації.
2. Великоморавська держава утворилася:
 - а) у VIII ст.;
 - б) у першій третині IX ст.;
 - в) наприкінці IX ст.;
 - г) на початку X ст.
3. Великоморавська держава охоплювала територію:
 - а) Великої Польщі;
 - б) Словаччини;
 - в) Чехії;
 - г) Сербії;
 - д) Хорватії;
 - е) Чорногорії.
4. Моравський князь Моймир I (близько 830–846):
 - а) приєднав до своїх володінь Нітранське князівство;
 - б) столицею його держави було місто Прага;
 - в) приєднав Блатенське князівство;

- г) не мав конфлікту з Людовіком Німецьким.
5. Великоморавський князь Ростислав (846–870):
- приєднав до своїх володінь Нітранське князівство;
 - запросив із Візантії слов'янських просвітителів Кирила й Мефодія;
 - приєднав Блатенське князівство;
 - не мав конфлікту з Людовіком Німецьким.
6. Великоморавський князь Святополк (870–894):
- приєднав до своїх володінь Нітранське князівство;
 - запросив із Візантії слов'янських просвітителів Кирила й Мефодія;
 - приєднав Блатенське князівство;
 - за нього Велика Моравія розпалась.
7. Великоморавська держава була, на думку істориків:
- своєрідним конгломератом залежних від моравського князя територій;
 - сильною централізованою державою;
 - напівзалежною слабкою державою;
 - залежною слабкою державою.
8. Після смерті Святополка Велика Моравія була поділена між:
- Моймиром II та Святополком II;
 - Ростиславом та Святополком II;
 - Моймиром I та Святополком II.
9. Наприкінці IX ст. від Великої Моравії відходять:
- Чехія;
 - Болгарія;
 - Велика Польща;
 - Сербія.
10. Угорські племена вторглися до Великої Моравії, піддали її спустошенню і зайняли велику частину держави у:
- на початку X ст.;
 - у середині X ст.;
 - наприкінці X ст.;
 - на початку XI ст.
11. З 999 по 1019 рр. Моравія входила до складу:
- Польської держави;
 - Чехії;
 - Словаччини;
 - Угорського королівства.
12. Встановіть відповідність між поняттями:
1. Само	а) запрошення до Моравії Кирила та Мефодія
2. Моймир II	б) приєднання Блатенського князівства
3. Святополк I	в) конфлікт зі Святополком II
4. Ростислав	г) боротьба з аварами та франками
13. Встановіть відповідність між поняттями:
1. Моймир I	а) конфлікт зі Святополком
2. Ростислав	б) приєднання Нітранського князівства
3. Святополк I	в) Велика Моравія досягла найбільших розмірів
4. Святополк II	г) міжусобиці
14. Події у Великій Моравії в першій половині IX ст.:
- розпад князівства;

- б) приєднання Нітранського князівства;
 - в) діяльність свв. Кирила та Мефодія;
 - г) правління Святополка II.
15. Події у Великій Моравії в другій половині IX ст.:
- а) приєднання Блатенського князівства;
 - б) приєднання Нітранського князівства;
 - в) діяльність свв. Кирила та Мефодія;
 - г) правління Моймира I.
16. Назвіть рік запрошення святих Кирила та Мефодія на землі Великої Моравії (рік).
17. Правитель Нітранського князівства, вигнаний Моймиром I в 833 р. (ім'я)
18. Великоморавський князь, осліплений франками (ім'я).
19. Перший правитель Великої Моравії (ім'я).
20. У 955 р. Моравія була приєднана до:
- а) Польщі; б) Чехії; в) Угорської держави; г) Німеччини.

ТЕМА 5. Чехія в середні віки

Питання для обговорення

1. Чеські землі в добу раннього середньовіччя. Формування держави Пржемысловичів.
2. Соціально-економічний та політичний розвиток Чехії в XIII–XIV ст. «Золота доба» правління Карла IV.
3. Передумови, причини, хід та наслідки гуситського руху в Чехії (XV ст.).

Методичні рекомендації:

Вивчаючи *перше питання* насамперед необхідно знати, що найдавнішими мешканцями Чехії, на думку дослідників, були бої, кельтське плем'я, від якого країна отримала свою першу назву Богемія. Пращурами ж чеського народу були слов'янські племена чехів, лемухів, пшованів, дулібів, лужичан та ін., що з'явилися на території сучасної Чехії в III ст. н.е.; у V–VI ст. вони були пануючими на цій території. В об'єднанні цих племен вирішальну роль відіграло плем'я чехів, назва якого поширилася на весь народ; плем'я чехів, за легендою, привів на терени Центральної Європи «праотець Чех», який побачив із пагорба Ржип красу цієї землі й обрав її для розселення. Легендарною правителькою племені чехів була мудра віщунка Лібуше та її чоловік, селянин Пржемысл; більшість учених вважають Чеха, Лібушу і Пржемысла персонажами легендарними, проте чеські князі та королі, що правили в IX–XIV ст., називали себе Пржемысловичами. Студентам важливо звернути увагу на ці постаті, які вважаються попередниками історично достовірних князів Чехії.

На початку IX ст. чеські землі увійшли до складу Великоморавської держави. Характерними рисами цього часу були: розпад родового ладу і формування феодальних відносин; диференціація племінних об'єднань; князі племені чехів поступово підкорили собі сусідні племена; у 845 р. чотирнадцять чеських вождів присягнули королю Східнофранкської держави. Необхідно також звернути особливу увагу на запровадження християнства в Чеському князівстві (князювання Борівоя і Людмили). У 895 р. Чеське князівство на чолі зі Спитигнівом вийшло зі складу Великої Моравії і перейшло під заступництво франкської династії Каролінгів.

Для розвитку Чеського князівства та королівства у X–XII ст. були характерними подальший розвиток феодальних і владних відносин, запровадження християнства, боротьба з мадярами, Вацлав Святий, онук св. Людмили, продовжив запровадження християнства; важливе значення для князівства мало також збирання податків, яке часто викликало опір; зовнішня політика була спрямована на боротьбу проти мадярських загарбників і проти Саксонської династії. Політика Вацлава, його християнський спосіб життя спричиняло невдоволення найближчого оточення. Його вбили на сходах церкви змовники, яких найняв його рідний брат Болеслав. Чеська державність активно розвивалася також при Болеславах I та II, Владиславі II,

які дбали як про об'єднання всіх чеських земель, зміцнення особистої влади, так і про приєднання нових територій.

При розгляді *другого питання* важливо охарактеризувати правління Пржемисла I та II Отакарів, Вацлава II та Вацлава III. Так, чеський правитель Пржемисл I Отакар домогся визнання королівського титулу; уклав договір між державою і церквою, який створював передумови для визнання католицькою церквою пріоритету короля та надав церкві великі привілеї. У XIII–XIV ст. розпочалася німецька колонізація Чехії, що мала вплив на чеську державність. У цей же період мали велике значення розвиток нових міст, видобуток та обробка коштовних металів (срібла та золота).

Люксембурзька династія, зокрема, дала Чехії видатного короля Карла IV, імператора Священної Римської імперії (1346 р.). Правління його вважається «золотою добою», оскільки особливу увагу він приділяв Чехії як політичному центру імперії (14 спеціальних грамот). Підтверджувалася свобода обрання чеського короля в сеймі у випадку припинення династії; імператор не міг змінювати статус Чеського королівства; 1348 р. було засновано Празький університет; розроблено загальночеський законник «Велична Кароліна», що містив 109 пунктів для регламентації відносин між королівською владою і підданими; було побудовано нові собори, палаци та мости через Влтаву, розвивалися музика й театр; були здобутки в книговидавничій справі.

У *третьому питанні* важливо звернути увагу на кризу чеського суспільства з останньої третини XIV ст. та зародження гуситського руху, постать Яна Гуса. Необхідно висвітлити передумови, причини та хід гуситських війн XV ст. у Чехії, їхній вплив на соціально-економічний та політичний, релігійний розвиток держави. Табір гуситів поділявся на поміркованих (чашники) та радикалів (таборити). Між чашниками й таборитами відбувалися збройні зіткнення на ґрунті ідеологічних розходжень. Особливу увагу доцільно приділити аналізу соціальної бази гусизму та її структурної трансформації у відображенні істотних відмінностей ключових програмних документів руху – «Демократичної петиції» 1415 р., «Празьких артикулів» 1419 р. та «Празьких статей» 1420 р.

У 1420–1431 рр. відбулося п'ять хрестових походів проти гуситів, які закінчилися поразкою хрестоносців. Гуситська армія була добре озброєна й застосовувала нову тактику ведення бою: піхота швидко пересувалася на бойових возах, на яких були встановлені легкі польові гармати. Відомі керівники армії: Ян Жижка, Прокоп Великий та ін. У 1436 р. було укладено угоду представників римо-католицької церкви із чашниками («Празькі компактати»), яких не визнали таборити. У битві біля Ліпан 30 травня 1434 р. таборити зазнали поразки. Також студентам необхідно проаналізувати наслідки гуситського руху, його вплив на подальшу долю Чехії, у тому числі свідомість її народу. 1485 р. було укладено Куртнгорську угоду, яка визнавала рівноправність католицизму й утравізму.

Основні поняття: чехи, християнство, німецька колонізація чеських земель, Прага, «Велична Кароліна», гуситський рух, Ян Гус, чашники, таборити, Кутногорська угода 1485 р., династія Ягеллонів, династія Габсбургів.

Ключові події:

- 623–658 рр. – перебування чеських земель у складі слов'янського князівства Само.
- IX ст. – перебування чеських земель у складі Великої Моравії.
- 845 р. – присяга 14 чеських вождів східнофранкському королю Людовику Німецькому та їх хрещення.
- 872–891 рр. – правління першого чеського князя Борживоя з роду Пржемисловичів, який намагався об'єднати чеські землі.
- 885 р. – прийняття християнства чеським князем Борживоем I та його дружиною Людмилою від архієпископа Мефодія. Столицею стала Прага.
- 895 р. – вихід Чехії зі складу Великої Моравії.
- 921–935 рр. – правління чеського князя Вацлава Святого.
- 936–967/972 рр. – правління чеського князя Болеслава I. Визнання себе васалом німецького короля Оттона I.
- 955 р. – перемога чехів над угорцями.
- 967–999 рр. – правління князя Болеслава II. Створення Празької єпископії.
- 1034–1055 рр. – правління князя Бржетислава I.
- 1054 р. – спадковий статут про принцип сеньйорату.
- XII ст. – період феодальної роздробленості в Чехії.
- 1085 р. – князь Вратислав II (1061–1092) за вірність німецькому імператору Генріху IV отримав титул короля без права успадкування.
- 11 січня 1158 р. – князь Владислав II (1140–1172) у Регенсбурзі був коронований із правом передачі королівського титулу спадкоємцям.
- 1192–1230 рр. – правління Пржемисла I Отакара.
- 26 вересня 1212 р. – «Золота сицилійська булла», прийнята німецьким імператором Фрідріхом II, яка надавала Чехії автономні права.
- 1222 р. – договір про визнання пріоритету королівської влади та надання привілеїв римо-католицькій церкві.
- 1230–1253 рр. – правління чеського короля Вацлава I.
- 1253–1278 рр. – правління чеського короля Пржемисла II Отакара. Встановлення чеської гегемонії в Центральній Європі.
- 1283–1305 рр. – правління чеського короля Вацлава II.
- 1310–1346 рр. – правління чеського короля Яна Люксембурзького.
- 1346–1378 рр. – правління чеського короля Карла I, з 1355 р. – німецького імператора Карла IV.
- 1348 р. – заснування Празького університету.
- 1351–1353 рр. – прийнятий збірник законів «Маєстас Кароліна» («Велична Кароліна»).
- 1356 р. – «Золота булла» Карла IV (привілейований статус Чеського королівства).
- 1378–1419 рр. – правління чеського короля Вацлава IV.

- 1371–1415 рр. – життя та діяльність Яна Гуса.
1419–1437 рр. – гуситський рух у Чехії.
1433 р. – «Празькі компактати» (угода між чашниками та римо-католицькою церквою).
1434 р. – поразка таборитів біля Липан.
1458–1471 рр. – правління обраного шляхтою чеського короля Іржі Подебрада.
1471–1516 рр. – правління в Чехії династії Ягеллонів – короля Владислава II.

Питання для дискусій на семінарському занятті

1. Як відбулося запровадження християнства на чеських землях?
2. Охарактеризуйте постать чеського князя Вацлава I.
3. Виділіть відмінності розвитку Чеської держави в IX–XV ст. від розвитку середньовічної Польщі.
4. Охарактеризуйте внесок Карла IV Великого в розвиток Чеської держави та її культури.
5. Проаналізуйте позитивні та негативні наслідки гуситського руху в Чехії.
6. Визначте ідеологію, основні положення гусизму.

Теми рефератів, повідомлень, доповідей

- Правовий аналіз законника «Велична Каролина».
- Карл IV в історії Чеського королівства.
- Гуситський рух. Ідеологія чашників і таборитів.
- Ідейно-політичні погляди Яна Гуса та його роль в історії європейської цивілізації.

Робота з джерелами.

Прочитайте документи і дайте відповідь на питання

Завдання 1. Яке було місто Прага за описом Ібрахіма ібн Якуба?

Ібрахім ібн Якуб «Про Прагу» (60-ті роки X ст.)

Ібрахім ібн Якуб ал-Ісраїлі ат-Туртуші (бл. 912–966) – арабський купець та вчений, що здійснив у 960–966 рр. подорож до країн Центральної Європи та відвідав двір імператора Оттона I в Магдебурзі. Опис цих країн Ібрахім склав на основі особистих вражень та розповідей, почутих ним.

«...Місто Прага побудоване з каменю та вапна, це – найбагатше на товари місто. Сюди прибувають із товаром із міста Кракова руси і слов'яни, до них приходять із країни угорців (атурк) мусульмани, іудеї та угорці також із товаром і «торговими гирями»¹ і вивозять від них невірників, олово та різноманітні види хутра...

У місті Прага виготовляють сідла, вуздечки та (шкіряні) щити, такі, які зазвичай виготовляють та використовують у їхній країні, а також виготовляють в областях Богемії (Чехії) легкі хустини² з дуже тонкої тканини, схожої на сітку, котрі не використовуються для чого-небудь, а ціна

їх у будь-який час – один кіншар³ за десять хустин. За ці (хустини) вони між собою продають та купують...вони в них служать грошима і складають ціну різноманітних речей. За них вони купують пшеницю, муку, коней, золото і срібло та всі (інші) речі».

¹ *Торгові гирі* – зливки металу певної ваги, що служили засобом сплати.

² *Легкі хустини* – можливий переклад «покривала».

³ *Кіншар* – мабуть, прийнята в купців назва якої-небудь дрібної монети, трапляється лише в ібн Якуба.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 171; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 280; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 164.

Завдання 2. На основі уривку із «Чеської хроніки» Козьми Празького проаналізуйте характер князівської влади в Чехії в IX–XIV ст.

Козьма Празький «Чеська хроніка» (1119/1122–1125)

Козьма Празький (бл. 1045–1125) – перший чеський хроніст, декан капітулу собору св. Віта в Празі. «Чеська хроніка» написана латиною та складається з трьох різних за ступенем вірогідності «книг». Міркування щодо характеру князівської влади Чеської держави за доби правління династії Пржемысловичів (кін. IX – поч. XIV ст.) вкладено хроністом у вуста пророкиці Лібуше, яка жила в стародавні часи, але. По суті, відображає погляди автора та інших представників верхівки чеського духовенства.

«...Передусім знайте, що легше поставити князя, ніж його зняти з влади, тому що людина від вашою владою до тих пір, поки вона не стане князем. А як тільки ви оберете кого-небудь у князі, ви та ваше майно будете під його владою. Від одного його погляду ваші коліна будуть трястись, а язик, онімівши, прилипне до сухого піднебіння, і на його запит вам від страху буде важко відповісти: «Так, пане! Так, пане!», коли він з однієї своєї волі, не спитавши вашої думки, одного засудить, а іншого стратить...І вас самих і людей ваших, кого тільки зажадає, він перетворить на своїх рабів, на селян, на оброків, на збирачів, на катів, на глашатаїв, на поварів, пекарів або мельників. Він обере для себе керівників областей, сотників, управителів, виноградарів та землеробів, женців, зброярів, чинбарів та хутровиків; ваших синів та дочок він примусить служити на нього та візьме собі на власний розсуд усе, що забажає, що йому сподобається із вашої рогатої худоби, із ваших жеребців і кобил. Він оберне на свою користь усе найкраще, що ви маєте у своїх селах, на полях, на нивах, луках та виноградниках.»

• Козьма Празький. Ческая хроника. Москва, 1962. С. 40; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 283; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 168.

Завдання 3. На основі Жалуваної грамоти короля Собеслава II німецьким мешканцям Праги проаналізуйте їх права та привілеї.

Жалувана грамота короля Собеслава II про привілеї німецьким колоністам (1174–1178)

Грамота чеського князя Собеслава II (1174–1178) визначала особливий правовий статус жителів Праги. Текст пожалування зберігся в складі підтверджувальної грамоти Яна Люксембурзького (1319), що збереглася лише у двох списках XV ст.

- «5. Не повинні йти в похід, якщо тільки не воюють за батьківщину.
6. Якщо князь перебуває в поході за межами Чехії, тоді німці мають стерегти Прагу біля кожних воріт із дванадцятьма щитами.
7. Судити за вбивство має князь, за що нехай платять князю 12 гривень¹ денаріїв у регенбурзькій монеті або праву руку вбивці...
8. Якщо хто-небудь порушить мир між ними, нехай винний сплатить князю 10 гривень.
15. Якщо в німця є крадена річ, вона повинна бути вилучена в присутності судді німців.
16. Якщо злодій – німець, то його судитиме князь.
17. Хоч би за якою справою були визнані винними або звинуваченими німці, нехай їх дружини та діти (не зазнають втрат) та не терплять образ.
23. Німці не повинні присягатися ні у якому іншому місці, крім храму св. Петра, якщо не буде (іншого) наказу князя.
24. Якщо в домі німця буде знайдена таємна корчма, нехай син власника дому буде заарештований у присутності судді німців або його посланця, і ніхто інший».

¹ Гривня – вагова одиниця у 210 г.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 175; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 283–284; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 169.

Завдання 4. Які процесуальні норми щодо розгляду різних видів злочинів закладені в «Статуті Конрада Оттона»? Доведіть, що ці процесуальні норми вже надають певні додаткові повноваження місцевим чиновникам, суддям перед князівською владою.

Статути Конрада Оттона (1189)

«Статути Конрада Оттона» – одна з найбільш ранніх пам'яток феодального права Чехії кінця XII ст. Документ був виданий за часів правління князя Конрада Оттона Зноємського (1189–1191), але зберігся лише в копіях редакцій 20-30-х років XIII ст. «Статути» являють собою записи звичаєвого, переважно процесуального, права, призначені для правителів областей – жупанів, які поряд з адміністративними виконували й судові функції. Документ закріпив низку поступок центральної влади феодалам, зокрема щодо перетворення їх умовних земельних наділів на спадкові.

«1. Спадковими маєтками, котрими знатні мужі, як вищі, так і нижчі, із часів Конрада до теперішнього часу володіли беззаперечно, справедливо й мирно, нехай і надалі в доброму спокої володіють.

2. Коморник¹ нехай нікого не викликає до суду інакше, як за безспірного свідчення тих, кого стосується справа, і кожен із них особисто має взяти із собою посла каштелянова² і, крім того, посла судді та ще двох добрих чоловіків із ближніх сіл; і якщо коморник піде сам-другий або (сам-третій) без послів цих урядників³ (бенефіціаріїв), ніхто не відповідає за те, якщо буде вбитий.

3. Якщо злодій скоїв крадіжку в якогось знатного або будь-кого, хто є володарем села, і той піддав його судові, усе майно злодія та горло його⁴ нехай будуть віддані у владу князя.

4. Крім того, якщо злодія схоплять у будь-якому місті й повісять, усе його майно належатиме пану, крім плодів, котрі на той час залишалися на полі.

5. Те, що має назву нарок⁵, не повинно проводитися інакше, як тільки за певного свідчення, що хто-небудь втратив своє майно та що це відбулося в лісі або іншому відлюдному місці, або що це скоїлося із чужинцем; і перед тим, як дозволити (нарок), необхідно повідомити суд, тих, кого це стосується, тобто суддю, каштеляна та інших.

7. Нехай ніхто нікого не звинувачує, крім випадків, коли шкода підтверджується надійними свідченнями сусідів, і якщо (обвинувач) виявиться брехуном, нехай його прилюдно поб'ють камінням.

9. Якщо який-небудь знатний чоловік буде мати проти себе нарок, нехай зазнає за нього випробування холоп, та якщо не витримає успішно, нехай заплатить (пан) за нього 200 денаріїв.

10. Коли проводиться те, що називається зводом⁶, повинен бути присутній посол каштеляна, судді, владаря⁷ та коморника й один чи два із сусідів, а більше нехай не кличуть, але на третьому нехай зупиняться. Якщо буде хтось викритий, нехай заплатить 200 денаріїв у княжу скарбницю та дасть задоволення тому, хто йменується позивачем.

14. Якщо таємно викрадуть які-небудь речі – одяг або щось подібне, про це нехай не повідомляють, але якщо таємно викрадуть бика або іншу в'ючну (худобу), то нехай повідомлять суд. Якщо хто-небудь прийде поранений, ідучи з ринку, або ще будь-звідки, нехай повідомлять суд.

25. Також на заклик, котрий у просторіччі називається «Nestojte»⁸, нікого не можна змушувати бігти, якщо не хоче зробити це за власним бажанням.

29. Суддя не повинен вести справу один, але тільки в присутності каштеляна або кількох знатних; і коли судить владар, то не повинен виходити із зали суду радитися, але нехай судить, сидячи з воїнами (градськими дружинниками).

30. Коли настав час вести справу, і всі на місці, а владар не хоче прийти до суду, у такому випадку суд веде справу з воїнами...

33. Якщо хтось викликаний до суду за борги й не стане перед судом, нехай буде проданий (присуджений кредитору за борг), якщо тільки не доведе суду законну перепону, (через яку не з'явився до суду).

35. Також до суду нехай ніхто не викликає інакше, як тільки згідно з правом, щоб людина перед тим була викликана у своєму домі.

36. Якщо королівський владар без суду відбере в кого-небудь щонебудь, нехай король виправить це за своїм правом; якщо це владар коморника, то нехай заплатить гривню золотом, якщо пан, нехай позбавиться свого бенефіція (посади).

37. Поєдинок, що називається кієм (дубиною⁹), нехай робиться тільки з чужинцями.

38. Усе це не стосується привілеїв, наданих князями святим людям, майнових прав церков, – їм управлятися за правом канонічним».

¹ *Коморник* – службовець, який виконував функції судового пристава.

² *Каптелян* – намісник граду.

³ *Урядники* – посадові особи, що здійснювали різноманітні повноваження (коморник, суддя, писар, бургграф тощо).

⁴ Тобто життя.

⁵ *Нарок* – звинувачення.

⁶ *Звід* – розслідування в судовому процесі, процедура, яка застосовувалася при пошуках украденого.

⁷ *Владар* – управитель маєтками князя.

⁸ «*Nestojte*» – «спільний заклик», крик про допомогу, звернений до «миру», до громади; відповідає українському «гвалт!», російському «караул!».

⁹ *Дубина* – судовий поєдинок, один із видів ордалій, подібний до руського поля.

• Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы / под ред. В.М. Корецкого. Москва: изд-во юрид. лит-ры, 1961. С. 831–835; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 284–286; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 170–172.

Завдання 5. На основі грамот короля Пржемисла I проаналізуйте податкові, судові та інші привілеї, які надавалися церкві та містам.

Грамоти короля Пржемисла I Отокара (1221–1223)

Грамота короля Пржемисла I (1197–1230) Празькій єпископії стосовно податного та судового імунітету великої церковної вотчини була видана під тиском папської курії після конфлікту між королем та празьким єпископом. Грамота чеському духовенству надавала священнослужителям певні судові та інші пільги. Церковне управління підпорядковувалося празькому єпископу та ставало незалежним від світських феодалів. Однак церква та її власність залишалася під контролем короля.

Грамота про привілеї міста Унічова не лише підтверджувала наявні права мешканців міста, надані раніше моравським маркграфом Індржихом Владиславом, а і значно розширювала їх.

«Празькій єпископії (1221). ...Поступаємося та жалуємо празькій єпископії та церкві й людям, як єпископа, так і церкви, повну свободу, та звільняємо саму єпископію та церкву та їхніх людей від усіх зисків та

хвилювання, від продажу нароку, зводу, глави, врізу, загальних зборів¹. будівництва фортець, (викопування) ровів, просіки, проводу, нарізу² та всіх інших обтяжень. І якщо хто-небудь із людей єпископства або Празької церкви здійснив крадіжку або пограбування або інший подібний злочин, рішення щодо скоєного злочину віддається у владу королеві, а Празька церква чи єпископія, чиєю він був людиною, отримують його майно.

Чеському духовенству (1222). Нехай нікого із церковних людей не судять градські судді, проте лише ми або вищий суддя курії нашої, або, якщо це не буде кривава справа, канцлер. Нехай усі клірики та духовні особи вільно користуються своїми лісами для власних потреб. Нехай церковних людей, які уникають залежності, котрою вони зобов'язані храмам, не приймають ані короля, ані інші світські особи. Хочемо також ліквідувати й таке зловживання, яке виникло нещодавно (а саме), що монастирі та інші церкви надавали нам вози...з продовольством, при (нашому) від'їзді в похід або відвідинах зборів³.

...Нехай барони та інші воїни не зупиняться в обителях проти їхньої волі; якщо хто-небудь зробить це, нехай відшкодує в подвійному розмірі те, що споживе, і сплатить нам 1200 денаріїв. Такий же звичай церковних людей хочемо зберегти, щоб вони працювали на рубанні лісу, що називається пресікою, на будівництві фортець та копанні ровів разом із людьми нашими й баронів...І коли схоплять крадія в будь-якому селі, нехай буде конфісковано лише дім, у котрому знайдуть крадене, сусідні ж будинки нехай перебувають у мирі, штраф же, тобто 300 денаріїв, нехай заплатять...

Бажаємо полегшити те покарання, що коли когось вб'ють у якому-небудь селі і вбивця не буде схоплений, то кожний із селян присуджується до сплати 200 денаріїв, тепер ми...бажаємо, щоб усе село отримувало вирок до (сплати) 200 денаріїв. Якщо шляхетні (люди нашої) землі супротив бажання абатів і прелатів та інших кліриків поставлять своїх коней на годування в їхніх дворах...ми заберемо цих коней для своїх потреб.

Про привілеї міста Унічова (1223). ...Ми, Пржемисл, король чеський...оповіщаємо всіх, що ті ж самі права й ту ж саму свободу, котру пожалував наш брат Владислав...нашим дорогим громадянам із Унічова⁴...наказали щедро пожалувати...А саме, щоб були зобов'язані з будь-якої ділянки у вищезазначеному місті...платити щорічно...шість денаріїв та з будь-якої орної землі, що обробляється однією запряжкою, – чверть гривни срібла й три міри зерна, тобто одну жита, іншу пшениці, третю вівса. Також городянам дозволяємо, щоб був вільний (для їх користування) ліс, котрий отримали для вирубки...Далі королівською владою наказуємо, щоб їм були збережені (вільні та мирні кордони) у лісах, полях та пасовищах...дозволяємо їм, щоб судили всілякі провини за своїми звичаями...якщо це не була велика та тяжка провинна, котра має бути згідно з правом розглянута нами або нашими чиновниками. Також цим городянам хочемо милостиво надати магдебурзьке право⁵...Бажаємо, щоб...рихту⁶, яку наш названий брат, як відомо, надав рихтарю⁷ Детриху та його нащадкам...тримав той самий Детрих та його нащадки».

¹ *Продаж* – обов'язки з виплати різних судових штрафів; *нарок* – тут судовий штраф за крадіжку та грабіж, що передається церкві; *звід* – тут судовий штраф у таких справах, що передаються церкві; *глава* – штраф, котрий стягується за вбивство; *вріз* – плата судовому приставу – коморнику; *загальний збір* – головний земельний податок, що стягувався з усього населення, як із залежного, так і з вільних селян.

² *Пресіка* – обов'язок робити засіку в лісі, щоб перегородити дорогу супротивнику; *провід* – обов'язок із транспортування вантажу; *наріз* – плата за випас свиней у князівському лісі.

³ Маються на увазі побори продовольством на користь короля, коли він іде на війну або іде країною.

⁴ *Унічов* – місто в Чехії.

⁵ *Магдебурзьке право* – правові норми м. Магдебурга, що були зразком для багатьох центральноєвропейських міст.

⁶ *Рихта* – право судити.

⁷ *Рихтар* – суддя.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 176–178; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 287–289; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 173–175.

Завдання 6. На основі «Маєстас Кароліни» проаналізуйте кроки законодавця Чехії середини XIV ст. укріпити владу короля в матеріальній, політичній та судових сферах, про порядок призначення посад у Чеському королівстві, про особливості ведення війни та захисту батьківщини.

Маєстас Кароліна (1351–1353)

«Маєстат Кароліна» – чеський законник, кодекс основних принципів феодального права XIV ст. Текст був складений латиною (1351–1353) з ініціативи Карла IV (1316–1378) – короля Чехії (з 1346 р.) та імператора Священної Римської імперії (з 1355 р.). Законник, який так і не був ухвалений чеським сеймом 1355 р., містить 109 статей, що залишилися тільки проектами можливих змін, спрямованих на зміцнення становища короля в матеріальній, політичній та судовій сферах.

«11. Про коронування короля та його присягу.

Також наказуємо наступним королем, що коли прийматимуть корону королівства Чеського, то перед тим, як приймуть корону на голову, повинні знову принести урочисту присягу в тому, що міст і фортець заставляти не будуть та прав їх не зменшать.

17. Про урядників земських.

Суворо наказуємо, щоб найвищий коморник, суддя, писар та інші менші урядники, котрі їм підпорядковані, та всякі інші урядники в Чехії, у князівстві Вратиславському¹, у Будишинському панстві, у маркграфстві Моравському урядів своїх, отриманих від короля, не заставляли, не розділяли, не продавали та не віддавали на строк чи навечно. Також щоб ніхто з них не просив урядів навечно чи на строк, щоб ніяких розписок на них не отримував, інакше буде позбавлений уряду.

19. Про суддів, старост та владарів.

Про старост, суддів та владарів, котрі є в різних місцях землі Чеської, установлюємо, щоб вони не були іншого походження, окрім як чехи. Але якщо знайшовся би який-небудь чужинець, гідний та вчений, то він із дозволу короля може бути допущений до посади.

25. Про тих, якому земські посади надані королем.

Ми, вільною нашою волею, установлюємо, що найвищі земські урядники, коморники, судді та писарі повинні бути панського походження. Також і інші урядники, королівською владою призначені в Чеському королівстві, повинні бути знатними, справедливими, мудрими, доброзичливими, з незаплямованою честю, як про це говорить право.

27. Про дошки земські.

Наказуємо, щоб дошки земські, котрі писарем земським повинні вестися, зберігалися б у Празькому замку. А котрі будуть закінчені, ті мають бути сховані під замком та печатками найвищого коморника, судді, писаря та бургграфа² празького в межах Празького собору, а ті дошки не повинні діставатися інакше, як у присутності вищезазначених урядників, таким є звичай.

36. Про розділ майна або дідизни.

Необхідно, щоб кожний знав, перед ким він повинен розділяти свої дідизни. По-перше, перед королем та його радою, по-друге, перед панами та коншелами земськими, по-третє, перед урядником земським, підтверджуючи це дошками (земськими). Інші ж, менші, здійснюють розділ перед панами чи старостою чи коншелом у відкритих судах.

41. Про визнання князями та панами нового короля.

Наказуємо пам'ятати, щоб усі маркграфи, воєводи, князі, ленники вищі та нижчі протягом 1 року та 1 дня з дня коронування короля прийняли підданство. Якщо король у цей час був відсутнім, тоді мають зробити це перед правителем землі Чеської, а після повернення короля в країну повинні прийняти підданство з принесенням присяги протягом 6 місяців...

42. Про позови проти короля.

Будь-який король через свою гідність не підлягає суду землі своєї, але щоб правда не страждала, найвищий коморник (бургграф Празький), пани та кмети (судді) Чеської землі повинні надавати справедливість тим, хто жаліється на короля, а король повинен за власною милістю прийняти їх рішення та вирок, але так, щоб жодних збитків для гідності своєї особи не зазнав через їх рішення, його урядники повинні взяти це на себе та відшкодувати з майна короля.

45. Про захист королівства Чеського.

Якщо трапилося так, що вороги вдерлися в Чеську землю, тоді всі князі, пани, шляхтичі, рицарі, владики, міщани та прості люди повинні негайно озброїтися і за наказом короля вийти до кордонів чеських. Протягом 4-х тижнів вони мають обороняти кордон за свій власний рахунок, зі своїм утриманням. Якщо вони не могли стільки часу триматися (якщо довше не могли витримати), то можуть вимагати від королівства лише найнеобхідніше для себе та для коней своїх і нічого більше.

48. Чехи, не служіть чужинцям.

Ще раз повторюємо, щоб ніякий чех, ніякий земанин не був на військовій або іншій службі в чужих землях, щоб ніхто не виступав проти Чеської землі. Якщо хто-небудь порушить цю настанову, то має бути оголошений зрадником, а майно його та життя надійдуть на милість короля.

58. Про дідизни та майно, яке переходить у королівську скарбницю.

Якщо хто-небудь у королівстві нашому помре без законних дітей і дідизни своїх, що належать йому по праву, нікому не залишить, то дідизни його порожні повинні перейти королю, а рухоме майно кожного земанина має перейти до найближчого родича, в першу чергу родича по мечу.

74. Про вихід людський.

Якщо хто бажає піти від свого пана до іншого, він може зробити це після дня св. Мартина (12 листопада) і після того, як відпрацює; якщо він після цього захоче піти, він має сплатити своєму пану всі оброки й податки або перенести їх на свого спадкоємця. Пан не має суперечити цьому праву...

79. Про владу панів над своїми людьми.

Згідно зі старим правом передаємо панам усю владу над їхніми підданими: судити, карати по справедливості, але не карати смертю за злочини, тому що цей суд ми зберігаємо за собою, якщо нами не надані на це особливі грамоти. Щоб пан...або будь-хто інший своїй або чужій людині не виколовав очі...Якщо будь-який пан своїй або чужій людині відріже ніс, то все його майно перейде до короля. Якщо пан або шляхтич своїй або чужій людині відрубає руку або ногу, за цей ганебний вчинок підлягає карі, вказаній вище».

¹ Тобто Вроцлавському. *Вроцлав* – місто в польській Сілезії, яке тимчасово перебувало в складі Чеського королівства та належало до привілейованих королівських міст у період правління Карла IV.

² *Бургграфу* – посадові особи, які представляли адміністративну владу в містах.

• Хрестоматія пам'яток феодального господарства и права стран Европы / под ред. В.М. Корецкого. Москва: изд-во юрид. лит-ры, 1961. С. 844–860; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 292–295; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 180–183.

Завдання 7. На основі трактату Яна Гуса «Про церкву» з'ясуйте його аргументи в полеміці з ідейними противниками щодо віри, ролі церкви.

Ян Гус «Про церкву» (1413)

Від жовтня 1412 р. до червня 1413 р. Ян Гус перебував на півдні Чехії, виїхати куди був вимушений під тиском папського прокляття в поєднанні з інтердиктом. Тут він написав трактат «Про церкву», де виклав основні свої реформаторські ідеї.

«Розділ 11. Оскільки багато священників відступилися від Ісуса Христа і величаються владою, яку буцімто було передано Церкві, хоча насправді не було цього, слід ще раз поговорити про характер цієї влади...

Стисло підсумую: вони повсякчас повторюють, проголошують, поширюють всюди ті висловлювання Св. Письма, особливо Євангелія, які, на їхню думку, свідчать, що вони мають бути багатими, жити в розкошах, у світі слави, і що вони не повинні зазнавати страждань в ім'я Христа. Ті ж місця, де лунає виразний заклик наслідувати Ісуса Христа шляхом бідності, покірливості, смиренного терпіння, непорочності, трудів і впокорення, вони замовчують, тлумачать на свій лад або ж відверто заперечують як таке, що не стосується спасіння...

Розділ 17. Далі, вищеназвані доктори¹ вважають найголовнішим аби все, що говорять, визнавалося істинним і обов'язковим... Доктори змішують істинне з хибним, лестощі з погрозами...

Низькопоклонство перед прелатами й погрози, якими вони намагаються залякати наших прихильників, виразно прочитуються у звинуваченнях: вони намагаються «прищепити віруючим людям непослух стосовно прелатів і неповагу до гідності пап, єпископів, священників і кліриків». Слава Ісусу Христу, що хоч не посміли чи забули обмовити нас у непослушенстві Ісусу Христу, служити якому – значить царювати, і послух якому настільки вищий, якщо він не перебуває в згоді із послухом Богові нашому...

Розділ 21. Щодо авторитетів, на які посилаються доктори для підтвердження необхідності людського послуху, то я мушу стисло сказати таке: найперше вони кажуть, що нижчі мусять бути послухні римській церкві та прелатам завжди і в усьому і т. ін. відповідно до вислову Спасителя (Матв. 23.3.): «Тож усе, що вони скажуть вам, робіть і виконуйте». Дивуюсь я, чому доктори обрубали слова на початку й наприкінці. Адже вони не навели того, що на початку: «На сидінні Мойсеєвим усілися книжники і фарисеї», і наприкінці не додали: «та за вчинками їхніми не робіть», а подають лише середину: «Тож усе, що вони скажуть вам, – робіть і виконуйте». Мені здається, вони так роблять тому, що папа та решта прелатів церкви не хочуть, щоб їх уподібнювали до книжників і фарисеїв, і коли мовиться щось про їхні недобрі справи, вони ображаються. А з другого боку, доктори й магістри вдаються до лестощів перед ними; так вони вибирають собі вчителів, щоб їхні вуха влещувалися і слух від правди відвертали, – і магістри їх улещували...»

¹ Гус мав на увазі професорів теологічного факультету Штепана Палеча і Станіслава зі Зноймо, які в цей час (1412) стали його противниками, Петра зі Зноймо, Яна Елія, Онджея із Броди, а також професора права Іржі із Бора та Шимона на прізвисько Мерда. Цитати, довкола яких будується полеміка, взяті ним зі спеціальної постанови, ухваленої з ініціативи цих професорів Празьким синодом.

• Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 303–304; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 197–198.

Завдання 8. На основі документа проаналізуйте проведення дебатів на засіданні в Констанцькому соборі і як виносився вирок Яну Гусу.

Лист Поджо Браччоліні про дебати на Констанцькому соборі (1415)

Паджо Бреччоліні (1380–1459) – італійський гуманіст, якого відправили до Праги, щоб передати Яну Гусу запрошення на участь у Констанцькому соборі. Разом із Гусом Браччоліні прибув до Констанци, де, будучи присутнім на засіданнях собору, став свідком бурхливих дебатів та винесення смертного вироку Яну Гусу. Свої враження виклав у листі-звіті.

«Підвівся (зі свого місця) голова собору, кілька разів уклонився королю і присутнім панотцям і прочитав імена всіх, хто мав право голосувати, з зазначенням сану, місця проживання кожного, а також із зазначенням і товариств, які дали уповноваження своїм посланцям на собор: міста, князівства, абатства (монастирі). Він викликав кожного, щоб переконатися, що він дійсно бере участь у засіданні собору. Усіх, хто мав право голосувати, крім короля, було 88 чоловік...

Ворогам чеха (Гуса) хотілося сьогодні ж неодмінно (безперешкодно) досягти своєї мети, бо дрова вже були приготовлені для вогнища й облиті смолою, про що подбав Аммон Вейкль із Бунтенська, який особливо радів нагоді зробити приготування для ілюмінації.

У строгому порядку по старшинству (сану і) років, місяців і навіть днів віку голосували, відповідаючи «так» або «ні», на такі три пункти:

1) Єретик чи не єретик Іоанн Гус із Гусинця у своїх вченнях і нововведеннях?

2) Чи мають право присутні в ім'я Папи й короля отці собору присудити Гусу кару?

3) Саме якої кари заслуговує Гус зневажанням Папи і святого таїнства (євхаристії)?

На перше питання 51 голос відповів ствердно (тобто, що Гус – єретик).

На друге питання стільки ж.

На третє питання: 30 голосів відповіли в тому розумінні, що Гус не заслуговує ніякої кари; 10 голосів – за покарання церковною покутою і 45 панотців подало свій голос за засудження Гуса на смерть, якщо він не зречеться всього, що говорив протягом багатьох років (у приватних розмовах) і відкрито учив проти церковних установлень...

...Після прочитання вироку здійнявся галас: з одного боку кричали про насильство, з другого – про винність Гуса. Особливо богохульно поведився лондонський єпископ, який сказав Сигізмундові: «Уста дітей і немовлят будуть вічно хвалити тебе, государю, за те, що ти знищив ворогів віри». Було чути голоси і проти папістів: «Фарисеї, кровожерливі пси, єхид нове кодрло...» Всі були такі роздратовані, що ламали столи й кидали уламками їх. Під час цього гармидеру государ пішов. Міг би піти й Гус, якби хотів. Але він повернувся у свою тюрму. Коли в храмі нікого вже не було, противники Гуса почали шукати його. Вони наказали бити на сполох і замкнули ворота,

щоб ніхто не міг втекти з міста. Проте, увійшовши в тюрму, вони побачили Гуса, що стояв на колінах і палко молився. Варта не замкнула навіть дверей тюрми й захоплювалася благородством душі Гуса».

• Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 305–307; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 200–201.

Завдання 9. Використовуючи уривки з «Гуситської хроніки», дайте відповіді на наступні питання: Як проходив собор у Констанці? Які були порядки в стані таборитів, яке було військо таборитів, які гасла вони висували? Як проводилася боротьба з гуситським рухом?

Лаврентій із Бржезової «Гуситська хроніка» (20-ті роки XV ст.)

Лаврентій (Вавржинець) із Бржезової (1370 – бл. 1437) – магістр Празького університету, відомий письменник та хроніст. Прихильник поміркованого напрямку в русизмі, чашиник, противник таборитів. Праця, що має високий ступінь вірогідності, стала результатом особистих спостережень автора, а також залучення ним свідчень інших сучасників гуситської доби, документів, створених гуситами, офіційних матеріалів, листів. У ній замальовуються події 1414–1421 рр.

«Про собор у Констанці. Того ж самого 1414 року...почав збиратися в імперському місці Констанці загальний собор для утвердження єдності церкви і відновлення миру, оскільки на той час церква була поділена на кілька частин...На цьому соборі...(були присутніми) три патріархи, 23 кардинали, 27 архієпископів, 106 єпископів...103 абати... Присутніми були там також особисто 28 королів і світських князів, 78 гарфів, 676 баронів, нобілів та рицарів...718 публічних жінок...На цей собор прибув також особисто магістр Іоанн Гус...який постійно нападав у своїх проповідях на лицемірство, розкіш, алчність, пишність, симонію та інші гріхи духовенства і звинувачував їх...чим викликав у духовенства, що загрузло в пороках, велику ненависть до себе...6-го дня місяця липня магістр Іоанн Гус...чоловік славного життя і чистої вдачі...Констанцьким собором був засуджений до смерті. Він був вивезений із міста Констанца й на якійсь луці прив'язаний цєпами й мотузками до стовбура...обкладений в'язками соломи і дров; він був поглинутий виром вогню...

Констанцький собор переслав кліру, баронам і вельможам королівства Богемського...приговори, винесені проти магістра Іоанна Вікліфа й магістра Іоанна Гуса та проти їхніх учнів...прохаючи...не допускати злосливих людей, які поширюють учення засуджених єретиків Іоанна Вікліфа та Іоанна Гуса, проповідувати й навчати народ ні в королівстві Чеському, ні в межах їхніх особистих володінь.

Про збори на горах та заснування Табору.

(1419 р.)...Священники разом із народом піднялися на велику гору...і на самій вершині з полотен спорудили велике шатро у вигляді каплиці. Тут, проводячи богослужіння...вони залюбки долучали до святих таїнств і

причастя прибулий...туди народ...дали тій горі назву Табор...Там усі називали себе братами й сестрами; багатий ділив там раніше приготовлену їжу з бідним. Заборонялося там пити таке, від чого можна було б сп'яніти...ні про що інше вони не говорили, окрім того, що стосується спасіння душ і повернення кліру до попереднього стану, згідно з переказом раннього християнства. Коли чутки про все це стали поширюватися й по більш віддалених краях, то кількість прибулих день у день стала дуже помітно збільшуватися. Бо туди стали дедалі частіше приходити люди не тільки із Піска, Воднян, із Нетоліц, Гержмані, Уск, Яновіц, із Селдчан¹ та із Пльзеня, а й також із Праги, Домажліце², з Градца-Кралова³, і крім того, сходилися в Таборі піші й вершники з багатьох міст Моравії.

Про справи таборитів. ...Таборити, день у день збільшуючись у кількості завдяки приходові до них багатьох послідовників – селян і жінок...а також слуг і металників каміння...чинили по всьому королівству Чеському багато жорстоких, нечуваних і жахливих справ, спалюючи храми, монастирі...а також...піддаючи вогню фортеці, замки та дрібні укріплення. Серед іншого вони спалили монастир Непомук⁴ і захопили міцний замок Раби⁵. В цьому останньому духовні і світські особи округи зберігали чимало добра: у зливках золото, срібло, коштовності та одяг, цінну зброю. Всю цю здобич, за винятком грошей, зброї, коней...склали на одну купу і спалили.

Вожді...таборитські...почали відкидати будь-яку обрядовість церковну й настанови святих отців церкви, які стосуються проведення богослужіння...відмовляючись від настанов (церкви), здійснювали священне богослужіння...виступаючи в сірому одязі...утворили таїнство не на освячених вівтарях, а під відкритим небом або в домах за простим столом, накритим полотняною хусткою...(Вони)...примусово стали відмінити настанови помираючим, відбирати...книги церковних співів разом із церковними чашами та іншими дарохранильницями...Чаші ж, дарохранильниці та інші церковні срібні сосуди вони продавали ремісникам-ювелірам...відмовлялися творити таїнства в храмах і освячених вівтарях, стверджуючи, що храми належать не Богу, а скоріше бісу чи ідолам...де тільки могли, вони храми руйнували та спалювали...

Про боротьбу з гуситським рухом. ...Тими ж днями король угорський Сигізмунд розіслав по всьому королівству Богемії всім баронам, й особливо чиновникам королівства...міським консулам, суддям листи з наказом, щоб усіх вікліфістів і гуситів, які здійснюють причастя чашею різними способами, придушувати, переслідувати і по можливості знищувати...17 березня (1420 р.) за наказом папського легата, що на той час перебував разом із Сигізмундом, королем римським і угорським, у місті Вратиславі⁶, був оголошений на проповідях у храмах хрестовий похід проти богемців, особливо проти поборників причастя чашею як проти еретиків і ворогів римської церкви...

Про таборитське військо. Капітан Жижка (був надмірно хоробрим і дієвим, на його заклик збиралося ціле військо і прямувало за ним, й охоче підкорялося йому все селянство, що приходило без зброї, але із цепами,

крюками, пращами та кілками)...(23 березня 1420 р.) на допомогу жителям Праги і для захисту закону Божого до Праги прибуло військо із країв Жатецького, Лоунського та Сланського⁷ кілька тисяч чоловік...із возами і вершниками і з немалою кількістю жінок...на шляху до Праги силоміць захопили монастир під назвою «ворота апостольські»...

У цей же приблизно час (травень 1420 р.), поки король угорський Сигізмунд усе ще перебував у Горах Кутних⁸, зібрався на одній із гір...з навколишніх сіл ще один натовп поборників причастя чашею разом із вуглярами для захисту істинного причастя чашею...На відкритому місці зненацька на них напали озброєні люди, які були відправлені проти них королем із Гір. Але селяни огородили себе з усіх сторін возами і стали стріляти в нападників із гармат та праці, стрілами та камінням. І хоча вершники були добре озброєні і їх було, як кажуть, принаймні по 20 осіб на одного селянина, все-таки вони не наслідки атакувати неозброєних селян.

Чотири празькі статті.

Стаття перша. Щоб слово Боже в королівстві Богемському проповідувалося священнослужителями Господніми за статутом вільно й без перешкод...І, як сказано в першому посланні коринфянами, гл.14: «Нікому не можна забороняти говорити в церкві на різних мовах».

Стаття друга. Щоб таїнство святої і божественної євхаристії (причастя)⁹ вільно надавалося всім вірним християнам, не обтяженим ніякими смертними гріхами, під обома видами, тобто хліба і вина, відповідно до слів і настанов самого Спасителя...

Стаття третя. Щоб забрані були в духовенства світське володіння багатством і приватна власність на землю, яку воно захопило всупереч завітам Христа,...і щоб духовенство повернулося до євангельських правил, до апостольського життя, яке вів сам Христос зі своїми апостолами...

Стаття четверта. Щоб усі смертні гріхи...супротивні закону Божому, хоч би в якому стані вони спостерігалися...розумно винищувалися та викорінювалися тими, кого це стосується...Серед духовенства є помилки симонії: вимагання грошей за хрещення, конфірмацію, сповідь, таїнство святої євхаристії...за вінчання...за служби над покійником, за молитви або молебні в урочисті або ювілейні дні, а також за все інше: за проповіді, за погребіння і дзвін, за освяту церков, вівтарів, прибутки із церков і каплиць, пребенди¹⁰ і бенефіції...купівля і продаж індульгенцій...жадібне вимагання сплати оброків і підношень...

Таборитські статті.

13...Будь-який пан, васал. Городянин або селянин, який, будучи наставлений¹¹...за прикладом самих (таборитів) не приєднається до них усією своєю суттю, всякий такий нехай буде знищений або вбитий...і майно його нехай буде розграбовано. 22. ...Зникнуть усі...власності, і припиняться податки, і закінчиться всяке володарювання князів і світської влади. 53. ...Вірним слід дотримуватися лише того і вірити лише тому, що ясно і зрозуміло сказано у Святому Письмі. 55...Усі людські повір'я і церковні настанови...мають бути скасовані. 56...Не слід дотримуватися ніяких

настанов вселенської церкви...бо слід задовольнятися лише дотриманням святого Євангелія. 64. ...Єпископів за своїм бажанням і розсудом дозволено обирати будь-яким священикам, а не єпископам.

Вчення про кінець світу в програмі таборитів. ...Наш час буде кінцем світу, тобто знищенням усього злого на цьому світі...Це час – не час жалості, милосердя і прощення злим людям, що опираються Божому закону...усі противники закону Божого повинні бути знищені мечем і вогнем...Світські й церковні люди повинні обагрити свої руки кров'ю злих. Усе майно Божих ворогів має бути вилучене, спалене або знищене. У цей час кожен, хто чекає і почує слова Христа, тікайте на гори, а хто не втече з міст, сіл та містечок на гори або на Табор, той смертельно грішить.

Також брати таборитські в цей час помсти є Божими ангелами, відправленими на гори вивести добрих із міст, сіл і містечок...є Божими захисниками, відправленими, щоб прогнати зло із царства Христова...У цей час помсти залишаться лише п'ять міст¹², у яких урятуються люди, якщо до них втечуть, а всі інші міста, села й містечка з усіма, хто в них перебуває, повинні бути знищені або спалені. Подружжя один без дозволу іншого можуть піти в гори або втікати до тих п'яти міст, а також діти та всі інші.

Не слід обирати на землі ніякого короля, тому що царювати буде сам Христос. Священники не повинні мати будь-яких нагород, спадкових володінь, худоби, коней, дворів, домів...нічого іншого, лише те, що їм було дано з милосердя, і щоб вони не бажали користуватися світським правом у володінні цим майном».

¹ Містечка й села на Півдні Чехії.

² *Домажлице* – місто в Західній Чехії.

³ *Градец-Кралове* – місто в Східній Чехії.

⁴ *Непомук* – монастир у Західній Чехії біля Пльзеня.

⁵ *Раби* – замок у Західній Чехії біля Клатові.

⁶ *Вратислав* – суч. Вроцлав.

⁷ *Жатецький, Лоунський та Сланський краї* – у Північній Чехії.

⁸ *Кутні Гори* – місцевість у Центральній Чехії.

⁹ *Причастя*, або *євхаристія* (з гр. «подяка») – центральне таїнство християнського культу, яке полягає в споживанні віруючими спеціально приготовлених хліба та вина, що символізують Тіло і Кров Христа.

¹⁰ *Пребенди* – доходи із церковних володінь.

¹¹ *Наставлений* – той, хто прийняв «Чотири празькі статті» (артикули) – загальногуситську програму; сформульовані в липні 1420 р. та проголошені Чаславським сеймом у червні 1421 р. земським законом.

¹² *П'ять міст* – Пльзень, Клатові, Слани, Лоуни, Жатец, охоплені сильним народним рухом.

• Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. Москва: изд. АН СССР, 1962. С. 22–25, 34; 107–111; 65, 114–117; 65–66; 71–74; 96–100; 172–181; 123–124; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 307–312; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 203–209.

Джерела та література

Джерела:

Гуситское движение в освещении современников: источники и материалы для практических занятий/ сост. и пер. Л.П. Лаптева. Москва: изд-во МГУ, 1992. 96 с.

Козьма Пражский. Чешская хроника / отв. ред. Л.В. Разумовская и В. С. Соколов. Москва: изд. АН СССР, 1962. 296 с.

Лаврентий из Бржезовы. Гуситская хроника. Москва: изд. АН СССР, 1962. 332 с.

Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности / отв. ред. В. Д. Королюк. Москва: Наука, 1970. 127 с.

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 278–317.

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 149–223.

Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / под ред. В.М. Корецкого. Москва: изд-во юрид. лит-ры, 1961. 950 с.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 183–193.

Література:

Дворник Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ: Дух Літера, 2000. 528 с.

Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І.Яровий, П.М.Рудяков, В.П.Шумило та ін. Київ, 2001. С. 131–170.

Історія південних та західних слов'ян: Підручник для студентів історичних факультетів вузів / За ред. І.М. Гранчака, А.Ф. Кізченка, В.П. Чорнія. Київ: Вища школа, 1987. С. 41–50.

Історія Центрально-Східної Європи: посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів/ за ред. Л. Зашкільняка; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 658 с.

История Чехословакии. В 3 т. Т. 1: История Чехословакии в период первобытно-общинного, рабовладельческого и феодального строя / под ред. Г. Э. Санчука, П. Н. Третьякова. Москва: изд-во АН СССР, 1956. 415 с.

Краткая история Чехословакии: с древнейших времен до наших дней / отв. ред. А. Х. Клеванский. Москва: Наука, 1988. 575 с.

Лаптева Л. П. Гуситское движение в Чехии XV века: учебно-методическое пособие. Москва: изд-во МГУ, 1990. 95 с.

Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (V – середина XVII в.): учебное пособие. Москва: изд-во МГУ, 1993. 158 с.

Любавский М.К. История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков). Москва: изд-во М. и С. Сабашниковых, 1918. 458 с.

Мацек Й. Гуситское революционное движение / пер. с чешского Н. М. Пашаевой. Москва: изд-во иностранной литературы, 1954. 226 с.

Озолин А.И. Антифеодальная оппозиция в Чехии второй половины XIV – начала XV вв. Зарождение гуситской идеологии. Саратов: изд-во Саратов. ун-та, 1986. 60 с.

Рубцов Б.Т. Гуситские войны (Великая Крестьянская война XV века в Чехии). Москва: Наука, 1955. 324 с.

Тестові завдання

1. Найдавнішими мешканцями Чехії були племена:
 - а) бойїв; б) франків; в) мораван; г) лужичан.
2. В IX ст. чеські землі входили до складу:
 - а) Східнофранкської держави;

- б) Великоморавської держави;
 - в) Угорського королівства;
 - г) держави Само.
3. Прийняття християнства на чеських землях відбулося за князювання:
- а) Пржемисла I Отакара;
 - б) Вацлава I;
 - в) Карла IV;
 - г) Болеслава I;
 - д) Борживоя.
4. Подія в Чехії у X ст.:
- а) кодифікація юридичних норм;
 - б) перемога над угорцями;
 - в) прийняття Спадкового статуту;
 - г) правління Бржетіслава I;
 - д) приєднання словацьких земель.
5. Подія, якої не було в Чехії у X ст.:
- а) кодифікація юридичних норм;
 - б) перемога над угорцями;
 - в) запровадження християнства;
 - г) правління Болеслава I;
 - д) вбивство князя Вацлава.
6. Чеський князь Вацлав (922–935):
- а) запроваджував християнство;
 - б) боровся проти феодальної роздробленості;
 - в) захопив Моравію;
 - г) домогся визнання королівського титулу для чеських правителів.
7. За правління чеського князя Болеслава I:
- а) Чехія втратила статус королівства;
 - б) отримано перемогу над угорцями;
 - в) вперше запроваджено християнство;
 - г) втрачено Моравію;
 - д) кодифіковано звичаєві норми.
8. Чеський князь, який вперше запровадив Спадковий статут для правителів цієї держави:
- а) Пржемисл I Отакар;
 - б) Вацлав I;
 - в) Карл IV;
 - г) Болеслав I;
 - д) Бржетіслав I.
9. Хто із чеських князів домогся визнання королівського титулу на початку XIII ст.:
- а) Вацлав I; б) Вацлав II; в) Болеслав I; г) Пржемисл I Отакар.
10. У період правління чеського короля Карла IV (1346–1378):
- а) було розроблено загальночеський законник;

2. Бржетіслав I	б) Велична Кароліна
3. Карл IV	в) Спадковий статут
4. Фердинанд I	г) Празькі компактати
5. Ян Люксембург	д) надання грамоти чеській шляхті
21. Радикальна течія чеських гуситів, яка об'єднувала селян, частину бюргерства й міський плебс (назва).
22. Назвіть рік початку гуситських війн (рік).
23. Празький університет було відкрито у:
а) 1240 р.; б) 1300 р.; в) 1348 р.; г) 1385 р.
24. Чеські християнські святі:
а) св. Войцех;
б) св. кн. Вацлав;
в) св. муч. Людмила;
г) св. Станіслав;
д) св. Вернер.
25. Історичні пам'ятки середньовічної Чехії:
а) Хроніка Галла Аноніма;
б) Маєстас Кароліна;
в) хроніка Вінцентія Кадлубека;
г) хроніка Козьми.
26. Культурна політика Карла IV в Чехії:
а) будівництво Нового Міста;
б) будівництво Кам'яного мосту через р. Влтаву;
в) створення першої «Чеської хроніки»;
г) заснування Празького єпископства.
27. Відомими архітектурними пам'ятками середньовічної Чехії були:
а) костел св. Хреста у Вроцлаві;
б) базиліка Св. Віта;
в) замок Карлштайн;
г) Свято-Успенський собор.
28. У другій половині XIII ст. в Польщі та Чехії набув поширення архітектурний стиль:
а) романський; б) готичний; в) ренесанс; г) бароко.

ТЕМА 6. Словацькі землі в середньовічну епоху

Питання для обговорення

1. Словацькі землі з найдавніших часів до X ст.
2. Соціально-економічний та політичний розвиток словацьких земель у складі Угорського королівства (X–XV ст.).
3. Рух «братиків» у XV ст.

Методичні рекомендації:

Розкриваючи *перше питання*, зазначимо, що до X ст. словацькі землі входили до складу держави західних слов'ян Само (VII ст.), Нітранського князівства Прибіни та Великої Моравії (IX ст.). На початку X ст. угри розгромили баварське військо в битві під Братиславою і підпорядкували собі словацькі племена.

Висвітлюючи *друге питання*, необхідно насамперед виділити, що у X ст. словацькі землі було приєднано до складу Угорського королівства. Важливо проаналізувати, як складалися відносини між ними у X–XV ст. (ставлення влади до словацького населення, адміністративно-територіальний поділ цих земель). На думку українських дослідників, етногенез словаків відбувався в межах Угорської держави, яка ізолювала їх від решти слов'янського світу.

Доцільно охарактеризувати соціально-економічний розвиток словацьких земель у XI–XIV ст. Найбільші земельні володіння на словацьких землях мали угорські феодалі, римо-католицька церква й монастирі; словацька шляхта (земани) мала дрібні невеликі маєтки. Селяни поділялися на такі категорії: вільні (сплачували податки королю); громадники та отроки (феодальні, церковні селяни), челядь і слуги (повністю залежні). Поступово відбувалося закріпачення вільних селян, які мали різні повинності. У період феодальної роздробленості словацькі землі на початку XIV ст. були поділені на дві частини. Також зазначимо, що з появою переселенців із Німеччини розпочався економічний розвиток словацьких земель. Виникали міста, з'явився стан словацьких бюргерів. У XIV ст. словацькі землі стають одним із центрів гірничої справи в Європі.

У *третьому питанні* рекомендуємо виділити передумови та причини руху братиків, що розпочався в середині 40-х рр. XV ст. на словацьких землях, під впливом переселенців із Чехії. Формами боротьби його були: селянські повстання в окремих волостях, виступи гірників, вигнання німецького патриціату з деяких міст, захоплення католицьких монастирів та ін. З 1449 р. відбувався найбільший розмах руху «братиків» під керівництвом кошицького земана Петра Аксамита (після загибелі його в 1458 р. рух пішов на спад). У війську братиків було від 15 до 20 тис. осіб. Тут же діяв моравський шляхтич Ян Іскра, захищаючи інтереси однієї з династій у боротьбі за угорську корону. Формування станово-представницької Угорської монархії призвело до погіршення становища словацьких земель.

Основні поняття: словаки, держава Само, Нітранське князівство, князівство Прибіни, християнство, Угорське королівство, асиміляція, мадяризація, бюргерство, рух «братиків».

Ключові події:

- VI–IV ст. до н.е. – скіфські племена на словацьких землях, особливо в південних районах.
- Кінець IV ст. – кінець I ст. до н.е. – на словацьких землях проживали кельти (племена котенів).
- Кінець I ст. до н.е. – по III ст. н.е. – германські племена квадів і маркоманів на словацьких землях. Римський вплив на ці землі.
- Кінець III ст. н.е. – перша половина IV ст. н.е. – прихід на словацькі землі германських племен гепідів, пізніше – лангобардів.
- V–VI ст. н.е. – заселення території Словаччини слов'янськими племенами венедів та склавнів із південного сходу.
- 623–658 рр. – існування князівства Само на словацьких землях.
- Друга половина VI ст. – на словацьких землях відбувається боротьба слов'янських племен з аварами (тюркськими кочівниками).
- Перша третина IX ст. – існування відносно самостійного Нітранського князівства.
- 833 р. – вигнання місцевого князя Прибіни і приєднання Моймиром I Нітранського князівства (західнославацькі землі).
- 840 р. – отримання Прибіною Блатенського князівства.
- 846–870 рр. – правління великоморавського князя Растислава на словацьких землях.
- 861 р. – загибель блатенського князя Прибіни в боротьбі з Ростиславом.
- 863 р. – початок духовної місії св. Константина та св. Мефодія на землях Великої Моравії. Створення ними слов'янської абетки.
- 861–874 рр. – правління в Блатенському князівстві сина Прибіни – Коцела, який визнав себе васалом Ростислава.
- 870–894 рр. – правління великоморавського князя Святополка I на словацьких землях.
- 894–906 рр. – правління великоморавського князя Святополка II на словацьких землях.
- 907 р. – угри розгромили баварське військо в битві під Братиславою і підпорядкували собі словацькі племена.
- Перша половина X ст. – північні словацькі землі увійшли до складу Вісянського князівства.
- 955 р. – північні словацькі землі були захоплені чеським князем Болеславом I.
- З 1018 р. – північні словацькі землі остаточно увійшли до складу Угорської держави.
- 997–1038 рр. – правління на словацьких землях угорського короля Стефана (Іштвана) I.

- 1077–1096 рр. – правління на словацьких землях угорського короля Ладислава (Ласло).
- XI–XII ст. – формування землеволодіння та основних прошарків феодального суспільства на словацьких землях.
- 1241 р. – словацьке населення зазнало спустошливого нашествия монголо-татарських завойовників.
- Початок XIV ст. – феодальний сепаратизм на словацьких землях (Матуш Чак (західні), Омодей Абі (східні)).
- 1308–1342 рр. – правління угорського короля Карла I Роберта. Подолання сепаратизму на словацьких землях.
- Кінець XIV ст. – волоська колонізація на словацьких землях.
- 1428–1433 рр. – у Братиславі таборити допомогли місцевим ремісникам та низам захопити й утримувати владу.
- 1440 р. – моравський шляхтич Ян Іскра був призначений жупаном східних словацьких земель і капітаном окремих міст, пізніше – королівським гетьманом.
- 1448–1471 рр. – рух «братиків» на словацьких землях.
- 1458 р. – військо «братиків» зазнало поразки від угорського в битві біля Шарошпотока. Загибель керівника руху «братиків» Петра Аксамита.

Питання для дискусій на семінарському занятті

1. Як відбувалося запровадження християнства на словацьких землях?
2. Проаналізуйте особливості державотворення на словацьких землях до X ст.
3. Виділіть відмінності розвитку чеських та словацьких земель у добу середньовіччя.

Теми рефератів, повідомлень, доповідей

- Реформаційний рух на словацьких землях у XVI ст.
- Німецька колонізація та розвиток словацьких міст у добу середньовіччя.

Робота з джерелами.

Прочитайте документи і дайте відповідь на питання

Завдання 1. Порівняйте права городян словацьких міст Трнава, Ліптова, Жиліни в складі Угорського королівства, які їм були надані угорськими королями в різні роки. Які права мав рихтар міста? Як у містах регулювалися питання сплати податків та виконання певних повинностей на користь короля чи жупана; визначалася спадщина, поселення в місті різних категорій населення, взаємини між словаками та німцями?

Грамота угорського короля Бели IV про права городян міста Трнави (1238)

У XII ст. біля села Трнава почали селитися німці. Поступово вони економічно зміцніли й дістали від влади певні пільги, згодом закріплені магдебурзьким правом. Упродовж XII ст. у словацьких містах стало формуватися так зване Трнавське право,

підставою для якого стала грамота угорського короля Бели IV (1235–1270). Грамота закріпила права городян у словацьких землях Угорського королівства. Зберігся оригінал документа.

«В ім'я найсвятішої і нероздільної Трійці. Бела з Божої милості навіки король Угорщини, Далмації, Хорватії...на вічну пам'ять даємо: управлінню королівської величності належить збирати все, що є розпорошене, і зібране втримати, і турбуватися про свій підданий люд у тихому спокої, даючи кожному те, що йому належить.

Якщо місто в братиславському комітаті¹, котре має назву (Трнава), здається гостям найкращим для поселення, даємо гостям, що перебувають у тому місті, і тим, котрі хотіли б невдовзі переселитись, таке право (за умови), що належатимуть королівській короні й не визнаватимуть іншої залежності та інших приписів. Не можуть бути вимушені вступити до такого війська, де король не буде особисто присутнім. Зобов'язуватимуться з кожних ста поселень² поставити одного солдата з усім військовим спорядженням. Не сміють за рішенням будь-якого суду влаштовувати двобій між собою або з іншими. Кожна спірна справа має бути вирішена присягою дванадцяти мужів. Свідків проти них можна брати тільки з їхнього середовища або з інших поселенців, котрі мають подібні свободи. Вони повинні з'являтися перед королівським судом або перед тим, хто буде ними обраний рихтарем³ села. Рихтаря, котрого обере вся громада, або її більша й заможніша частина, повинен підтвердити король. Якщо виявиться, що обраний не є дієздатним, то він відстороняється від рихтарського управління королівською владою. Рихтар має право судити з усіх цивільних і кримінальних справах, які виникають між городянами або між ними й іноземцями. Якщо виявиться, що (рихтар) є недбалый і несправедливий у виконанні служби, і якщо ціле місто зацікавлене в справедливості, нехай потім звернуться до королівського суду. Усі, хто прийдуть до того міста жити, підпорядковуються тільки рихтареві. Щодо оплати мита мають такі самі права, як і жителі столичного Белграда. Обміном грошей нехай не займається жупаний чиновник, але рихтар у місті потурбується про королівські гроші так, щоб мати добру репутацію виконавця королівської волі. Рихтар із дванадцятьма присяжними матиме право призначення покарання у вигляді стинання голови або іншого покарання за злочини, скоєні на їх теренах. Якщо злочин скоїть земан⁴, судити його буде королівський суд.

Що стосується призначення фарара⁵, бажаємо, щоб їм збережено повне право, тобто право вільно обирати фарара, котрого повинні подати острігомському архієпископу на затвердження, чи є здатний. При цьому мають бути збережені права острігомського єпископату на доходи із цієї парафії. Десятину зернових нехай платять за німецьким звичаєм, як до цього відбувалось і збережено. Вільні люди звідусіль, які б хотіли прийти й жити серед них, мають право переселятися зі своїм майном безперешкодно. Ані жупан⁶, ані будь-який сановник не сміє поселитись у їхньому місті без їх згоди, а якщо хтось поселиться, щоб не протестували проти нього, мусить

задовольняти всі свої потреби справедливою купівлею. Якщо туди прийде король, (мешканці) відшкодують йому, за своїми можливостями, його необхідні витрати. Ніхто з них не сміє продати або віддати кому-небудь у спадщину своє нерухоме майно, а тільки тому, хто там буде служити подібно до мешканців цього села. Якщо хтось із них помре без спадкоємця, має право заповісти своє нерухоме майно будь-кому.

Дано через руки нашого придворного писаря, магістра Стефана, року 1238 від народження Бога, на третьому році нашого панування...

Щоб наведені права були вічно чинними як у наші часи, так і в часи наших наступників, підтвердили ми цю грамоту нашою золотою печаткою».

¹ *Комітат (жупа)* – адміністративно-територіальна одиниця.

² *Поселення* – територія площею 5,2–17,3 га.

³ *Рихтар* – староста, суддя.

⁴ *Земан* – дворянин.

⁵ *Фарар* – священник.

⁶ *Жупан* – правитель комітату (жупи).

• Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 331–332.

Грамота угорського короля Іштвана V місту Ліптову (1270)

Жителі міста Ліптова, як і більшості інших міст у словацьких землях Угорського королівства, користувалися архаїчною системою законів звичаєвого права. У 1265 р. угорський король Бела IV видав грамоту, у якій детально фіксувалися права та обов'язки жителів Ліптова. Зміст документа наступного року було доповнено. У 1270 р. король Іштван V (1270–1272) підтвердив чинність грамоти Бели IV й перевидав її за власним підписом. Документ написаний латиною. Текст попередніх грамот не зберігся.

«Іштван, із Божої милості король Угорщини, Далмації, Сербії, Галичини...на загальне ознайомлення нинішнім і майбутнім (підданим) хочемо дати зміст цієї (грамоти), оскільки всі піддані люди пред'явили нам привілеї пана короля (Бели), на добру згадку нашого дуже дорогого батька, підготовлені з урахуванням свобод цих (людей). (Вони) повідомили, що якийсь розділ у цих привілеях є переобтяжений, а саме: щорічно кожне господарство¹ поставляє до королівського столу 2 окови² пшениці та 2 окови солодового ячменя, 1 оков вівса. Невдовзі цим підданим наш дорогий батько, щоб вони накопичували добро, звелів (встановив обов'язки) королівською грамотою, скріпленою печаткою, що згадані 5 оковів не від окремих господарств, як то було написано, а від кожного поплужжя давати. Вони нас наполегливо просили, щоб ми цей привілей підтвердили зі змінами. Привілей має такий текст:

«Бела, з Божої милості король Угорщини, Далмації, Хорватії, Сербії, Галичини...усім нині живим і майбутнім, котрі побачать наявну грамоту, (посилаю) вітання в Спасителі. Королівській величності належить спрямовувати службу своїх підданих так, щоб знаючи свої обов'язки, з більшою охотою служили. Для цього наявною грамотою оприлюднюємо, що ми хочемо: у відповідь на прийняту скаргу підданого люду з Ліптова зменшити їм тягар королівської служби і вирішили встановити такий

порядок: як прибудемо до Зволена, кожні 30 господарств повинні дати нашій кухні одного випасеного вола і трирічного кабана й кожне господарство 2 курки і 4 яйця. Далі кожне господарство як річну данину кожного року до святого Юрія заплатити 12 нових денарів³, якщо до згаданого свята не заплатити, тоді платити подвійну суму денарів. Кожні 40 господарств повинні дати жупанові кожного року на свято святого Мартіна трирічного кабана, невігодованого, але гарного, зловленого поміж кабанів, і кожне господарство один хліб і від кожної упряжі один гбель⁴ вівса. Далі 40 господарств мають утримувати військового коня і (завжди) перед святом святого Мартіна четвертого зі всіх військових коней мають дати своєму жупанові. З трьома кіньми (які залишилися), якщо прибудемо до Зволена, повинні нам служити. Проте їх шпан⁵ не може їх послати далі, як до нас до Зволена, не може надати коня для посольства, тому що на це йому дається четвертий кінь із військових (коней), з огляду на те, щоб були виконані наші та його справи. Щодо здавання кінських шкур і шкур диких звірів нехай повернуться до привілею підданих людей із Турца, так, як ці піддані з Турца кінські шкури або шкури диких звірів звикли здавати, або (сплатити в грошах) данину. Усі піддані повинні працювати при домі, замку, парку або при королівській праці кожний рік один день, котрий визначить жупан. Далі згадані наші люди повинні обслуговувати (нас) у Зволені, якщо на це буде наша воля або якщо ми дамо їм наказ нашою грамотою. Також не можуть полювати на оленів, диких кабанів, зубрів та диких ослів ні в лісах, ні в місцях, які будуть нижче згадані. Ловити куріпок забороняється всюди. Забороняємо їм рибалити в річках Ваг, Люпчанка, Тепла й Сестрч, котрі охороняються для нас. В інших водах їм дозволено вільно рибалити. Сарну й зайців можуть вільно ловити.

Якщо хтось із них помре без спадкоємців, весь його маєток, якщо має брата, нехай дістанеться його братові, за винятком того, що жупан отримує одну річ із його власності, котру хоче, а якщо не матиме брата, а матиме дочку, жупан так само забере одну річ, котру обере, інші речі дістанеться дочці і дружині. Якщо не матиме ні дочки, ні брата, тоді дві частини його добра дістануться жупанові, третя частина дістанеться дружині померлого. Жупанів виконавець буде судити їх на торгових місцях, а не в селах. Сільські старости й тюремники або інші воїни, котрі доглядають рік військового коня, звільняються від усіх повинностей і податків. Пастухи волів або іншої худоби в кожному селі не повинні платити вищезгаданих 12 денарів.

Дозволили ми підданим ловити різні види звірів у лісах від Просіка аж до Спіша, так само від Данайця аж до Польщі. Між Ліптовим і Брезном є межа, визначена жупаном Грегорем, і дозволяємо мисливство аж до неї. Королівські люди (ліптовські піддані) виділяють одного чоловіка, якого хочуть, а жупан другого, котрі зберуть усі податки й запропонують їх жупанові в установлені терміни. Повинні були дати жупанові віз сіна від кожного господарства, цим (підданим) ми це зменшили – не від кожного господарства, а від кожної упряжі і з вищезгаданим вівсом мають жупанові віддати на його двір на свято святого Мартіна.

Далі ми дали їм можливість продавати своїх коней кому захочуть, крім Німеччини й Чехії.

Зрештою ми дозволили будь-кому з них привезти слугу з Польщі або з інших країн, і вони не повинні за свого слугу нам або своєму жупанові служити або платити податок. Вічну істинність цієї грамоти ми підтверджуємо силою нашої подвійної печатки.

Року Божого 1265, на 26 році нашого панування.

Ми привілеї нашого вельми дорогого батька схвалюємо, крім згаданої статті, котру вилучаємо й до наявної грамоти вводимо нову статтю від слова до слова...Підтверджуємо, що 5 оковів, а саме: 2 пшениці, 2 солодового ячменю і 1 вівса, а також зазначена кількість конопель не від окремих господарств, а від кожного поплужжя. Навічну істину даної грамоти ми підтверджуємо силою нашої подвійної печатки.

Божого року 1273...першого року нашого панування».

¹ *Господарство* – земельний наділ площею 5,2–17,3 га.

² *Оков* – приблизно 70 л.

³ *Денар (денарій)* – срібна монета.

⁴ *Гбель (ліптовський)* – приблизно 159 л.

⁵ *Шпан* – заступник жупана на певній території.

• Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 333–336.

Грамота угорського короля Лайоша I місту Жиліні (1381)

Жиліна – старовинне словацьке село, яке в 1312 р. отримало права міста. У Жиліні мешкали як словаки, так і німці. Згодом німецьке населення стало більш заможним та набуло переваг над словаками, що призвело до порушення рівності у відносинах. Словаки звернулися зі скаргою і проханням до угорського короля. Королівська грамота 1381 р. зрівнювала права словаків і німців. Збереглася копія грамоти, написана латиною.

«Ми, Лайош, з Божої милості король Угорщини, Польщі, Далмації...доводимо змістом цієї грамоти для запам'ятовування всім, кого це стосується, що від словаків, наших громадян і поселенців (гостей) з Жиліни, була нашій величності висловлена скорботна скарга про те, що у відповідності зі старовинним звичаєм і вільностями нашого міста, яке називається Жиліна, між ними (словаками) з одного боку і німцями, городянами й поселенцями (гостями) нашими зі згаданої Жиліни з другого боку обиралися присяжні засідателі (міської) ради в рівній кількості. Проте згадані німці із Жиліни наважилися перешкоджати їх (словаків) обранню присяжними засідателями ради міста, всупереч старому звичаю і дарованим правам. При цьому вони (словаки) вчасно і сповна платили, вносили і віддавали оброк і податки, а також справно несли службу в нас і жупанів, яка була (нами) встановлена, так само як і згадані німці, городяни й поселенці наші із названої Жиліни. Вони (словаки) просять нашу Величність, щоб нашим повелінням їх права були відновлені.

У зв'язку з тим, що словаки, наші громадяни й гості в Жиліні, як і в усьому краї, численніші, ніж наші городяни й гості німці, не відрізняються (від них) при сплаті податків, оброку і виконанні служби і платять нам у тих

самих розмірах, як наші городяни й гості німці, тому із цих доводів нам і нашим баронам очевидно, що з наших городян і гостей словаків з одного боку і з наших городян і гостей німців із другого боку необхідно до ради вищезгаданого міста обирати рівну кількість присяжних засідателів. Тому, добре розміркувавши з нашими баронами, з метою усунути і викоринити привід для різних чвар і спорів між згаданими нашими городянами й гостями словаками з одного боку, і згаданими нашими городянами й гостями німцями з другого боку, аби всі могли жити в мирі і спокої, повеліваємо, щоб між словаками нашими городянами й гостями з одного боку і нашими городянами й гостями німцями з другого боку присяжних засідателів обирали в рівній кількості й щоб обрані наші городяни й гості словаки допускались у раду вказаного міста, так само як і вищеназвані німці, городяни й поселенці наші. Дано в місті Жиліна другого дня після свята Святого Яна, Божого року 1381».

• Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 337–338.

Присяга членів міської ради міста Тренчина (1476)

Текст присяги членів міської ради м. Тренчина був записаний у міській книзі 1476 р. Переважну кількість документів ради міста склали представники словацького походження. Документ написано латиною.

«Ми присягаємо пану Богу служити по правді, кривду ганьбити, добро творити для бідного, як і для багатого. Вчиняти справедливо щодо сиріт і вдів. Не залишати Раду ні через боязнь, ні через ганьбу, ні через заздрість, ні через дари. Якщо я дізнаюсь або почую, що хто-небудь хоче місту й Раді заподіяти шкоду, то Раду із цим ознайомити маю. У цьому нехай нам пан Бог допомагає.

• Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 340.

Джерела та література

Джерела:

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 330–341.

Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы / под ред. В.М. Корецкого. Москва: изд-во юрид. лит-ры, 1961. 950 с.

Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. 272 с.

Література:

Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.

Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ: Дух Літера, 2000. 528 с.

Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І.Яровий, П.М.Рудяков, В.П.Шумило та ін. Київ, 2001. С. 172–186.

Історія Центрально-Східної Європи: посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів/ за ред. Л. Зашкільняка; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 658 с.

История Чехословакии. В 3 т. Т. 1: История Чехословакии в период первобытно-общинного, рабовладельческого и феодального строя / под ред. Г. Э. Санчука, П. Н. Третьякова. Москва: изд-во АН СССР, 1956. 415 с.

Краткая история Чехословакии: с древнейших времен до наших дней / отв. ред. А. Х. Клеванский. Москва: Наука, 1988. 575 с.

Кріль М. М. Історія Словаччини: навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 264 с.

Юсип-Якимович Ю. В. Історія Словаччини. Ужгород: Гражда, 2009. 287 с.

Тестові завдання

1. У VII ст. словацькі землі входили до складу:
 - а) слов'янського князівства Само;
 - б) Великої Булгарії;
 - в) Паннонії;
 - г) Далмації;
 - д) Угорського королівства.
2. Відомим правителем словацького Нітранського князівства в першій третині IX ст. (до завоювання його великоморавським князем) був:
 - а) Моймир; б) Пржемысл; в) Прибіна; г) Борівой; д) Само.
3. Словацькі землі до X ст.:
 - а) запроваджено автономію цих земель у складі Чехії;
 - б) рух братиків;
 - в) прийняття законника;
 - г) відокремлення Нітранського князівства;
 - д) мадяризація земель.
4. Словацькі землі були включені до складу Угорського королівства у:
 - а) VIII ст.; б) IX ст.; в) X ст.; г) XI ст.; д) XII ст.
5. У X ст. на словацьких землях відбувається:
 - а) запровадження автономії цих земель у складі Чехії;
 - б) процес насильницької мадяризації;
 - в) посилення німецької колонізації;
 - г) спустошливий напад монголо-татар; д) феодальний сепаратизм.
6. Словацькі землі у X–XIII ст.:
 - а) запроваджено автономію цих земель у складі Чехії;
 - б) рух братиків;
 - в) прийняття законника;
 - г) відокремлення Нітранського князівства;
 - д) мадяризація земель.
7. Територія Словаччини зазнала спустошливого нашествия монголів у:
 - а) 1230 р.; б) 1241 р.; в) 1250 р.; г) 1275 р.
8. Феодальний сепаратизм на словацьких землях у XIV ст. подолав угорський король:
 - а) Іштван I;

- б) Карл I Роберт;
 - в) Ладислав (Ласло) I;
 - г) Болеслав II;
 - д) Людовик Анжуйський.
9. Дрібна словацька шляхта в добу середньовіччя (назва).
10. Залежні словацькі селяни в XI–XIII ст.:
- а) себри; б) мероухи; в) громадники; г) смерди.
11. Словацькі селяни остаточно втратили особисту свободу у:
- а) XIII ст.; б) XIV ст.; в) XV ст.; г) XVI ст.
12. Рух «братиків» на словацьких землях виник у:
- а) XIII ст.;
 - б) XIV ст.;
 - в) XV ст.;
 - г) на початку XVI ст.;
 - д) у середині XVI ст.
13. Рух «братиків» на словацьких землях очолив:
- а) Петро Аксамит;
 - б) Матіаш Чак;
 - в) О. Абі;
 - г) Іржі Подебрад;
 - д) Івайло.
14. Рух «братиків» на словацьких землях було остаточно придушено:
- а) у середині 40-х рр. XV ст.;
 - б) на початку 70-х рр. XV ст.;
 - в) на початку XVI ст.
15. У XV ст. на словацьких землях відбувається:
- а) запровадження автономії цих земель у складі Чехії;
 - б) рух братиків;
 - в) прийняття законника;
 - г) спустошливий напад монголо-татар;
 - д) феодальний сепаратизм.
16. У XVI ст. на словацьких землях: відбувається:
- а) запровадження автономії цих земель у складі Чехії;
 - б) рух братиків;
 - в) прийняття законника;
 - г) боротьба з Османами;
 - д) отримання повної незалежності від Угорського королівства.
17. Відоме словацьке місто доби середньовіччя:
- а) Оломоуц; б) Пльзень; в) Літомержице; г) Банська Бистриця; д) Брно.
18. Встановіть відповідність між поняттями:
1. Прибіна	а) рух братиків
2. Матуш Чак	б) Нітранське князівство
3. Петр Аксамит	в) феодальний сепаратизм
4. Ян Запольський	г) видобуток срібла
5. Банська Штявниця	д) XVI ст.

19. Встановіть відповідність між поняттями:
1. Ян Іскра	а) приєднання словацьких земель
2. Карл I Роберт	б) Нітранське князівство
3. Фердинанд	в) подолання феодального сепаратизму
4. Іштван I	г) рух братиків
5. Коцел	д) XVI ст.
20. Трансильванський воєвода, який боровся за словацькі землі у XVI ст. (назвати ім'я та прізвище).
22. Відомі культурні діячі на середньовічних словацьких землях:
а) Миколай Коперник; б) Ян Сільван; в) Ян Длугош; г) Еліаш Лані.
23. Центром розвитку фрескового живопису у XIV ст. на словацьких землях було місто:
а) Братислава; б) Нітра; в) Спіш; г) Левоча.
24. Відомою архітектурною пам'яткою на словацьких землях у добу середньовіччя був:
а) костел св. Хреста у Вроцлаві;
б) базиліка Св. Віта;
в) замок Карлштайн;
г) Кошицький собор.
25. Наприкінці XIII ст. у Словаччині набув поширення архітектурний стиль: а) романський; б) готичний; в) ренесанс; г) бароко.
25. Слово «словак» означало в добу середньовіччя:
а) дрібна шляхта; б) слов'янин; в) гусит; г) братик.
26. Назвіть місто на словацьких землях, у якому існувала книгодрукарня:
а) Вроцлав; б) Брно; в) Банська Бистриця; г) Оломоуц.
27. На культурний розвиток словацьких земель у X–XV ст. значно вплинуло:
а) польське панування;
б) угорське панування;
в) Священна Римська імперія;
г) Візантія.

ТЕМА 7. Польща в середні віки

Питання для обговорення

1. Утворення та розвиток Польського князівства (IX – перша третина XII ст.).
2. Боротьба за відновлення держави (кінець XIII – 70-і рр. XIV ст.). Реформи Казимира III Великого.
3. Політичний та соціально-економічний розвиток Польщі наприкінці XIV – XV ст.

Методичні рекомендації:

Аналізуючи *перше питання* зазначимо, що до другої половини X ст. відбувався розвиток племен на польських землях і формування центрів об'єднання племен в одну державу: у джерелах IX ст. згадуються племена полян, мазовшан, віслян, помор'ян та ін. (басейни річок Одери, Вісли, Варти); поляни (середня течія р. Варти, центр – Гнезно) і вісляни (верхів'я Вісли, центр – Краків) сприяли поступовому об'єднанню польських земель. Варто також звернути увагу й на релігійні уявлення польських племен. Друга половина IX – перша третина XII ст. характеризується процесом об'єднання і розвитком в одній державі польських земель: необхідно звернути увагу на характеристику правління польських князів і королів: Мешка I, Болеслава I Хороброго, Казимира I Відбудовника, Болеслава II Сміливого, Болеслава III Кривоустого. При розгляді соціально-економічних питань треба проаналізувати традиційні галузі польського господарства, урбанізаційні процеси в країні, особливості розвитку торгівлі. З'ясувати, яке було становище польського селянства в умовах феодалізації, як відбувалася внутрішня колонізація Польщі й, зокрема, німецька колонізація та яких форм вона набувала. Також треба проаналізувати становище польського духовенства, магнатів, шляхти, городян, як формування системи шляхетських привілей, що призвело в подальшому до зростання ролі шляхти.

У *другому питанні* насамперед коротко нагадаємо події другої половини XII–XIII ст.: розпад країни на уділи, існування центрального уділу Пястів, боротьба за верховну владу (Казимир II Справедливий, Лешек Білий), Ленчицький з'їзд 1180 р. та його вплив на розвиток держави та ін. У XIII ст. існувала велика загроза польським землям з боку німецьких феодалів, монголо-татар, відбувалася німецька колонізація і поширення магдебурзького права на польські міста.

Кінець XIII – друга половина XIV ст. були періодом боротьби за відновлення єдиної Польської держави: важливо охарактеризувати спроби об'єднання Польщі при Генрікові IV Праведному, Пшемиславі II (повернення королівського титулу), Владиславі Локетеку; державні реформи, внутрішню і зовнішню політику Казимира III Великого. Правління останнього короля та його постать потребують особливої уваги студентів. Державні реформи Казимира III передбачали: подальше зміцнення інститутів центральної публічної влади та піднесення її авторитету; остаточне утвердження офіційної назви Польської держави – Корона Королівства

Польського (Corona Regni Poloniae); перетворення удільних князівств на воєводства, призначення королем старост земель; створення королівських рад, канцелярії і центральної скарбниці; залучення до військової служби всіх землевласників; кодифікація місцевого звичаєвого права для Великої і Малої Польщі. У 1364 р. відкрито перший у Польщі Краківський університет. У зовнішній політиці було досягнуто мирної угоди з Тевтонським орденом, повернуто північно-східні польські землі, приєднано Мазовію; Сілезію передано Чехії. У 1349–1366 рр. відбулося захоплення Галицької Русі, Поділля та інших українських земель.

Висвітлюючи **третє питання**, зазначимо, що після смерті Казимира III династія Пястів припинила своє існування. Важливо охарактеризувати заходи, запроваджені в Польщі під тиском шляхти угорським королем Людовиком Анжуйським (укладення Кошицького привілею 1374 р., за яким землевласники звільнялися від усіх державних податків; на земські посади призначалися лише місцеві феодала тощо). Важливе значення для розвитку державності Польщі мало укладення Кревської династичної унії 1385 р.

У XIII–XV ст. у Польщі складається станова структура, типова для будь-якого західного середньовічного суспільства. Основою для формування станових структур і відносин було наділення всіх основних соціальних груп певним правовим статусом, що передавався у спадок. Аж до кінця XV ст. всередині кожного стану були різні за реальним статусом групи, соціальні структури були динамічними, межі між станами залишалися відкритими, що було породжене економічним зростанням і бурхливими політичними змінами. Шляхта як стан сформувалася в XIV ст., але основне коло її станових привілеїв – «лицарське право» – стало визначатися вже в XIII ст. Наприкінці XIV–XV ст. в результаті прийняття низки загальностанових привілеїв в основному оформилися шляхетські привілеї. Спираючись на текст документів, насамперед Кошицький привілей 1374 р., Червінський привілей 1422 р., Єдлинський привілей 1430 р., Нешавські статuti 1454 р., Петрківський статут 1496 р. треба дослідити еволюцію шляхетських станових привілеїв. Підсумком цих законодавчих актів стало надання польському шляхетству низки політичних, юридичних, фінансово-економічних переваг, внаслідок чого утискалися в правах інші стани та відбувався процес звуження прерогатив королівської влади за рахунок розширення прав та привілеїв шляхти.

У XIV–XV ст. у Польщі існували передумови створення сильного централізованого державного апарату. Необхідно вказати місце та роль органів центрального управління (король, королівська рада, королівська канцелярія, казначейство), визначити повноваження королівських намісників у провінціях. Треба пояснити, чому земські посади, не маючи реальної адміністративної ваги, були привабливими та важливими для шляхти. Також варто з'ясувати основу військової організації Польщі в цей період.

Окрему увагу необхідно приділити питанню про заснування нової династії Ягеллонів (1386) та боротьбу Владислава II із Тевтонським орденом, Грюнвальдську битву 1410 р., польсько-німецьку війну (1454–1466) та її

наслідки для Польщі. Зокрема, одним із них було отримання нею виходу до Балтійського моря. Необхідно підкреслити, що основою державного устрою Польщі була королівська влада; з іншого боку, існували вальний сейм польської шляхти та земські сеймики (удільні з'їзди провінційної феодалної знаті), що виконували функції органів місцевого самоврядування. Для розуміння процесів формування станово-представницької монархії в Польщі треба проаналізувати реформи державного управління за часів правління Казимира IV Ягеллончика, Яна Ольбрахта.

При вивченні питання про соціально-економічний розвиток Польщі цього періоду важливо проаналізувати, зокрема, засади фільварково-панщинної системи господарювання, соціальну структуру польського сільського населення. У 20–30-і рр. XVI ст. відбулося поширення ідей Реформації в країні.

Основні поняття: Польща, Велика й Мала Польща, Краків, поляни, вісяни, династія П'ястів, династія Ягеллонів, Гнезненське архієпископство, роздробленість країни, король, державні реформи, Кревська унія, Кошицький привілей, Магдебурзьке право, Грюнвальдська битва, Торунський мирний договір 1466 р., вальний сейм, земські сеймики, Нешавські статuti.

Ключові події:

- 500 тис. років до н.е. – найдавніші сліди перебування людини, виявлені на польських землях.
- XIII–V ст. до н.е. – Лужицька археологічна культура.
- 740–861 рр. – правління родоначальника польських правителів, селянина П'яста Хотишковича.
- 861–892 рр. – правління польського князя Земовіта.
- 870–940 рр. – правління польського князя Лешка.
- 930–960 рр. – правління польського князя Земомисла.
- 960–992 рр. – правління великопольського князя Мешка I, який об'єднав Мазовію, Помор'я і Сілезію.
- 966 р. – прийняття християнства в Польщі Мешком I у м. Гнезно (від Риму, за посередництва чеських священників).
- 992–1025 рр. – правління Болеслава I Хороброго, який об'єднав усі польські землі в єдину державу.
- 1000 р. – утворення в Польщі незалежного Гнезненського архієпископства.
- 1025 р. – прийняття Болеславом I Хоробрим королівського титулу.
- 1025–1034 рр. – правління польського князя Мешка II В'ялого.
- 1034–1058 рр. – правління Казимира I Відбудовника.
- 1058–1079 рр. – правління польського князя і короля (з 1076 р.) Болеслава II Сміливого.
- 1079–1102 рр. – правління Владислава I Германа.
- 1102–1138 рр. – правління Болеслава III Кривоустого.
- 1138 р. – Статут Болеслава III Кривоустого про принципи успадкування верховної влади.

- 1138–1146 рр. – правління Владислава II, верховного князя (принцепса) Польщі.
- 1146–1173 рр. – правління верховного князя Болеслава IV Кучерявого.
- 1173–1202 рр. (з перервами) – правління верховного князя Мешка III Старого.
- 1177–1194 рр. – правління Казимира II Справедливого.
- 1180 р. – Ленчицький з'їзд польської знаті, що юридично оформив феодальний імунітет.
- 1202–1227 рр. – правління краківського верховного князя Лешка Білого.
- 1241, 1259–1260, 1287 рр. – напади на польські землі монголо-татар.
- 1257 р. – надання магдебурзького права місту Кракову.
- 1295 р. – відновлення польського королівського титулу Пшемиславом II.
- 1306–1333 рр. – правління польського князя і короля (з 1320 р.) Владислава Локетека.
- 1325 р. – укладення скерованого проти Тевтонського ордену союзу Польщі й Великого князівства Литовського.
- 1333–1370 рр. – правління польського короля Казимира III Великого.
- 1349–1366 рр. – захоплення Казимиром III Великим Галицької Русі, Поділля та інших українських земель.
- 1364 р. – відкриття університету в Кракові.
- 1370–1382 рр. – правління в Польщі угорського короля Людовика Анжуйського.
- 1374 р. – укладення Людовиком Анжуйським Кошицького привілею.
- 1385 р. – укладення Кревської унії.
- 1386–1434 рр. – правління польського короля Владислава II (Ягайла).
- 1392 р. – Острівська угода (відродження політичної самостійності Литви на чолі з Вітовтом).
- 15 липня 1410 р. – Грюнвальдська битва.
- 1413 р. – Городельська унія між Ягайлом та Вітовтом.
- 1422 р. – укладення Червинського привілею (забороняв конфісковувати маєтки в шляхтичів).
- 1430 р. – укладення Єдлинського привілею (забороняв позбавляти шляхтичів особистої недоторканності).
- 1447–1492 рр. – правління польсько-литовського короля Казимира IV Ягеллончика.
- 1454–1466 рр. – війна Польщі проти Тевтонського ордену.
- 1454 р. – укладення Нешавських статутів (посилили вплив земських сеймиків на державні справи).
- 1468 р. – укладення Судебника Казимиром IV Ягеллончиком.
- 1492–1501 рр. – правління Яна Ольбрахта. Створення двопалатного сейму.
- 1501–1506 рр. – правління польсько-литовського короля Олександра I.

Питання для дискусій на семінарському занятті

1. Як відбувалося запровадження християнства на польських землях?

2. Охарактеризуйте внесок Казимира III Великого в розвиток Польського королівства.
3. Проаналізуйте відносини між королівською владою та шляхтою в Польщі наприкінці XIV – XV ст.
4. Визначте головні особливості суспільно-політичного устрою Польського Королівства X–XIV ст. у порівнянні з західноєвропейськими державами цього часу.

Теми рефератів, повідомлень, доповідей

- Характеристика джерел з вивчення ранньосередньовічної історії Польщі (легенди, перекази, «Хроніка Галла Аноніма).
- Розвиток польських міст у XIII ст.
- Ягайло і Вітовт у боротьбі за владу над землями Великого князівства Литовського.
- Соціально-економічний розвиток Польщі в XIV – першій половині XVI ст.
- Грюнвальдська битва 1410 року.
- Формування станово-представницької монархії в Польській державі.

Робота з джерелами.

Прочитайте документи і дайте відповідь на питання

Завдання 1. Згідно з уривка праці Ібрахіма ібн Якуба дайте характеристику Польщі, становища в ній воїнів.

Ібрахім ібн Якуб «Про князя Мешка I та його військо» (60-ті роки X ст.)

У наведеному уривку автор розповідає про свої враження щодо перебування в Польщі в період правління князя Мешка I (960–992).

«...Що стосується країни Мешка, то вона найбільша із (слов'янських) країн. славиться вона продовольством, м'ясом. Медом і рибою. Збирає він податки в торгових динарах¹. Ідуть вони на платню його воїнам. Кожного місяця дає їм визначену кількість. Є в нього три тисячі воїнів у панцирах, (що поділені на) частини, а сотня їх коштує десяти сотень інших (воїнів). Надає він воїнам одяг, коней, зброю та все, у чому є потреба. А Якщо в когось із них народиться дитина, він (мЕшко) наказує сплачувати йому кошти із часу народження дитини, незалежно від її статі. А коли (дитина) виросте, то, якщо це чоловік, повинен його одружити та сплатити за нього весільний подарунок батькові дівчини, якщо ж вона жіночої статі, видає її заміж і платить весільний подарунок її батькові».

¹ *Торгові динари* – тут, можливо, умовне позначення для різних видів срібних монет.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 210–211; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 372.

Завдання 2. Згідно з уривка «Хроніки» Галла Аноніма охарактеризуйте польського князя Болеслава Хороброго.

**Галл Анонім «Хроніка і діяння князів та правителів польських»
(10-ті роки XII ст.)**

«Хроніка» є одним із найдавніших писемних джерел з історії Польщі. Автор, якого умовно називають Галлом Анонімом, – невідомий клірик іноземного походження.

«Книга 1, розділ 12. ...Всюди мав він (король Болеслав) схованку для своїх зупинок і точно визначені служби та із задоволенням зупинявся в містах і фортецях, а не, подібно до Нумідійця, у шатрах або в полі. І коли він переносив ставку з одного міста до іншого, він відпускав на кордоні (округу) начальників та управителів, призначивши їм заміну. За час його подорожування країною жоден подорожній чи робітник не приховував від короля ні волів, ні овець.

Розділ 15. Болеслав Великий (Хоробрий), охороняючи кордони свого королівства від нападів ворогів, на питання управляючих та економів, що підготувати до щорічних свят з одягу, їжі та напоїв у кожному окремому місті, зазвичай говорив...такі слова: «Почесніше для мене захистити курча від ворогів, аніж, святкуючи в якомусь місті, поступитися моїм ворогам»...І, покликавши на свій розсуд близьких йому осіб, він деяких із них відправляв у міста, інших у фортеці; вони повинні були замість нього влаштувати свята жителям фортець і міст та надати вірним йому людям одяг та інші королівські подарунки, котрі зазвичай роздавав король».

• Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. С. 42, 43; Хрестоматия по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 211.

Завдання 3. На основі Жалуваної грамоти Болеслава Благочестивого проаналізуйте умови поселення колоністів на «німецькому праві».

Жалувана грамота Болеслава Благочестивого (1243)

Грамота великопольського князя Болеслава Благочестивого (1227–1279) – один із прикладів надання пожалувань, що містили умови поселення (локації) колоністів, базовані на «німецькому праві».

«У Повідзі, нашому спадковому володінні, поважному чоловіку Балдуїну дали для господарського освоєння 56 волок¹, а це утримання має бути засновано на німецькому праві. Усім, хто там перебуває, даємо назавжди...німецькі права, що мають дотримуватися в судах, у справах про виплати, податки, примусові служби та всякі інші звичаї, хоч як би вони називалися. І ми визнали доречним пожалувати їм таке німецьке право, яким користуються наші мешканці Гнезна...Згаданий Балдуїн зі своїми законними спадкоємцями буде мати там же, у Повідзі, спадкоємну посаду солтиса². Йому та його спадкоємцям дати п'ять вільних волок, а серед інших волок

(наділів інших колоністів) – сьому, і третій денар (третю частину штрафів) від кожного судового розгляду.

Мешканцям Повідза, яких покличе й посадить солтис, даємо також повне і всестороннє звільнення (від податків) протягом 18 років, починаючи зі свята св. Мартіна, що наближається. По закінченні років свободи вони платитимуть нам щорічно з кожної волоки чотири міри пшениці, чотири – жита, чотири – вівса й четверту частину звичайної монети³».

¹ *Волока*, або *лан* – земельний наділ нормального селянського господарства розміром від 16,8 до 24,2 га.

² *Солтис*, або *війт* – особа, яка взяла на себе організацію поселення та розселення нових колоністів і одночасно представляла королівську владу перед общиною.

³ Мається на увазі ¼ гривні.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 214–215; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 376–377.

Завдання 4. На основі Жалуваної грамоти визначте особливості судочинства та сплати податків на користь церкви з боку різних категорій населення Влоцлавської єпископії.

Жалувана грамота князя Казимира Куявського Влоцлавській єпископії (1250)

Грамоти, видані польськими удільними князями в першій половині XIII ст. різним єпископіям, були документами, що оформляли судовий і податковий імунітет.

«...Коли виникли суперечки між нами, з одного боку, і високоповажним отцем Михайлом...єпископом влоцлавським, з іншого...(ми) зі згаданим єпископом уклали договір...За старими (же) селами цього єпископа й вищезгаданої церкви влоцлавської...тобто отриманими до нашого вступу на князівський трон...та їхніми жителями визнаємо таку свободу, що всі приписні мають служити тільки єпископові й повинні підкорятися його суду, так що не зобов'язані брати до уваги нас, наші служби і сплати, хоч як би вони називалися, з тим єдиним винятком, що в справах про спадщину відповідатимуть тільки перед князем.

Вільні ж, що живуть у цих старих селах, мають бути звільнені від повозу, нажазу, подимного, подворного, стражі¹, догляду за кінями, турбот про сокольників і соколів, від варіння і вивозу наших напоїв та від усіх інших служб, хоч би як вони називалися. За винятком того, що забезпечать супровід за звичаєм рицарів і нашим ловцям, які називаються *isztare*, і за звичаєм рицарів² повинні приймати тих, хто ловить бобрів; але якщо трапиться, що ці ловці зайдуть до якого-небудь із таких сіл на ніч, задовольняться тільки сіном, а приймати їх будуть раз на рік. Також (повинні) приймати пекарів під час нашого переїзду й випечений ними хліб перевозити до князівського стану або до найближчого до нього села, як будуть вважати для себе зручним.

Вільних жителів цих сіл не буде також ніхто судити, крім самих панів і самого князя, який буде в той час, а також каштелянів³ їхнього повіту, у власній особі, так що навіть викликані в суд їхніми суддями не будуть перед ними відповідати; а якби хто інший насмілився судити їх, ми проголошуємо його вирок недійсним.

В інших же селах, якими цей єпископ чи згадані церкви в цей час володіють, або одержать у майбутньому, зберігаємо повністю князівські права, які тут належали».

¹ *Повоз* – обов'язки з перевезення княжого майна; *нажас* – податок, що стягувався за право випасу свиней у лісі; *подимне* – основний державний податок, що стягувався з окремого господарства – «димув» – грошима або зерном; *подворове* – податок, що стягувався з кожного двору рогатою худобою або вівцями; *стража* – плата за звільнення від служби з охорони града.

² *За звичаєм рицарів* – на пільгових умовах.

³ *Каштелян* – намісник князя в адміністративній окрузі, повіті.

• Хрестоматія по історії южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 212–213; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 377–378.

Завдання 5. Використовуючи пам'ятку польського права «Статути Казимира Великого», проаналізуйте суспільне, приватне життя поляків, державний устрій Польщі XIV ст.; як регулювалися питання цивільного, кримінального, сімейного права, судочинства.

Статути Казимира Великого

«Статути Казимира Великого» – перший відомий польський збір законів. Налічують 165 статей і складаються з двох статутів: Вісліцького (Малопольського) і Петрковського (Великопольського), прийнятих у 1347 р. На початку 20-х років XV ст. Вісліцький і Петрковський статуті були об'єднані в єдиний кодекс, що дістав назву «Повного зводу статутів Казимира Великого».

«Стаття I. Бо всі постанови та Статути передбачають справи та вчинки майбутнього, а не минулого, то ми бажаємо, щоб усі наші постанови, нині на Великому Соборі у Віслиці прийняті, належали не до давніх, а лише до нинішніх та майбутніх судових справ...

Стаття VI. Оскільки син і батько перед лицем закону вважаються однією особою, то ухвалюємо, щоб поки живі батьки, сини мали право користуватися лише батьківською печаткою, а інші печатки носити або мати в жодному разі не сміли.

Стаття VII. Оскільки тягар, який насамперед стосується інтересів усіх персон, легше переноситься, то ухвалюємо, щоб усі без винятку особи духовні і світські в міру їхніх можливостей озброюючись, у кожний похід із нами йшли і йти були зобов'язані.

Стаття X. Оскільки нікому посиленій захист не може бути заборонений, тому ухвалюємо, що в судах нашого королівства кожна

людина, до якого б стану не належала б і яке б положення не займала, може і повинна мати свого адвоката, прокуратора. або ж довірену особу захисника.

Стаття XI. Оскільки в багатьох суддів, як навчив нас досвід у справах хоч і однакових; інакше й по-різному часто буває винесений вирок, то тому, бажаючи встановити кількість суддів і перешкоджати зазначеній невідповідності, ухвалюємо, щоб наші судді, один у Краківській, а інший у Сандомирській землі були, і, таким чином, коли нам доведеться якусь справу із цих Земель відвідати або ж у її Кордони в'їхати, бажаємо, щоб Суддя та Підсудок тієї Землі, між Кордонами якої ми житимемо, судові справи при нашому дворі мали, вирішувати й розглядати. Визначаючи повноваження цих Суддів, ухвалюємо, що відтепер у всіх справах, включаючи і вотчинні, на строки більше ніж три тижні, вони дати не могли. Але коли надійде вотчинна скарга, Суддя чи Підсудок повинні її нам повідомити та її розгляд у нашій та лицарів наших присутності бажаємо та наказуємо вчиняти. Якби ми в цьому відношенні якоюсь перешкодою були утиснені, тоді шість, а в крайньому випадку чотири лицарі, нами названих, приєднавши, Суддя або Підсудок разом із зазначеними лицарями для розгляду та судового вироку за такими проханнями, скаргами чи вотчинними справами повноваження мали мати.

Стаття XIX. Стається також, що коли деякі за якісь злочини та великі провини до нашого суду залучені бувають, то називають панів і якихось людей із вищих тими, хто має відповідати за злочин, заявляючи що за наказом та волею своїх панів і людей їх вищих такий злочин чи велику провину вчинили... ухвалюємо, щоб викликані до суду за якісь грішні діяння мали відповідати самі; незважаючи на якусь вказівку...

Стаття XXVI. Позивач викличе до суду відповідача, а коли відповідач з'явиться, але позивача все-таки не буде, то наказуємо, що за неявку позивача, яка менш пробачна, ніж неявка відповідача, відповідач має виграти справу. Якщо б відповідач не подбав з'явитися в строк, йому призначений, а позивач з'явився б сам або ж надіслав другу особу, то наказуємо, щоб за таку неявку відповідач був покараний штрафом у розмірі двох волів.

Стаття XXVIII. Крім того, щоб наклепу дорога була закрита, ухвалюємо, що якби хтось, користуючись доброю славою, був би викликаний до суду за якісь насильства, то нехай буде позивач зобов'язаний довести те, про що повідомляє; в іншому випадку відповідач повинен мати можливість виправдатися однією лише власною присягою.

Стаття XXX. Бажаючи покласти край позовам; ухвалюємо, що коли якийсь позикодавець чи городянин дає в кредит якомусь землевласнику або ж дасть у частку сукна чи інші якісь речі, куплені чи придбані, то, крім боргового листа, у якому борг був би зазначений, городянин, подаючи до суду про стягнення боргу, повинен довести з допомогою свідків, що така угода була укладена, а довівши, стягне борг через Суд. Інакше, тобто якщо позивач наявність боргу довести не зможе, тоді відповідач, який не визнає за собою боргу, від будь-якого відшкодування має бути звільнений.

Стаття XXXI. Шляхетні роди від їхніх прабатьків завжди ведуть свій родовід, і своє походження благородні переконливим доказом

підтверджувати звикли. А тому, якщо хтось оголосить себе шляхтичем або ж, що належить до відомого роду та іншим шляхтичам, що цього за ним не визнають, оголосить себе рівним, то на доказ благородності свого походження має привести шість родовитих чоловіків, які походять із його роду, які присягаючись, підтвердять, що він є їхнім братом і з дому та роду їхнього батьківського і материнського походять.

Стаття XXXVIII. ...Ми сказали й ухвалили, що коли хтось думає, і вважає себе наділеним деяким правом на певну вотчину й коли протягом трьох років і трьох місяців мирного часу та згоди він здає в оренду й допускає, щоб орендар володів ділянкою спокійно й тихо, перебуваючи на ділянці весь час, а власник, знаючи про його присутність та спроможність, не подає проти нього будь-якої скарги чи прохання до суду, ми присуджуємо, що він одразу має відступитися від усіх прав та продажу цієї вотчини.

Стаття XXIX. Якщо хтось володітиме ділянкою під заставу, ми ухвалили, що, коли не стане або не буде заставника, кожен його родич або ближній, якщо він може бути присутнім або принаймні бути в місці; цієї закладеної ділянки, має засвідчити хоча б одне на рік посвідчення перед нашим Суддею чи на загальних зборах, що згадана вотчина закладена, як це є чи справді було за такі гроші... але якби він лінувався чи постійно заважав подавати засвідчення протягом 15 років, він повинен вважати себе позбавленим будь-якого права на закладену ділянку.

Стаття XLIV. Франтішек продав за 100 гривень ділянку Гжегожу, за яку 60 одразу заплатив, а решту коштів обіцяв заплатити пізніше, а цей Гжегож протягом чотирьох років спокійно не здійснював повної сплати, володів і вів господарство на згаданій ділянці. Потім до кінця четвертого року Гжегож гроші, що залишилися, вирішує дати й заплатити продавцю Франтішеку, але Франтішек домагається того, щоб цю угоду розірвати, оскільки протягом такого тривалого часу йому не сповна було заплачено. І тому ми говоримо й ухвалюємо: у разі спокійного володіння протягом трьох зазначених років і трьох місяців згаданий продаж набуває вічної сили й ми поступаємося такому тривалому часу мовчанням і давністю.

Стаття XLVIII. Нагод, селянин, подав скаргу на своїх сусідів, що в нього в нічний час був украдений кінь, а він наполегливо вмовляв і прохав своїх сусідів селян, щоб вони допомогли переслідувати злодія за слідом для повернення коня, але селяни переслідувати злодія відмовилися і згаданий Нагод втратив коня. Ми в цій справі присуджуємо, що згадані селяни мають бути засуджені до оплати за вищезгаданого коня.

Стаття LIII....Коли помирає будь-який селянин, не залишивши спадкоємця, усе його майно, рухоме й нерухоме, назване виморочним, звикли прибирати до своїх руке пани. А тепер, відкидаючи цей неправильний звичай, ми наказуємо, щоб за кошти цих померлих, хоч би скільки там було, придбавалася для парафіяльної церкви велика чаша за півтори гривні, а залишок має без будь-яких перешкод перейти до найближчих родичів або батьків.

Стаття LXV. ...За підпал будинків, гумен чи іншого майна карають жорстокою та безжальною смертю тих, хто буде знайдений, коли біжить до церкви й не може отримати там жодної допомоги через тягар скоєного гріха...

Стаття LXXIX. Через те, що піддані залишають панські маєтки без усяких до того належних підстав, (ці маєтки) часто порожніють, і наші рицарі визнали за необхідне протидіяти без зволікання цьому збиткові. Тому ми нашою волею встановлюємо, щоб з одного села в інше всупереч бажанню пана села, у якому вони живуть, могло перебратися не більше ніж один-два кмета або мешканця.

Стаття LXXIX. ...Ми і наша шляхта вважаємо за потрібне, якщо вмирає мати, то сини не повинні просити майна, що припадало з боку батька, раніше, ніж той справить друге весілля, а також, якщо він про майно і землю погано торбуватиметься.

Стаття CI. Встановлюємо, що якщо чоловік помре, то за дружиною має залишитися маєток з усім господарством, грошима, перлами, коштовностями та одягом. Якщо жінка, яка має дітей, вийде заміж за іншого або захоче вийти, ухвалюємо, щоб тільки цим дітям була віддана сповна інша частина маєтку, належна їм, а також деяка частина цінностей матері у вигляді деяких речей була віддана їм у спадок без заперечення, а вона із частиною свого майна, що залишилася, може взяти собі чоловіка за своєю волею.

Стаття CXXIV... Оголошуємо також, що батько куплений за свого життя або отриманий від короля маєток може заповідати своїм дочкам, якщо вони залишаються живими після його смерті. Але брат має виплатити сестрам належну їм частину готівкою, а сам успадковує маєток....

Стаття XCVII. ...Якщо кметь уб'є шляхтича, то сплатить 60 гривень штрафу; за вбивство скартабелла¹ – 30 гривень; шляхтича, зробленого у дворянство із солтисів, – 15 гривень за голову. Шляхтичу за рани – 10 гривень, скартабелу – 5 гривень. Солтису чи кметю, зробленому в шляхтичі, ухвалюємо за рани заплатити 3 гривні.

Стаття CLI. ...Якщо хтось уб'є кметя, повинен заплатити 6 гривень, з яких 3 гривні дружині чи дітям, якщо вони є, а решта 3 пану, якому належить кметь.... А якщо кметь буде тільки поранений, то йому за рану отримати півгривні, а пану його ...який завдав рани повинен заплатити цілу гривню...

Стаття CXXXVII. Встановлюємо, щоб судовим писарям, які ведуть записи свідчень, було заплачено грошей, але коли вони пишуть справи, що стосуються минулих років, їм має бути заплачено 1,5 гроша. Також ухвалюємо, що возний, який викликає свідків до суду, має отримати 4 скейці...».

¹ *Скартабелл* – дрібнопомісний польський шляхтич.

• Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы / под ред. В.М. Корецкого. Москва: изд-во юрид. лит-ры, 1961. С. 758–759; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 379–380; Повний збір Статутів Казимира Великого. Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Polen/XIV/Kazimir_Statut/text2.phhtml?id=12766

Завдання 6. На основі Кошицького привілею з'ясуйте привілеї, які надавалися польській шляхті.

Кошицький привілей (1374)

Прийняття «привілею» для шляхетства було результатом переговорів між королем Угорщини та Польщі Людовіком Анжуйським (1370–1382) і представниками польської шляхти в Кошицях. Вони визнали за дочками короля право успадковувати польський трон і в обмін на це одержали низку привілеїв.

«...Жителів сіл усього королівства Польського, які проживають у володіннях цих баронів і всіх панів...звільняємо від усіх окремих...податків і данин як загальних, так і спеціальних, хоч як би їх визначали, бажаємо також...щоб вони були повністю вільні і звільнилися від усіх службових повинностей...служб і тяжких робіт, пов'язаних із витратами й особистим зусиллям, але хочемо задовольнитися тим, щоб на знак (нашої) верховної влади...щорічно у свято благословенного Мартіна Сповідника платили нам і нашим спадкоємцям із кожного лану...два гроші¹ у звичайній монеті, що має обіг у зазначеному королівстві...а також із тією умовою, що якщо станеться сильний напад ворогів на згадане королівство, тоді дворянство цього королівства виступить з усіма його силами для відсічі².

Нарешті, якщо під час нашого правління або під час правління наших наступників нам буде бажано виступити за межі самого королівства, щоб здійснити якийсь (військовий) похід, і якщо вийде так, що вони (дворянство) у цьому поході разом із нами вступатимуть у зіткнення чи війну з будь-якими ворогами і братимуть участь у ній, і якщо хтось із них у цьому зіткненні будуть захоплені чи затримані чи зазнають великої чи малої шкоди особисто чи свого майна, ми виплатимо їм повне відшкодування.

Потім, якщо якийсь старий замок потребуватиме лагодження, тоді під час миру буде зобов'язаний лагодити його бургграф або власник, або керуючий цього замку, а якщо виникне війна й розбрат, те, що стосується наших замків, існуючих і розташованих у межах нашого королівства Польщі, нехай будуть зобов'язані люди цих областей, де розташовані ці замки, допомагати ремонту та відновленню. Потім, якщо ми побажаємо за згодою і порадою згаданих магнатів побудувати який-небудь замок для захисту королівства й на користь йому, тоді нехай будуть зобов'язані допомогти в будівництві ці вельможі королівства, якщо ж ми побажаємо побудувати без відома і згоди цих дворян і вельмож, тоді ми будемо здійснювати будівництво нашими коштами³.

Далі обіцяємо й зобов'язуємося, що таких почесних місць і посад, як чин воєводи, каштеляна, судді, підкоморія⁴ тощо, які звичайно надавалися довічно, не будемо дарувати яким-небудь іншим, чужим, жителям іншої землі, але лише тим, хто є жителями (відповідних) земель цього королівства.

Обіцяємо, що ніякого вельможу (або) воїна, чи то дворянина, чи якогось іншого, якого б становища він не був, якщо він іноземець, ми не повинні ставити керівником (старостою)⁵, а лише поляка за національністю,

такого, що походить із польського племені під цією короною, за винятком того випадку, коли (кандидат) походить із герцогського роду.

Крім того, якщо нам і нашим спадкоємцям доведеться коли-небудь вирушити в дорогу через це королівство, то не будемо заїжджати до баронів, рицарів, панів та їхніх людей, селян або жителів сіл проти їхньої волі й не дозволимо, щоб із приводу відвідування від них чого-небудь вимагали, але якщо де-небудь зможемо затриматися для відпочинку, то накажемо, щоб на наш рахунок і за наші гроші постачали (нас) продовольством та іншими потрібними речами.

Крім того, обіцяємо, що жодний замок чи укріплення королівства Польщі ми не передамо для управління та володіння на певний час чи довічно жодному герцогу чи князю чи особі з княжого роду. Потім обіцяємо, що замки та міста згаданого королівства з якими пов'язані найвищі, у тому числі й суддівські посади... не будемо передавати нікому іншому, окрім як уродженцям цієї землі або особам, які перебувають воєначальниками (старостами) у даному королівстві⁶.

При цьому ухвалюємо, що самі бургграфі та керівники замків та їхні люди, які будуть у той чи інший момент викликані, повинні постати перед воєначальниками (старостами), суддями, підсудками згаданого королівства та відповідати перед судом тим, хто на них скаржиться, як і інші дворяни та особи вищезгаданого королівства, якщо тільки справа не вимагає смертної кари, присудження до якої ми спеціально залишаємо нам і нашим наступникам».

¹ Гривня срібла складалася із 48 грошей – монет вагою близько 3,5 г.

² Кошицький привілей зобов'язував лише панів, шляхту й рицарів нести військову службу, тим самим перетворюючи їх на єдиний привілейований військовий стан, що надалі посилить їхню роль та значення в політичному житті країни.

³ Ця частина привілею по суті скасувала обов'язок шляхти брати участь у будівництві та ремонті замків, які мали оборонне значення. Тільки в тому випадку, коли спорудження замку починалося зі згоди місцевих феодалів, пани та шляхта мали нести певні витрати на будівництво, що ставило королівську скарбницю в ще більшу залежність від польських магнатів і шляхти.

⁴ Ідеться про так звані земські уряди, що представляли інтереси феодалів великого адміністративного округу перед королівською владою; воєвода керував роботою зборів феодалів, дворянським ополченням, представляв інтереси феодалів у складі місцевого суду; підкоморій чинив суд у справах про визначення кордонів володінь, а також опікувався дворянськими вдовами й сиротами при судовому розгляді.

⁵ Тут земські посади переходили в руки місцевій шляхті.

⁶ Ця частина Кошицького привілею відображала відцентрові тенденції в польській державі, оскільки не тільки земські посади, а й польські міста переходили під контроль місцевих феодалів. Щоправда, король зберігав за собою право передавати в управління ці міста не лише місцевій шляхті, а і старостам королівства, які були представниками центральної влади на місцях, і призначення на цю посаду не залежало від згоди місцевої шляхти. У цій частині привілею містилося також зобов'язання короля не призначати на посади старост іноземців.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 218; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба,

Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 382–383; Кошицкий привилей 1374 года. Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Polen/XIV/1360-1380/Ludwig I Ungar/Kosice_privileg_1374.phtml?id=12749

Завдання 7. Використовуючи уривок із праці Яна Дуглоша «Історія Польщі», дайте опис Грюнвальдської битви 1410 року.

Ян Дуглош «Історія Польщі» (70-ті роки XV ст.)

Ян Дуглош (1415–1480) – польський історик і церковний діяч, автор багатомної «Історії Польщі».

«Грюнвальдська битва (1410). У вівторок...15 липня Владислав, король польський, вирішив на світанку вислухати обідню...Пройшовши дві милі, звідки видно було палаючі помістя ворога, він зупинився на полях Танненберга і Грюнвальда, які мали в цей день прославитися битвою, і наказав розбити шатра між гаями й хащами лісу, які з усіх боків закривали це місце; похідну ж каплицю (велів) поставити на височині над озером Любно, для того щоб, поки військо буде займати свої позиції, він міг вислухати службу Божу.

Уже магістр Пруського ордену Ульрих із Юнгінгена прибув у село Грюнвальд, яке йому судилося увінчати своєю поразкою, і зупинився зі своїм військом коло нього...

Коли вони зішлись в бою, зчинився такий жахливий шум і тріск від ударів списів, брязкання зброї і мечів, що його чути було на кілька миль навколо. Витязь ішов на витязя, зброя ламалася з тріском, потрапляли в обличчя скеровані одне проти одного вістря стріл...

...Так обидва війська билися майже цілу годину з однаковим успіхом, і через те, що одне одному не уступало поле битви, мужньо добиваючись перемоги, важко було передбачити, хто перемаже...

...Хрестоносці в змішанні й безладді, зазнаючи великих втрат у людях і загубивши вождів, здається, уже збиралися тікати, коли чеське й німецьке рицарство підтримало їх...і, хоч хрестоносці деякий час витримували наступ, кінець кінцем, однак, оточені з усіх боків переважаючими силами королівських військ, вони були розбиті вщент...Загинули також великий магістр Пруського ордену Ульрих, маршалки й найзнаменитіші в пруському війську загинули, решта кинулася тікати...

...Полягло в цій битві п'ятдесят тисяч ворогів, а сорок тисяч взято в полон. Прапорів було захоплено, як кажуть, п'ятдесят один. Переможне військо достало багату здобич. Однак чи така велика була кількість убитих, твердити з певністю не зважуюсь. Але на кілька миль дорога була вкрита трупами, а земля була просякнута кров'ю; у повітрі лунали крики і стогін умираючих».

• Хрестоматия по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское,

1987. С. 220–221.; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 384–385.

Завдання 8. На основі «Нешавських статутів» проаналізуйте привілеї польської шляхти.

Нешавські статuti (1454)

«Нешавські статuti» – збірник законів, виданих за часів правління короля Казимира IV Ягеллончика (1447–1492) у відповідь на вимоги дворянського ополчення, зібраного для війни з Німецьким (Тевтонським) орденом у 1454 р., підтвердити й розширити привілеї польської шляхти.

«Про ринкові порядки...» Кожен, хто приходить на торг, повинен мати свободу продавати своє майно й купувати за своїм бажанням. Якщо ж городяни вчинять інакше, староста¹ наш матиме повноваження карати їх штрафом у 3 гривні... Далі встановлюємо, що кожен воєвода у своєму воєводстві має повноваження призначати окремим містам, усім ремісникам, а також виробникам напоїв окрему міру і спосіб продажу виробів із ремесла, щоб наші земляни² та їхні люди не були занадто обтяжені (купуючи їх)...

Про повернення збіглих селян... А також повеліваємо, щоб власники наших земель, громадяни наших міст, землевласники, а також духівництво повертали...втікачів тим, від кого вони втечуть, і тримали б їх аж до повернення (господарям)...Якщо ж вони у відповідь на вимогу не зроблять цього й не сприятимуть поверненню втікачів, то вони повинні заплатити штраф у три гривні тому, хто зажадає (повернення) втікачів, і три гривні – суду, і, проте, після виплати такого штрафу вони зобов'язані повернути втікачів.

Про сеймики. Якщо посада земського писаря в якій-небудь землі буде вільною, земляни цієї землі...на земському з'їзді назвуть чотирьох осіб, що підходять для цієї посади, як це звичайно дотримувалося в тім, що стосується суддів і підсудків, і ми одній обіцяємо, що не будемо встановлювати жодних нових законів і не будемо наказувати землянам, щоб вони виступали на війну без згоди загальних з'їздів, які повинні збиратися в окремих землях».

¹ *Староста* – представник короля в окремому окрузі, який здійснював від його імені судову й адміністративну владу.

² *Земляни* – умовний термін, ужитий тут для позначення шляхти.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 217–219.; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 386–387.

Завдання 9. Використовуючи уривок із Петрковського статуту від 1496 р., з'ясуйте обмеження прав польських селян.

Постанова сейму в Петркові (1496)

«...Оскільки молодь залишає села і власних батьків, (ці) села порожніють через відсутність працівників, яких варто тримати на ниві...ми встановлюємо, що тільки один (селянський) син у селі може піти від свого

батька на службу, особливо для вивчення наук і ремесла, інші ж нехай залишаються на успадкованій землі разом із батьками...А якщо в кмета єдиний син, то він повинен залишатися на спадковому наділі і працювати разом із батьками на тім наділі, що батьками зайнятий...

...Так само...постановляємо...що щорічно не більш ніж один селянин може по праву й по справедливості переселятися з одного села в інше. Якщо хто-небудь не побажає при цьому відпустити одного вищезгаданого селянина, його (землевласника) буде піддано штрафу, який звичайно стягується з тих, хто чинить незаконно».

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 221.; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 388.

Джерела та література

Джерела:

«Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / под ред. В. Л. Янина. Москва: Изд-во МГУ, 1987. 261 с.

Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. 171 с.

Длугош Я. Грюнвальдская битва / пер. с лат. Г. А. Стратановского. Санкт-Петербург: Наука, 2007. 214 с.

Польские мыслители эпохи Возрождения / подбор, ред. текстов и прим. И. С. Нарского. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. 318 с.

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 372–388.

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. С. 114–148.

Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы / под ред. В.М. Корецкого. Москва: изд-во юрид. лит-ры, 1961. 950 с.

Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. 272 с.

Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники: тексты, перевод, комментарий / отв. ред. В. Л. Янин. Москва: Наука, 1990. 210 с.

Література:

Бардах Ю. История государства и права Польши. Москва: Юридическая литература, 1980. 559 с.

Бумблаускас А. Грюнвальдська битва – битва народів. Київ: Балтія–Друк, 2010. 272 с.

Данилова Г.М. Проблемы генезиса феодализма у славян и германцев: сравнительный анализ франкских, древнерусских, хорватских, сербских и польских источников. Петрозаводск: Карелия, 1974. 231 с.

Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ: вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.

Дыбковская А., М. Жарын, Я. Жарын История Польши с древнейших времен до наших дней. Варшава: Научное изд-во ПВН, 1995. 381 с.

Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський нац. ун-т імені І. Франка, 2002. 752 с.

Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І.Яровий, П.М.Рудяков, В.П.Шумило та ін. Київ, 2001. С. 80–116.

Історія південних та західних слов'ян: Підручник для студентів історичних факультетів вузів / За ред. І.М. Гранчака, А.Ф. Кізченка, В.П. Чорнія. Київ: Вища школа, 1987. С. 51–58.

История Польши. В 3 т. Т. 1. / под ред. В. Д. Королюка, И. С. Миллера, П. Н. Третьякова. Москва: изд-во Академии Наук СССР, 1954. 583 с.

Історія Центрально-Східної Європи: посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів/ за ред. Л. Зашкільняка; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 658 с.

Ключковский С. История Польши до конца XV столетия / пер. Н. Яковенко. Люблин: тов.-во Института Центрально-Східної Європи, 2000. 239 с.

Королюк В. Д. Древнепольское государство. Москва: изд-во АН СССР, 1957. 216 с

Краткая история Польши: с древнейших времен до наших дней / редкол.: В. А. Дьяков, Ф. Г. Зуев и др. Москва: Наука, 1993. 528 с.

Ливанцев К. Е. История государства и права феодальной Польши XIII–XIV вв. Ленинград: изд-во ЛГУ, 1958. 159 с.

Ливанцев К. Е. Сословно-представительная монархия в Польше, ее сущность и особенности (II половина XIV – конец XVI вв.). Ленинград: изд-во ЛГУ, 1968. 79 с.

Любавский М.К. История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков). Москва: изд-во М. и С. Сабашниковых, 1918. 458 с.

Разумовская Л. В. Очерки по истории польских крестьян от древних времен до XV в. Москва: изд-во АН СССР, 1958. 366 с.

Рутковский Я. Экономическая история Польши. Москва: изд-во иностранной литературы, 1953. 427 с.

Тымовский М. История Польши = Historia Polski / пер. с польского В. Н. Ковалева. Москва: Весь Мир, 2004. 542 с.

Якубский В. А. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. Ленинград: изд-во Ленинградского ун-та, 1975. 118 с.

Тестові завдання

1. Засновником династії Пястів на польських землях вважається:
 - а) Земовіт; б) Попель; в) Крак; г) Мешко I; д) Казимир I.
2. Процес об'єднання польських земель в одну державу очолювало плем'я:
 - а) полян; б) мазовшан; в) віслян; г) лендян; д) слензян.
3. Прийняття християнства в Польській державі відбулося у:
 - а) 960 р.; б) 966 р.; в) 972 р.; г) 980 р.
4. Мешко I (Мечислав) (960–992) у Польському князівстві:
 - а) приєднав Східне Помор'я і Західне;
 - б) приєднав Краківську землю;
 - в) прийняв хрещення;
 - г) проголосив себе польським королем.
5. Болеслав I Хоробрий (992–1025) у Польському князівстві:
 - а) приєднав Східне Помор'я і Західне;
 - б) приєднав Краківську землю;
 - в) прийняв хрещення;
 - г) проголосив себе польським королем.
6. За Болеслава III Кривоустого (1102–1138) у Польщі відбулися:
 - а) останнє об'єднання польських земель;

- б) приєднання Краківської землі;
 - в) прийняття хрещення;
 - г) військова реформа.
7. Ленчицький з'їзд юридично оформив феодалний імунітет і права на землю феодалів у:
- а) 1180 р.; б) 1190 р.; в) 1201 р.; г) 1205 р.
8. Королівський титул у 1295 р. вдалося повернути польському князю:
- а) Пшемиславу II;
 - б) Генріхові IV Праведному;
 - в) Владиславу Локетеку;
 - г) Казимиру III Великому.
9. За Казимира III Великого (1333–1370) у Польській державі відбулися:
- а) заснування нової польської династії;
 - б) створення сейму;
 - в) судова реформа;
 - г) прийняття Кошицького привілею.
10. Згідно з Кошицьким привілеєм 1374 р. у Польщі:
- а) землевласники звільнялися від усіх державних податків;
 - б) на земські посади призначали німісцевих феодалів;
 - в) на посади королівських старост призначали виключно іноземців;
 - г) країну було поділено на воєводства.
11. Правління династії Ягеллонів у Польщі розпочалося з:
- а) 1340 р.; б) 1386 р.; в) 1455р.; г) 1506 р.
12. За правління Владислава II (1386–1432) у Польській державі:
- а) відбувалася боротьба із Тевтонським орденом;
 - б) феодална роздробленість країни;
 - в) створення сейму;
 - г) судова реформа.
13. Після Грюнвальдської битви 1410 р. Польща:
- а) повернула частину північних і східних земель;
 - б) втратила частину східних земель;
 - в) захопила Пруссію.
14. Один із наслідків польсько-німецької війни (1454–1466):
- а) інкорпорація території Пруссії до Польського королівства;
 - б) Пруссія отримала північні польські землі;
 - в) Польщі не поверталось Привісельське Помор'я;
 - г) Польща не отримала вихід до Балтійського моря.
15. При польському королі Казимирі IV Ягеллончику (1446–1492):
- а) було прийнято Нешавські статuti;
 - б) було прийнято Радомську Конституцію;
 - в) прийняття Кошицького привілею;
 - г) судова реформа.
16. При польському королі Олександрі (1501–1506):
- а) відбулася спроба запровадити спадкову монархію;
 - б) було прийнято Радомську Конституцію;

- в) було включено до складу Польщі Пруссію;
г) створено двопалатний сейм.
17. Встановіть відповідність між поняттями:
1. Болеслав I Хоробрий	а) встановлення принципу успадкування влади
2. Болеслав III Кривоустий	б) приєднання Краківської землі
3. Казимир III Великий	в) відновлення єдності польських земель
4. Людовик Анжуйський	г) Грюнвальдська битва
5. Владислав II	д) Кошицький привілей
18. Удільні з'їзди провінційної феодалної знаті в Польщі у XV ст. (назва).
19. Битва, що відбулася між польсько-литовсько-руськими військами та силами Тевтонського ордену 15 липня 1410 року (назва).
20. Вкажіть рік створення Речі Посполитої.
21. При Казимирі III Великому було відкрито університет у Кракові у:
а) 1240 р.; б) 1300 р.; в) 1364 р.; г) 1385 р.
22. Польські християнські святі:
а) св. Войцех;
б) св. кн. Вацлав;
в) св. муч. Людмила;
г) св. Станіслав;
д) св. Вернер.
23. XIII ст. стало століттям виникнення і розвитку польської науки, представниками якої були:
а) Вітелло; б) Ф. Скорина; в) Марцін Поляк; г) Ян Сільван.
24. Історичні пам'ятки середньовічної Польщі:
а) Хроніка Галла Аноніма;
б) Маєстас Кароліна;
в) хроніка Вінцентія Кадлубека;
г) Штявницьке звичайне, міське й гірниче право.
25. Назвіть відомі пам'ятки польської середньовічної архітектури (2–3).

ТЕМА 8. Балканські народи під владою Османської імперії в XVI–XVIII ст.

Питання для обговорення

1. Османська експансія на Балканах: передумови, етапи, наслідки.
2. Адміністративно-територіальний устрій балканських земель у складі Османської імперії. Особливості правового та соціально-економічного становища слов'янських народів регіону.
3. Національно-визвольна боротьба балканських народів та її основні історичні форми.

Методичні рекомендації:

При підготовці *першого питання* треба мати на увазі, що в другій половині XIV–XVI ст. Османська імперія в основному територіально оформилася, здійснила вирішальні завоювання. До її складу були насильно включені й землі слов'ян Балканського півострова (Болгарія, Сербія, Чорногорія, Боснія та Герцеговина, частина Хорватії та ін.). Необхідно звернути увагу, що формально Османська держава стала імперією в 1453 р. (після падіння Константинополя і загибелі Візантійської імперії), коли основна частина Балкан уже була підкорена турками. Рекомендуємо виділити хронологічно основні етапи османської експансії на півострові та дати їм характеристики. Спробуйте виділити одну-дві найважливіші причини підкорення кожного зі слов'янських народів. Деталізуйте такі загальні чинники, як роздробленість земель та держав, роз'єднаність південнослов'янських народів, відсутність реальної допомоги з боку держав Західної та Центральної Європи, військова перевага турків та ін. Важливо зосередити увагу на такі питання: 1. Яка була загальна спрямованість османської агресії в Європі та в чому історична заслуга слов'ян Балканського півострова? 2. Яку ціну (соціально-економічну, політичну, культурну) їм довелося заплатити за багатовікове насильницьке перебування в складі Османської імперії? 3. Які території Сербії не були підкорені? 4. Який був реальний статус Чорногорії?

Висвітлюючи *друге питання* щодо становища південнослов'янських земель під владою Порти, слід виділити два взаємопов'язані напрямки османської політики на Балканах: організація управління в слов'янському регіоні імперії та політика турецької колонізації півострова. Необхідно розібратися в основних елементах адміністративного поділу імперії та османської системи управління (бейлербейство-пашалик-санджак, кази, нагії), у співвідношенні адміністративної, військової та судової влади на місцях. Варто вивчити етимологію терміна «Румелія» та охарактеризувати статус Румелійського бейлербейства в Османській імперії. Також з'ясувати, коли і за яких обставин набула статусу окремого бейлербейства Боснія та Герцеговина. Треба звернути увагу на найгострішу кризу провінційного рівня управління в XVII–XVIII ст.

Всі завойовані турками слов'янські землі набували статусу державних (мірійських). Вони поділялися на три категорії: султанські, сіпахійські та

вакуфні. Треба розібрати категорії «спахій» («сіпах») та «вакуф». Також проаналізувати, чому саме турецька військово-ленна (сіпахійська) система була юридичною формою аграрно-правових відносин та організації армії. Необхідно звернути увагу на терміни «тимар», «зеамет», «хасс», «мюльк», «райя», «джизья», «девшурме», «потурченці», «яничари», «фанаріоти», «міллет». Треба вивчити динаміку військово-ленної системи та основні причини її гострої кризи з кінця XVI ст. При підготовці питання бажано зібрати інформацію про феодалні повинності слов'янських селян, кризові явища в розвитку села в XVII–XVIII ст., про так звані «великі втечі» селян.

Загалом для зміцнення панування Порти на Балканах здійснювався комплекс заходів соціально-економічного, конфесійного, етнокультурного, демографічного характеру, який називався османською колонізацією. Крім військово-ленної системи серед її елементів треба вивчити насильницьку ісламізацію населення, масове переселення турків на Балкани та депортацію слов'ян, фізичне знищення слов'янської знаті, повне підпорядкування національної церкви константинопольській патріархії, різні прояви національного гніту та асиміляторської політики влади та ін. Необхідно звернути увагу на динаміку кількісних та якісних характеристик яничарів, їхню політичну роль та соціальні претензії в XVII–XVIII ст.

Розглядаючи *третє питання*, зазначимо, що національно-визвольна боротьба південнослов'янських народів розпочалася відразу після їхнього підкорення. Саме опір османському володарюванню був важливою тенденцією історії слов'янського регіону імперії в ранній модерний час. Змінювалися його форми, соціальний зміст та активність, але саме він закладав багато важливих рис болгарської та сербської націй, які формувалися, особливості чорногорської народності та етносів Боснії та Герцеговини, а також їхньої національної самосвідомості.

Можна виділити два основні напрями національно-визвольного руху: збройна боротьба та пасивний опір. Треба визначити зміст, масштаби та динаміку гайдуцтва, його особливості на землях Болгарії та Сербії. Варто згрупувати матеріал про локальні повстання. Проаналізуйте також їхній взаємозв'язок з антитурецькими війнами європейських держав, участь слов'ян в арміях останніх. Прослідкуйте загальний перебіг і значення військових дій Габсбурзької імперії, Речі Посполитої, російської держави з Османською імперією для визвольної боротьби південних слов'ян. З'ясуйте стратегічні плани Австрії та папського престолу в регіоні. Виділіть головні форми пасивного опору слов'ян, осередками та розповсюджувачами якого були сім'я (задруга), сільська та міська громада, церковна парафія та монастир. Зверніть увагу на збереження «чистоти крові», християнської віри, національної самобутності та національної культури. Зв'яжіть різні прояви пасивної боротьби слов'ян з активною діяльністю Порти з етнічної асиміляції та насильницької ісламізації місцевого населення.

Основні поняття: Османська імперія (Порта), Румелія, бейлербейство, еялет, пашалик, санджак, кази, нагії, диван, Коран, шаріат,

махалла, султан, бей, аскер, улеми, сипахі, муфтії, кадії, кнез, кметі, чорбаджі, аян, зеамет, тимар, хассе, вакуф, чифтлік, джизья, харадж, іспендже, ушр, девшурме, мюльк, райя, войнуки, еснафи, зіммет, міллет, задруга, яничари, фанаріоти, драгомани, гайдуки, ускоки, клефти, арматоли, фрайкори, медресе, фірман, канун, ільтизам, малік.

Ключові події:

- 1299 р. – у Північно-Західній частині Малої Азії виникає турецька держава Османів.
- 1345 р., травень – турки вперше увійшли на терени Болгарії, розбивши Момчила 7 липня біля Ксанти.
- 1352 р. – заволодіння турками першою фортецею на Балканах – Цімпе.
- 1361 р. – Захоплення турками Адріанополя під проводом султана Мурада I. Проголошення Едірне столицею Османської імперії.
- 1371 р., 26 вересня – Битва на р. Мариці. Султан Мурад I захоплює значну частину Болгарії, укріплені замки в Родопах.
- 1373 р. – болгарський правитель Іван Шишман визнає себе васалом султана.
- 1382 р. – османи захопили Софію.
- 1389 р., 15 червня – Битва на Косовому полі. Розгром сербів турецьким військом.
- 1395 р. – османи захоплюють Добруджанське князівство.
- 1396 р. – підкорення османами Відінського царства.
- 1396 р., 25 вересня – Битва під Нікополем. Перетворення Болгарії в провінцію Османської імперії. Створення адміністративної одиниці «Румелія».
- 1402 р. – після розгрому османів Тамерланом була утворена Сербська деспотовина.
- 1404–1422 рр. – збройні виступи в Болгарії у Відінському й Піротському округах під проводом Костянтина і Фружина.
- 1438 р. – султан Мурад II захопив столицю деспотовини Смедереве.
- 1444 р. – Битва під Варною. Розгром хрестоносців турецькими військами.
- 1451–1481 рр. – Мехмед II Фатих, турецький султан.
- 1453 р. – Облога й захоплення Константинополя османськими військами султана Мехмеда II Фатиха. Падіння Візантійської імперії.
- 1459 р. – османи остаточно захопили Сербію.
- 1482 р. – захоплення Османською імперією земель Боснії та Герцеговини. Утворення санджаків Боснійський і Герсек.
- 1496 р. – включення Чорногорії до складу Османської імперії.
- 1520–1566 рр. – Сулейман I Осман, султан Османської імперії.
- 1526 р. – битва при р. Мохачі. Перемога турецької армії на чолі із султаном Сулейманом I. Втрата Угорщиною незалежності, включення Чехії до складу Габсбурзької монархії, а частини Словаччини до Порти.
- 1528 р. – османи захопили хорватську фортецю Яйце.
- 1537 р. – підкорення османами хорватського Кліського замку, значної частини Славонії.

- 1557 р. – за сприяння Мехмед-паші-Соколовича було відновлено сербське патріаршество в Печі.
- 1571 р. – поразка османського флоту в битві з об'єднаним флотом Священної ліги при Лепанто.
- 1578 р. – створення між Османською та Габсбурзькою імперіями вздовж р. Дунай Військового кордону.
- 1598 р. – Тирновське антитурецьке повстання на болгарських землях.
- 1684 р. – утворення Священної Ліги антитурецьких держав.
- 1686 р. – повстання проти османів у Тирново під проводом Р. Срациміровича.
- 1688 р. – антитурецьке повстання в м. Чипровці в північно-західній Болгарії.
- 1688–1690 рр. – еміграція сербів за ініціативи патріарха Арсенія III Цноевича в австрійські володіння біля Дунаю (області Банат, Бачка, Срем, Баранья), столиця – Сремські Карловці.
- 1697 р. – у Чорногорії була встановлена влада династії Петровичів-Негошів.
- 1699 р., 26 січня – Карловицький мирний договір між Річчю Посполитою, Австрією, Венеціанською республікою і Османською імперією.
- 1740 р. – султан Махмуд I дарував французам «Генеральні капітуляції», за якими почався період укладання нерівноправних договорів Порти з європейськими країнами.
- 1766 р. – ліквідація османами православної сербської патріархії в Печі.
- 1767 р. – ліквідація османами православної болгарської патріархії в Охридї.
- 1793–1794 рр. – Белградський пашалик отримав від Порти значні привілеї.
- 1789–1807 рр. – султан Селим III намагався провести низку реформ у державі за європейським зразком.

Питання для дискусій на семінарському занятті

1. Виділіть хронологічні основні етапи османської експансії на Балкани і проаналізуйте причини підкорення кожного слов'янського етносу.
2. Яку ціну (політичну, соціально-економічну, культурну) довелося заплатити народам Балканського півострова за багатівікове насильницьке перебування в складі Османської імперії?
3. Як було організоване управління на Балканах Портою і яка була політика османського уряду щодо слов'янського населення півострова?
4. З'ясуйте головні течії та організаційні форми національно-визвольного руху балканських народів проти османського панування.
5. Який зміст, масштаби та динаміку мав гайдуцький рух на Балканах?

Теми рефератів, повідомлень, доповідей

- Війни держав Центральної Європи проти Османської імперії (XVI – початок XVIII ст.).
- Гайдуцький рух на Балканах.

Робота з джерелами.

Прочитайте документи і дайте відповідь на питання

Завдання 1. На основі нижче поданих документів опишіть героїчну боротьбу південних слов'ян проти турків під час битви на р. Маріца в 1371 р. та битви на Косовому полі в 1389 р. Оцініть подвиг Мілоша Обліча. Висвітліть політику, яку проводив султан Баязид щодо сербів після Косової битви і проаналізуйте роль, яку він відводив деспоту Стефану Лазаровичу. Як дії сербського князя Лазаря, слов'янських воєвод, деспота Стефана, дружини Лазаря Мілиці оцінюються в сербському епосі та в пропонованих для розгляду джерелах?

Безіменний болгарський літопис

Уривок подає відомості про битву на р. Маріці поблизу селища Чирмена 1371 р., у якій турки розбили сербських правителів Македонії – братів Вукашина та Угleshу. У результаті цих подій частина сербських феодалів та болгарський цар Іван Шишман визнали себе васалами султана.

«Мурад¹ піднявся знову на бій або проти болгар, або проти Угleshі. Коли Угleshа і король Вукашин² довідалися про це, зібралася численна сербське військо, а також із Далмації і з Требін'є. Тоді прийшло й багато турків разом із Мурадом, стався великий бій і страшне кровопролиття на річці Маріца. Турки убили біля річки Маріца Угleshу і короля Вукашина. Обидва вожді загинули в 6879 (1371) році на 26-й день вересня.

Перед цим боєм помер тирновський цар Олександр³... На престол вступив цар Шишман, син Олександра.

У той час у Царграді царював Калоян Палеолог, турки тоді зламали клятви, які дали грекам, і зайняли місто Галліполі й навколишні села, узяли Македонію і почали воювати так, як їм хотілося. На перевезенні поставили свою варту, відіславши греків додому.

Цар Калоян після 35-річного царювання помер у 6880 (1372) році, і на престол вступив його син Мануїл Палеолог. Тоді зібралася сила-силенна турків, і вони почали завойовувати й поневолювати землі та міста... Вони взяли Драч, навіть (область) до Далмації, заволоділи і всією Арбанаською землею, бо християнські держави були безсилі й не було кому їм чинити опір.

Через кілька років вони (турки) виступили проти Сербської землі, і там сталася битва, у якій із них (сербів) було вбито силу-силенну – незліченне воїнство – і настало кровопролиття... Тоді один із воїнів на ім'я Мілош, будучи дуже хоробрий...проколов (списом) нечестивого Мурада, викинув списом усі його нутроці і його препогану душу. Турки убили сербського князя (короля) Лазаря в 6897 (1389) році, у червні. Баязид узяв царство свого батька Мурада, підкорив під свою владу й Сербську землю, примусив їх (сербів) давати йому данину, посилати йому війська й ходити (на війну) з

ним, а деспота Стефана⁴ настановив володіти батьківським престолом над сербами.

Після небагатьох днів знову піднялася сила-силена турків, виступили вони проти волохів на Мірчо-воєводу, і стався великий бій, так що серед турків загинуло багато обранців із сильних, так само як і з християнських володарів...Така велика кількість списів була поламана, що не можна було бачити повітря від сили-силенної стріл. Там потекла кривав ріка від численних людських трупів, так що й сам Баязид злякався і втік. Він настановив, проте, одного з володарів управляти цією країною, тому що Мірчо втік у малярську землю. Та й сам Баязид кинувся тікати, щоб переправитися через Дунай. Він поставив варту на всій переправі через Дунай. Він захопив болгарського царя Шишмана й погубив його в 6903 (1395) році на 3-й день червня, заволодівши також і Болгарською землею⁵, і настановив своїх правителів там, по всій Болгарській землі».

¹ Мурад – турецький султан.

² Два брати, деспот Угleshа й король (краль) Вукашин (правитель Македонії) об'єдналися з іншими сербськими володарями й уклали союз із боснійським баном Твртко та болгарським царем Іваном Шишманом для боротьби проти турків.

³ За даними болгарських істориків, Олександр помер 1371 р.

⁴ Деспот Стефан був сином сербського короля Лазаря, що загинув у Косовській битві 1389 р.

⁵ Військо турецького султана Баязида взяло в облогу столицю Болгарського царства Тирново. Обложені мужньо захищалися, понад три місяці, витримуючи облогу. Нарешті, місто було взяте турками, зруйноване й пограбоване (17 липня 1393 р.). Один зі свідків останніх днів життя стародавньої болгарської столиці говорить, що якби він взявся докладно описувати бачене ним, то він би потопив своїх співвітчизників у сумі і сльозах, і тому він не дав такого опису.

• Хрестоматія з історії середніх віків / за ред. М.П. Граціанського, С.Д. Сказкіна. Київ: Радянська школа, 1952. Т. 2. С. 189–190; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 243–244.

Свідчення дякона Ігнатія

Дякон Ігнатій супроводив наприкінці XIV ст. московського митрополита Пімена до Константинополя.

«Про битву на Косовому полі. Цар Мурад пішов із військом на сербського князя Лазаря, і, як кажуть, обидва полягли на полі бою. Спочатку обманом убив Мурада слуга Лазаря Мілош, тоді турки обрали царем Баязида, здобули верх над сербами, Лазаря захопили живим у полон, а з ним і багатьох його бояр, одних убили, інших захопили живими. З наказу султана Лазар був порубаний мечем. Битва відбулася на Косовому полі.

Загибель Мурада. Коли дійде до вас цей фірман, хай буде відомо, що після перемоги, здобутої з волі Божої на Косові, мій батько султан Мурад, життя якого було щасливе, а смерть мученицька, незважаючи на те, що після баченого ним сну він благав Всевишнього послати йому мученицьку смерть, живий та здоровий повернувся з поля битви в шатро, що високо підносилося до неба; у той час, як ми відчували велику радість, убачивши, як відтяти голови банів валялися під кінськими копитами, як одні стоять із зав'язаними

руками, а інші з проколитими м'язами, – раптом зовсім несподівано хтось, що звався Мілош Обілич, лукаво й удавано сказав, що він перейшов у іслам, благаючи прийняти його в ряди переможного війська. І коли був допущений поцілувати ногу світлого государя, замість того, щоб це зробити, безстрашно ударив він отруєним ножем, схованим у рукаві, у славне тіло пресвітлого царя і, заподіявши ним тяжкої рани, напоїв його мученицьким щербетом. Після того, як згаданий Мілош це зробив, він кинувся тікати від воїнів, які сяяли наче ясні зорі на небі, але воїни його наздогнали й порубали на куски. Почувши про те, що сталося, я пішов до одра мученика, але застав його мертвим; в той же час сталося, що брат мій Якуб-бек помер. З певними людьми відправив я носилки з тілом мого батька, щоб поховати його в Бруссі. Коли прибуде тіло, ви його поховаєте, нікому не сказавши про те, що сталося. Навпаки, покажете перед народом знаки перемоги, щоб вороги не могли нічого помітити.

Про зраду Стефана – сина Лазаря... Стефан, поставлений волею Баязида господарем Сербської землі, свято додержував даної йому клятви вірності і, рятуючи свою особисту честь, губив батьківщину. Міліца правила за нього Сербією, а він губив цвіт сербського народу, б'ючись із християнами й невірними в рядах турецького війська й на користь Туреччини».

• Хрестоматія з історії середніх віків / за ред. М.П. Граціанського, С.Д. Сказкіна. Київ: Радянська школа, 1952. Т. 2. С. 198–199; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 244–245.

Сербський епос (кінець XIV–XV ст.)

В уривку оповідається про відвагу сербів у битві на Косовому полі.

«Цар Лазар і цариця Міліца

І як ранок засвітив,
Ворона два чорних прилетіло¹,
Прилетіли від Косова поля
І на царському теремі всілися,
А на білу пашню вони пали.
Чорний ворон говорить другому:
«Чи це терем Лазаря² владики?»
У теремі цього ніхто не чув,
Тільки лиш цариця почувала,
Зі своєї світлиці виходила,
Воронам двом чорним говорила:
«Задля бога, птиці, розкажіть,
Звідки ви зранку прилетіли?
Чи не летите, часом, з Косова поля?
Чи не видно там два сильних війська?
Чи не було між ними битви?
Чиє ж військо в битві перемогло?»
Відповідають ворони Міліці³:
«Дяка Богу, царице Міліца,

Ми сьогодні від Косова поля,
Там зішлися сильних два війська,
Рать на рать ударила, зішлися,
В обох них царі загинули⁴.
Дещо залишилося від турків,
А від сербів, якщо й залишилось –
Поранені, мертві залишилися».
Не встигли розповідь скінчити птахи,
Під'їжджає тут слуга Мілутін⁵.
У лівій тримає праву він руку,
І на ньому сімнадцять ран зіяють;
Навіть кінь облитий юнацькою кров'ю.
Каже Мілутіну цариця:
«Що, ти хворий, мій слуга Мілутін?
Чи не бачив ти царя в битві?»
Відповідає їй слуга Мілутін:
«Поможи мені злізти з коня, царице,
Освіжи мене водою студеною
І вмий вином хворі рани.
Я від тяжких ран непритомнію».
Допомогла Мілутіну цариця,
І водою вона його вмила,
І вином йому протерла рани.
Як повернулися до Мілутіна сили,
Почала розпитувати Міліца:
«Що сталося на Косовому полі?
Де загинув чоловік мій, цар наш Лазар?
Де загинув і Юг-Богдан, батько мій⁶?
Де загинули Юговичів дев'ять⁷?
Де загинув наш воєвода Мілош?
Де загинув, скажи мені, Вук Бранкович⁸?
Де загинув і Банович Страхиња⁹?»
Відповідає їй слуга Мілутін:
«Всі вони на Косові залишились,
Де загинув наш славний князь-цар Лазар,
Багато списів там розбито в щепки,
Там розбито сербських і турецьких,
І турецьких, – тільки сербських більше.
Там ламали списи свої серби,
Захищали государя-князя,
Старий Юг убитий на початку битви,
У першому поєдинку Юговичів вісім –
Вісім братів – усі вбиті разом,
Брат не зрадив брата дорогого,
Хоробрий Бошко був убитий останнім:

Він носився з прапором по полю,
Розганяв один він силу турків,
Наче сокіл голубів ганяє.
Де стояло крові по коліна,
Там був убитий Банович Страхиня;
Був убитий наш воєвода Мілош
Біля Ситніци, біля води студеної,
Де немало перебив він турків:
Погубив султана він Мурада
І ще дванадцять тисяч турок.
Бог простив гріхи його, а разом
І його батьків: залишив
Про себе він згадку, довго будуть
У піснях співати про Мілоша, доколи
Будуть серби й Косове поле.
Що ж сказати про Вука? Будь він проклятий
І з батьком і з матір'ю своєю!
Будь він проклятий із родом усім навіки!
Зрадив на Косові він сербам
І забрав із собою дванадцять тисяч
Кінної сили, пані Міліца».

¹ Крук вважається віщим птахом.

² Лазар – сербський князь, правив Південною Сербією (1370–1389). Загинув 15 червня 1389 р. на Косовому полі.

³ Міліца – дружина Лазаря. Після його смерті правила Сербією, ставши васалом Туреччини. Померла 1405 р.

⁴ Під час битви на Косовому полі один воєвода з оточення Лазаря – Мілош Обілич – смертельно поранив кинджалом султана Мурада. Сам він був зарізаний турками. Мурад помер від цієї рани ще до поразки сербів.

⁵ Мілутін – вигадане ім'я.

⁶ Юг-Богдан – один із сербських князів. Достовірність його історичного існування неясна.

⁷ Юговичі – сини Юг-Богдана.

⁸ Вук Бранкович – один із сербських феодалів, лідер ворожої Лазарю партії. Загибель Лазаря в битві з турками привела до його ідеалізації. Відступ Вука створив легенду про його зраду, хоч Бранкович весь час боровся з турками й загинув у тюрмі.

⁹ Банович Страхиня – воєвода. Достовірність його історичного існування сумнівна.

• Хрестоматія з історії середніх віків / за ред. М.П. Граціанського, С.Д. Сказкіна. Київ: Радянська школа, 1952. Т. 2. С. 199–201; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 246–248.

Завдання 2. На основі «Записок яничара» з'ясуйте особливості турецького правосуддя. Якими методами турки-османи завойовували землі боснійців і як вони ставилися до підкорених правителів і населення? Як, на думку автора твору, здійснювалося управління на землях, підвладних туркам і як останні ставилися до місцевого християнського населення?

Костянтин з Островиці «Записки яничара»

Костянтин з Островиці (Польща) написав цей твір між 1497 і 1501 рр. Твір знайшов у 1823 р. У католицькому монастирі в Бердичеві А. Галензовський і опублікував його під назвою «Записки яничара». Це один із перших творів польською мовою і водночас перший сербський історичний твір, як і перший ґрунтовний твір з історії Порти, її державного, фінансового та військового устрою. За структурою «Записки» поділяються на три частини: 1. Трактат про війну з турками. 2. Відомості про мусульманство та історію османів. 3. Фрагменти сербської історії.

«Розділ VIII. Про турецьке правосуддя (і про їх обман і хитрість). Та все ж велике правосуддя існує серед поганих. Вони дотримуються правосуддя між собою і також до всіх своїх підданих, до християн, євреїв та всіх, хто перебуває під їхньою владою, бо султан сам стежить за його виконанням, є також піддані, які їм платять данину, але, зате самі управляють своїми землями, як, наприклад, воєвода волоський. Хоча правосуддя в них і здійснюється, але завжди з ускладненнями; втім, завдяки обізнаності султана шкода буває невеликою; коли ж надходить скарга, то вони наказують розглянути усюди на місцях, і якщо знайдуть щось, то повертають; але деякі бідолахи, нічого не добившись, із сумом їдуть додому. Також і їхня охоронна грамота нікому не допоможе, бо в них такий звичай: кого хочуть знищити, дають йому охоронну грамоту, а коли він до них прийде, якщо хто що скаже, вони відповідають йому: «Я дав тобі грамоту стоячи, а не дав сидячи, або не дав стоячи», і так вони відмовляються, щоб у своєму неблагородстві виявитися правими. ...Дари вони роздають не з любові, а для слави султана, бо в Туреччині існує такий звичай: жоден посол у поганих від великих володарів не може з'явитися перед султаном без дарів, хоч би справа була секретною, а султан завжди хоче, щоб усім подобалося те, що йому самому подобається. Отож, такі дари не для любові, а заради прославлення. Якщо ж султан із ким-небудь укладає мир або перемир'я, то він завжди замишляє його порушення, і коли з одним помириться, тоді з іншим веде боротьбу, але провину завжди звалює на своїх підданих, і тому вони, лукаві, немовби крутяться в колесі, щоб завжди християни були пригноблені...

Розділ XXXIV. Про мир із боснійським королем. У той час король Томаш¹ прагнув укласти із султаном Мехмедом мир на п'ятнадцять років, і тому султан послав за людьми, щоб усі були напоготові, і прийшли в Адріанополь, але ніхто не знав, куди він збирається відправитися із цим народом. Боснійські ж послы мали чекати відповіді, не знаючи, що відбувається, і так довго, поки все військо не було готове...

Мехмет-паша сказав: «Що нам робити? Яку відповідь ми дамо боснійському королеві?» Ісак-паша відповідав: «Укладемо з ним мир, а самі рушимо на них, тому що інакше ми не зможемо захопити Боснійську землю, бо ця земля гориста, і до того ж до неї прийдуть на допомогу угорський король, хорвати та інші володарі й підтримають її, тож ми нічого не в змозі будемо зробити. І тому укладемо з ними (послами) мир, щоб вони могли виїхати в субботу. А ми рушимо на них у середу до Ситніці², що недалеко від Боснії. І ніхто не дізнається, куди султан має намір повернути»...

У тій же розмові між цими пашами було вирішено ще одне: султан рушить з Адріанополя, щоб імператор Трапезунда одразу ж був страчений. І незабаром склалося так: ми виїхали в середу, а імператор був страчений у п'ятницю. Ми ж дійшли до Боснії, і під'їхали ми до якоїсь землі боснійського князя на ім'я Ковачевич³, а коли на нього напали, він тут же підкорився султанові, і султан потім велів його стратити. А потім султан пішов на королівську землю і передусім обложив замок Бобовац⁴. Гармат із собою в султана не було, і він наказав вилити їх під замком і захопив замок за допомогою цих гармат.

Після того як султан зайняв замок, ми рушили до Яйце⁵. Султан послав уперед для швидкості Мехмет-пашу з двадцятьма тисячами коней, щоб вони могли заскочити короля Томаша в якому-небудь замку; вони чули, що король не мав при собі ніяких слуг. Король же, уже знаючи про турків, старався, бідолаха, роздобути швидше (собі) людей. Він вибрав замок Ключ⁶, маючи намір там недовго відпочити пополудні. Турки негайно примчалися до цього замку і стали їздити біля нього, не знаючи, що в ньому перебуває король Томаш, але один зрадник...розповів туркам, що король у замку. Мехмет-паша, почувши про це, оточив замок, а наступного дня короля умовили вийти із замку вниз, присягнувши на молитовнику, що його життя буде в недоторканності. Потім султан Мехмед приїхав до Яйце, і до нього привели короля. Слуги ж, які були в замку, побачивши, що їх володар полонений, здалися туркам. Увірвавшись у замок, султан звелів короля та його помічника стратити, а потім захопив усю його землю.

Зайнявши замок, він попрямував до своєї столиці, а мене залишив там, в одному із замків, званому Звечай⁷, недалеко від Яйце, і дав мені п'ятдесят яничарів, аби утримувати замок, і дав плату на півроку для кожного; і, крім того, у мене було тридцять турків на підмогу. Коли ж султан виїхав із цієї землі⁸, король Матіаш, не забарившись, восени рушив на Боснію та обложив Яйце та Звечай...І боснійці, які здалися туркам і з турками жили в замку й у місті, зібралися в одній башті, на якій був вивішений турецький прапор. Об'єднавшись, вони скинули прапор вниз і перебили турків. Побачивши це, угорці підійшли швидко і сміливо до цієї башти, увійшли до міста й зайняли його. Турки ж утекли в замок і сховалися в нім.

А король Матіаш вісім тижнів стояв там, прагнучи їх захопити, а друге військо з гарматами він послав до Звечаю, обложивши його. Стіни цього замку вельми погані й тому руйнувалися, так що ми постійно працювали вночі, щоб їх полагодити. І це тривало доти, поки замок не був узятий⁹. І коли Матіаш узяв його, за умовами здачі він відступив від фортеці до своїх у місті, а ми вимушені були здатися. І, таким чином, хоч би скільки турків було в Яйце і Звечай, до Туреччини повернулося мало, бо Матіаш хотів, щоб вони залишилися з ним...

Розділ XXXVIII. Про управління в турецькій землі. Порядок і управління в турецькій землі передусім ґрунтуються на тому, що султан всі свої замки в усіх своїх землях, зайнявши їх яничарами або своїми вихованцями, міцно тримає у своїй руці, ніякого замку жодному з вельмож

не віддаючи; і те місто, яке має укріплення і замок у ньому, султан, зайнявши своїми людьми¹⁰, також тримає сам. А таких яничарів, які перебувають у замку, він забезпечує сам, щоб вони на випадок облоги мали запаси, але ні вина, ніякого напою в замку не буває. А в інший час, коли немає облоги, кожен годується від своєї служби. Платню вони отримують від двору кожну чверть року без затримок, а одяг їм дають один раз на рік. А управління у фортеці таке: одна людина, яка керує всіма, зветься диздар¹¹...; його помічника називають чехай, а за ним іде булюк-паша¹²...чим більша фортеця, тим більше в ній службовців, і вони не мають ніяких інших доходів, крім служби.

Є ще звичай у турків: якщо хто має синів і вони достатньо дорослі, він бере їх із собою на війну й посилає їх до султанського двору. І султан дає кожному з них стільки, скільки має їх батько, і навіть більше, і ні в кого без причини він нічого не віднімає. І власною турботою султана є те, щоб кожного року висилати зі свого палацу чотирьох вельмож у чотири кінці своєї землі, аби вони стежили, чи не завдають образ кому-небудь із бідних їхні пани. І ці вельможі мають право карати стратою і конфіскацією майна по заслугах. І цих вельмож називають хайфсоруджі, тобто ті, що розслідують насильство.

Розділ XLVI. Про християн, підкорених турками. Християн турки називають гяури, і султан знає чисельність усіх, хто перебуває під його владою, і скільки їх у кожній землі. Султанові платять данину щороку з кожної християнської голови сорок аспрів¹³, що складає один золотий; у рік султан отримує цієї данини кілька тисяч. А якщо хто може заробити гроші, той дає (султанові) ще один золотий щороку, за винятком дітей і жінок; і все це, не рахуючи інших доходів, які надходять до його (султана) скарбниці з моря, із землі та зі срібних гір. Християни ж дають своїм панам, яких вони називають тимарерлерами¹⁴, половину султанської данини й до того ж із десятків голів усякої худоби або зерно. Роботи ж ніякої вони ні на султана, ні на свого пана не виконують і не поступають на службу.

Якщо ж військо султана йде по його землі, то ніхто з воїнів не сміє труїти посіви, заподіювати яку-небудь шкоду або без оплати в когось що-небудь узяти, навіть якщо цього було мало, що коштувало менше дрібної монети. Турецькі володарі не прощають цього один одному, не бажаючи, щоб бідним був завданий збиток (як язичникам, так і християнам). А якщо хто-небудь візьме щось умисно без оплати, він платить життям, бо султан хоче, щоб бідні жили спокійно. Християни, які перебувають під владою султана, повинні поставити десятки тисяч в'ючних тварин або коней, провіант, віддаючи це своїми руками, після чого над ними володарюють по справедливості, не заподіюючи їм шкоди. Під таким-то управлінням усі живуть. (Так триває справдавна й до сьогодні).

При султанові Мурадї трапилося так, що одна баба поскаржилася на якогось арапа, що він на її дворі взяв молоко і випив його. Султан наказав його схопити й розпороти йому живіт, щоб упевнитися, чим є в шлунку молоко, оскільки він не знав, чи вірити йому; якби ж молока там не було, то

та ж доля чекала би бабу. І таким чином нещасний воїн позбувся життя, а баба – молока. А відбулося це, коли султан їхав із Пловдіва до Чорного моря».

¹ *Томаш* – ідеться про Стефана Томашевича.

² *Ситніца* – річка, що протікає через область Косово і впадає в р. Ібар.

³ *Ковачивеч* – область Боснії в центральному Подринні.

⁴ *Бобовац* – фортеця в Боснії, де зберігалися королівські коштовності. Фортеця складалася з верхнього й нижнього валів.

⁵ *Яйце* – місто в Боснії, розташоване в місці падіння р. Пліва в р. Вбрас, останні два роки існування Боснійської держави було його столицею.

⁶ *Ключ* – місто в Північно-Західній Боснії на р. Сани.

⁷ *Звечай* – місто в Боснії, на лівому березі верхньої течії р. Вбрас.

⁸ Похід Матіаша Корвіна проти турків у Боснію почався в жовтні 1463 р.

⁹ Облога Яйце тривала до середини грудня 1463 р. і потребувала зосередження біля фортеці значної частини угорських сил.

¹⁰ Вояки, що входили до складу турецького гарнізону, називалися мустафізи, що означає «варта фортеці».

¹¹ Диздар віддав фортецею і містом. Він мав постійно перебувати у фортеці, не міг без дозволу уряду покинути її, а також пустити іноземця у ввірену йому фортецю.

¹² *Булюк-паша* – командир булюку – загону мустафізів.

¹³ *Аспр* – дрібна срібна монета.

¹⁴ *Тимарерлер* – власник тимару.

• Записки яничара. Написані Константином Михайловичем из Островицы / введение, перевод и комментарии А.И. Рогова. Москва: Наука, 1978. С. 96–97, 98–99, 105–107, 111–115; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 255–259.

Завдання 3. Використовуючи книгу законів султана Селіма I, проаналізуйте види та розміри податків і зборів, які сплачувало населення Османської імперії в XVI ст., а також міри покарань за злочини?

Канун-наме султана Селіма I

Канун-наме, або книгу законів, султана Селіма I (1512–1520), імовірно, склав один із видатних істориків і правників Османської імперії XVI ст. – Коджа-Нішанджи Джелял-заде Мустафа Челебі (пом. 1567 р.). Він розпочав свою державну службу як секретар дивану в 1516 р. Головою державної канцелярії, в обов'язки якого входило оформлення всіх османських указів та інших державних актів, він був двічі – в 1534–1557 та 1566–1567 рр. У канун-наме досить детально виписані статті, у яких мова йде про розміри й порядок стягнення податків із землеробського населення, скотарів та городян, детально перелічуються базарні збори і т. ін.

«[Запис на полях:] «Відносно крадіжок». Того, хто вкрав полоненого, раба, рабину чи хлопчика, хто проник до лавки, заліз у будинок і неодноразово спійманий на крадіжці – хай повісять. Якщо в людини, що зупинилася поблизу села, вночі вкрадуть її майно, то нехай знайдуть злодія. А якщо злодія не знайдуть, то нехай змусять жителів села відшкодувати.

[Запис на полях:] «Розділ про податки». Ресм-і чифт¹ з райя² нехай стягується в березні. Ресм-і чифт¹ із райя, за якими в інших ліва³ записаний повний чифт⁴, становить 30 акче⁵. З тих, за якими записано півчифта, –

половина цього.

[*Запис на полях:*] «Ресм-і чифт записаний у дефтері⁶ кожного санджаку⁷. Відповідно до цього він і стягується. Написаному в цьому кануннаме значення не надається.

З невільного тимару⁸ 27 акче належить сипахі, а 15 акче – мірліві⁹. У деяких нахіє¹⁰ повного чисту 27 акче бере сипахі, 3 акче – санджак бей, 12 акче – субаші¹¹. З півчифту беруть половину цього.

Ресм-і чифт із тимару воіна фортеці (тимар ері¹²) становить 57 акче. З тих, хто платить ушр¹³ у фортеці, – з повного чисту (стягується) 30 акче, а з півчифту – 15 акче. Після того, як це буде взято, для доставки ушру стягується ще з повного чифту по 6 акче, а з півчифту – по 3 акче.

З бенака¹⁴, що має півчифту землі, податок становить 12 акче: а із жаба бенака¹⁵ – 9 акче. Якщо ж жаба бенак посіє, то з нього податок, як із засіваючого, – 12 акче; хай так і стягується. Незаможні райяти, які називаються кара¹⁶, оподатковуються в 6 акче. Неодружені райяти не можуть вважатися неплатоспроможними. З неодружених (також) збирається визначена кількість.

Якщо райят є кяфіром¹⁷, то хай кожен одружений кефір платить своєму сюварі¹⁸ 20 акче на рік.

Якщо бідняка спіткає лихо або нещасний випадок і він втратить свої чифт і чифтлік, то з таких райя брати ресм-і чифт було б несправедливо й неправильно.

Сини райята, ім'я якого не занесене в дефтер, хоч би ким вони були, так само як і його брати є райятами. Вони підпорядковані власникові тимару, і ніхто зі сторонніх хай на них не посягає.

[*Запис на полях:*] «Якщо він не був записаний за іншим. Якщо ж записаний, то належить тому, за ким записаний».

Якщо хтось із райятів записаний у старому дефтері, але обманним шляхом буде помічений у новому дефтері як зниклий, а згодом він виявиться, то хоч би за яких обставин це відбулося, він підпорядкований власникові тимару. Якщо хто-небудь зі старих райятів тимару внаслідок зубожіння піде в інший вілаєт, а після складання (нового) дефтеру знову з'явиться, то він належить власникові тимару.

Якщо в деяких місцях чифтлік невеликого розміру й у нім землі менше чифтліку, то це тому, що розмір повного чифту й півчифту записувався (там) залежно від якості землі. Якщо хто-небудь скаже: «Мій чифтлік неповний», – не надавати значення. Хай діють згідно з дефтером.

Що стосується чифтліку, то його складають: 60 денюмів¹⁹ найкращої землі, 80–90 денюмів середньої землі та 130–150 денюмів найгіршої землі. Денам же рівний 40 середнім крокам.

[*Запис на полях:*] «Кращої землі 70–80 денюмів, середньої землі 90–100–110 денюмів, гіршої до 150 (денюмів)».

Якщо хто-небудь із райятів упродовж 15 років живе в місті, але це не записано в дефтері реаї, такі вже перестають бути райятами і приєднуються до городян.

Якщо райят помер, а в нього залишилося п'ять-шість синів і якщо всі вони одружені або деякі неодружені, але вже працездатні, то закон такий: землю батьків (сини) хай володіють спільно й без розділу.

[*Запис на полях:*] «Чифтлік розділові не підлягає. Звеляється (володіти) спільно. Якщо ж вони розділяють із власної волі, хай зроблять це. Вони успадковують батьківську землю. Веління таке, що чи малолітній (син), чи то дорослий – усі рівні».

Із пшениці, ячменю, проса, жита, вівса та зеленого ячменю (хасил) разом з ушром стягується саларіє²⁰: з кожних 8 мюдів²¹ зерна (1 мюд) і з кожного мюда – 2,5 кіле. Саларіє стягується замість фуражу. З решти зернових стягується десятина. З льняного сім'я (саларіє) не стягується, оскільки з нього немає ушру. Це тому, що натомість ушру з льняного сім'я в реаї є обов'язок здавати сипахі м'якоть (волокно). З 10 снопів конопель стягується 1 сніп ушру. З виноградної пастили стягується 1/14 частка, тому що (при її виготовленні) витрачають дрова і крохмаль. З бекмезу²² стягується, оскільки (при його виготовленні) витрачаються дрова. Коли настає час дозрівання фруктів, то приходять люди еміна²³, проводять оцінку і стягують ушр.

Плата за повідомлення про затримання райятами збіглих рабів і рабинь у вільних тимарах, за винятком (земель) мюселемів²⁴, піяде²⁵, юрюків²⁶ та султанських, належить власникові тимару.

[*Запис на полях:*] «Каді й мюдериси²⁷, вони повністю є слугами двору. Щодо сипахі донесення направляють до двору. Про інших не потрібно. Щодо них виконується те, що належить за шаріатом».

¹ *Ресм-і чифт* – поземельний податок із райата на користь землевласника.

² *Райя*, мн. від *райят* – феодально залежний, прикріплений до землі землевласник, змушений платити численні повинності власникові землі та податки в скарбницю.

³ *Ліва* – військово-адміністративна одиниця, підпорядкована санджакбею (правитель санджаку).

⁴ *Чифт (чифтлік)* – 1) селянський земельний наділ, розмір якого залежав від якості землі; у кожному районі розмір чифтліку був різним; 2) феодальне володіння, помістя.

⁵ *Акче* – дрібна срібна монета, вартість якої постійно змінювалася.

⁶ *Дефтер* – реєстрова книга. Окремі дефтери велися для реєстрації земельних володінь, податків, райатів та ін.

⁷ *Санджак* – теж саме, що й ліва.

⁸ *Тимар* – військовий лен, за рахунок прибутку з якого власник тимару був зобов'язаний вирушати в похід екіпірованим і на коні.

⁹ *Мірліва* – правитель ліви, те ж саме, що й санджакбей.

¹⁰ *Нахіє* – початково область, округ загалом; із XVI ст. – судово-адміністративна одиниця, що підпорядковувалася казі.

¹¹ *Субаші* – чиновник, який виконував обов'язки начальника поліції в містах.

¹² *Тимар ері* – тимарний воїн.

¹³ *Ушр* – десятина.

¹⁴ *Бенак* – приписаний до власника землі селянин-раят, який узагалі не мав землі або мав наділ, менший за півчифту.

¹⁵ *Джаба бенак (джаба)* – одинак райат, який жив із батьком, працездатний, але не мав самостійного наділу.

¹⁶ *Кара* – те ж саме, що і джаба, або джаба бенак.

¹⁷ *Кяфір* – невірний, немусульманин.

¹⁸ *Сюварі* – вершник; те ж саме, що й сипахі.

¹⁹ *Денюм* – наділ землі, довжина й ширина якого становить 40 кроків «середнім кроком». Згодом ця міра була прирівняна до 919,3 кв. м.

²⁰ *Саларіє* – натуральний фуражний збір із зернових при зборі десятини на користь емірів, візирів та решти вищих сановників.

²¹ *Мюд* – міра сипучих речовин, мала різний об'єм залежно від району.

²² *Бекмез* – виноградна патока.

²³ *Емін* – чиновник, який здійснював у областях перепис населення і земель. Емінами також називалися управителі султанських маєтків.

²⁴ *Мюселем* – одна з категорій селян.

²⁵ *Піяде* – рід піхотного війська.

²⁶ *Юрюк* – кочові скотарські племена.

²⁷ *Мюдерис* – викладач у медресе.

• Книга законів султана Селима I / под. ред. А.С. Тверитиновой. Москва: Наука, 1969. С. 40–49, 58–63, 78–80; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 260–262.

Завдання 4. *Згідно з канун-наме про землі та зобов'язання рая санджаку Охрид, проаналізуйте права та обов'язки сипаха й залежного від нього селянина щодо земельної власності.*

Канун-наме про землі та зобов'язання рая санджаку Охрид

Звід законів для санджаку (області) Охрид є типовим зразком провінційного канун-наме, які склалися в Османській імперії з кінця XV ст. Джерело не датоване, але за змістом окремих статей історично відносять до XVI ст.

«...Коли помре якийсь райят, а син його потрапить у біду і збідніє і, щоб вижити, одне поле зі своєї баштини або якусь частину землі продасть іншому або заставить...(так) пропадають багато баштин, і неможливо отримати з них ні іспендже¹, ні джизьє. Віднині й на майбутнє забороняється поділ баштин, а здійснений поділ скасовується. У випадку порушення баштину в райята слід насильно забрати. Нехай його (райята) сипахі забере всю баштину в продавця і покупця і передасть її будь-кому з бажаючих, щоб не пропадали ні султанська джизья, ні іспендже сипахі.

Якщо помре райят і лишить сина, то за давнім звичаєм баштина переходить його синові. Сипахі не може вимагати в нього (сина) збір за тапу². Якщо ж немає сина, а лишиться (померлого) брат, дочки або інші родичі, баштина їм не передається. Нею розпоряджається сипахі; у випадку, коли брат заплатить тапу у визначеному розмірі, сипахі не може віддати її будь-кому. Дочкам, сестрам та іншим родичам баштина не повинна передаватися.

...Коли вмирав якийсь райят і баштину його потрібно було передавати іншому за тапу, траплялося так, що сипахі, вважаючи, що млин, виноградник, сад і дім теж належать до баштини, силою забирали і віддавали іншому за тапу. Проте млин, виноградник, сад і дім (померлого) не належать до баштини. Вони мають переходити в спадок до дітей і родичів. Баштиною

називають земельні наділи, які обробляються. Віднині й надалі все це нехай сипахі не віддають як баштини.

...Кажуть, що люди санджакбеїв, субаші, еміни, сипахі, коменданти фортець та інші володарі тимарів не беруть натурою зерно та інші види десятини, а залишають усе це бідній райї і вимагають із неї (вартість продуктів) за більшу ціну. Це є самовільним нововведенням і, оскільки воно суперечить моїй волі, його слід відмінити. Віднині й надалі нехай з усіх зернових сплачують ушр і зарплату і нехай власникам тимарів не дозволяють залишати райятам (належне їм зерно) і стягувати з них грошима за високими цінами. Так само нехай стягують ушр і зарплату з виноградника й не залишають (винограду) райятам.

Нехай сипахі примусять райятів відвозити ушр на місцевий базар. Нехай не примушують відвозити далеко. Не існує закону, щоб люди, які приходять з інших сіл і обробляють землю, відвозили свій ушр на місцевий базар. Цей закон стосується лише тієї райя, яка приписана до кожного сипахі. За цим же законом райя повинні збирати ушр у амбри своїх сіл, а потім відвозити його на місцевий базар».

¹ *Іспендже* – земельний податок із немусульманського населення.

² *Tapu* – документ, що видавався селянам за окрему плату і фіксував їх право на земельний наділ, отриманий від сипахі чи держави.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 155–156; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 264–265.

Сипахійська система в імперії Османа

Із трактату XVII ст. Трактат укладено в 1653 р. османським придворним чиновником Алі Чаушем із Софії, який спробував систематизувати всі положення про різні види умовних пожалувань – тимарів, зеаметів та хасів в імперії Османській імперії.

«Усі наявні в богохранимій державі міста, фортеці, села й орні угіддя (мезре'а) поділяються на 22 категорії: одна з них – хавасс-і хумаюн – султанські хаси. А ще категорія – хавас-і вюзера – хаси візирів, мирміранів¹, славетних аянів Дивана²... Особливість хасів (взагалі) полягає в тому, що ними починають володіти, як тільки отримують посаду, тобто вони призначаються тим, хто обіймає посаду...

А ще категорія – зеамети та тимари, які призначаються представникам Дивана та деяким сміливцям за їхню участь у битвах із ворогами. Їх називають займами та власниками тимарів. Це ті, кого називають військовими. Серед них є алайбеї³ і черибаші⁴, які також володіють зеаметами й тимарами. І доки вони вірні своїм обов'язкам, вони мають зеамети та тимари. Без причини (ці володіння) не можна забрати. Однак якщо хтось із них під час походу потрапить у полон, загине або помре й законом встановлена його відсутність, то тимар або зеамет, що належав йому, за тим законом передається синові, а якщо в нього сина немає, то сторонній особі...

А ще категорія – це ті села та мезре'а, які призначені власникам кнезам⁵ та примікурам⁶, коли останні в період завоювання прийняли службу

від скарбниці у вілайетах⁷. Вони виступають у якості кетхуди⁸ для мешканців тих сіл, які ними (владетелями) щорічно призначаються. Вони виконують службу, збираючи податки для скарбниці і сприяючи в зборі провізії для походів, а також сповіщають (жителів) про особливі звістки, які призначені султанським указом для райї, і навіть вживають заходів до повернення деяких райї, підвладних їм сіл, які втечуть у ворожі чи інші країни.

Вони поділяються на дві категорії. Одна категорія – це владетели та кнези з тимарами. Вони, як і інші власники тимарів, мають на руках берати⁹. А інша категорія – це звільнені від податків примікури, які за свою службу самі, їхні сини та брати звільнені від податків та повинностей джизья та іспендже¹⁰ з оброблюваних ними чифтліків¹¹ та баштин, а також звільнені від авариз-і диванійє та текаліф-і урфійє¹².

А ще категорія – це угіддя (мезре'а), які призначені войнукам¹³, під назвою баштини. За визначенням представників Дивана, баштина означає чифтлік, який обробляється та засівається. Вони (войнуки) звільнені від ушра¹⁴, текаліф-і урфійє, хараджа¹⁵, іспендже та авариз-і диванійє...

Войнуки поділяються на групи під назвою тендер у значенні «спис». У кожному тендері три войнука; один із них головний, а двоє – ямаки. Їхня служба полягає в тому, щоб під час походу від кожного тендеру по черзі виступав один войнук. Черга випадає кожному раз на три роки....

Щодо назв зеамет і тимар, то коли комусь по берату передаються деякі села та мезре'а з доходом у 20 тисяч акче або більше, то їх називають зеамет, а якщо до 20 тисяч бракуватиме хоч одного акче, то називається не замет, а тимар, тому що найвища межа зеамета 100 тисяч, а найменша 20 тисяч акче. Найвища межа тимару 20 тисяч, а найменша не визначена».

¹ *Мирміран* – правитель провінції (бейлербей).

² *Аяни Дивану* – сановники, які засідали в Державній раді – Дивану.

³ *Алайбей* – командуючий загоном ополчення чисельністю до 1000 сіпахів.

⁴ *Черибаші* – командир невеликого загону сіпахів.

⁵ *Властель, кнез* – представники місцевої влади в завойованих областях Сербії і Болгарії.

⁶ *Примікур* – представник місцевої знаті в Сербських землях.

⁷ *Вілайет* – область, повіт.

⁸ *Кетхуда* – сільський староста.

⁹ *Берат* – жалувана грамота.

¹⁰ *Іспендже* – поземельний податок із немусульманського населення.

¹¹ *Чифтлік* – загальна назва різних земельних наділів, турецький еквівалент слов'янської баштини.

¹² *Авариз-і диванійє та текаліф-і урфійє* – загальна назва надзвичайних і звичайних, що ґрунтуються на звичаєвому праві, податків в Османській імперії.

¹³ *Войнуки* – особлива категорія сільського населення на Балканах у період османського панування, які виконували військову службу як допоміжні війська, замість чого звільнялися від сплати деяких видів податків.

¹⁴ *Ушр* – один із видів шаріатських податків, десятина.

¹⁵ *Харадж* – поземельний податок.

• Аграрный строй Османской Империи XV–XVII вв.: документы и материалы / сост., перев., коммент. А. С. Тверитиновой. АН СССР. Институт народов Азии. Москва: изд-во восточной литературы, 1963. С. 99, 100–101, 102, 106–107.

Завдання 5. На основі нижче поданих документів з'ясуйте умови, у яких перебувало християнське населення Балканського півострова під час Османського панування, визначте чисельність повстанців регіону, які готові були виступити проти османів, проаналізуйте дії гайдуків і як турецька влада боролася проти них?

План Олександра Комуловича про вигнання османів із Балканського півострова

План було розроблено наприкінці 1593 р., а вже наступного, 1594 р., з ним ознайомився папа Климент VIII.

«По-перше, про чисельність християн, здатних воювати проти турків. В Албанії, тобто в Епірі аж до Драча, майже всі християни латинського обряду. Серед них є 40 тис. здатних воювати. В іншій частині Епіру та Македонії, так би мовити, усі християни християнського обряду і є більше 100 тис. людей, здатних воювати. У воєводстві св. Саба, тобто в Герцеговині, і в межах Славонії та Хорватії, у Далмації є велика кількість латинських християн, але більшість грецьких. Усе ж таки всі вони слов'янської національності, і з них 100 тис. здатних воювати. У Сербії, тобто в Нижній Мізії, є християни латинського і грецького обрядів, і всі вони слов'янської національності. З них 100 тис. чол., здатних воювати. У королівстві Боснії, тобто у Верхній Мізії, і в провінціях Пожега й Темішвар, а також вздовж берегів Дунаю, аж до Белграда, є велика кількість християн. Одна частина латинського обряду, а інша грецького, але всі вони слов'янської національності. Серед них є більше 200 тис. здатних воювати».

- Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. С. 154; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 272.

Звіт охридського архієпископа Анастасія про організацію антиосманського повстання

Анастасій належав до тих охридських архієпископів, які від 1585 до 1650 р. відвідували окремі європейські країни і просили у їхніх правителів допомоги для визволення від османської влади. Анастасій у 1596 р. залишив Македонію і поїхав шукати підтримки в італійських, австрійських та іспанських правителів. У документі подається уривок із його звіту, зробленого в червні 1615 р.

«Нам доводиться протягом довгого часу спостерігати, як чиниться жорстока і велика тиранія проклятими мухамеданцями над християнами, як честь патріаршества принижується, церкви паплюжаться, а ім'я Господа Христа зазнає жахливого глумління.

І ми не в змозі стерпіти це упродовж довгого часу, ми знайшли і відкрили спосіб, як звільнитися від цього лихого ярма, а це легко здійсненне, адже після того, як ми проїхали через Сербію, Боснію, Далмацію, Албанію, Чорногорію і Нижню Македонію, Грецію, Фракію, Болгарію і взагалі всюди,

де панують і володарюють турки в Європі, і таким чином ми оцінили й передбачили все та здивувалися тому. Як у цих королівствах, у яких християни в кількісному відношенні набагато переважають турків, останні тримають у своїх руках такі місця, тоді як багато гірських проходів, а також деякі фортеці тримають (у своїх руках християни), а покірність до управителів і князів (турецьких), так би мовити, згасла; вони несправедливі, і в усіх вищезгаданих провінціях не можна побачити нічого іншого, крім насилля і розбою, бо правосуддя купується за гроші, і самі їхні управителі беруть участь у цьому виді грабежу, так що неможливо врятуватися, якщо ви не сильні. Їхнє військо не хоробре й не настільки добре організоване, як колись. Причина полягає в тому, що в битвах в Угорщині загинули всі ті, хто був хоробрий і дисциплінований, також повстанці в Малій Азії деморалізували їх і привели до такого становища, що вони втратили ту малу волю і силу, що була в них.

Побачивши все це, ми думаємо про вигнання поганих мухамеданців і про свободу християнських народів, а час є щасливим і вигідним для підняття зброї проти мерзенних небесних ворогів нашої святої католицької віри. Ми бачимо також усіх християн готовими... звільнитися від цієї тиранії. Як отець і їхній пастир, я запропонував би, щоб відбулось одне зібрання деяких моїх єпископів та архієпископів, на якому ми б вирішили направити одну людину, яка підніме народ. І таким чином був направлений наш головний посол п. Олександр Мутило (який отримав повноваження, пішов і зібрав 12 хороших і до боротьби вправних людей). Однак коли ми захотіли почати задумане, мені наказала його величність беневентський граф, віцекороль Неаполітанського королівства, утриматися від цієї акції, аби не привести в небезпеку народи, а щоб почекали допомоги його величності. І так ми утримались...

Християни ж, побачивши, що переговори затягуються, попрохали мене, щоб я особисто прийшов і розповів йому про те, що ця акція легко здійсненна й що вони її бажають.

І так я запропонував, щоб мені дали 5 чи 6 тис. піхотинців його величності іспанської та італійської народності, зброю і боєприпаси для озброєння 15 тис. осіб, сідла, вуздечок для 4 тис. коней, (і тоді) протягом короткого часу ми передамо Македонію під його управління, беручи на себе зобов'язання сплатити за вищеперераховані зброю та боєприпаси, а солдати отримують продукти, оскільки ці області багаті на засоби існування.

Більше того, коли здійсниться цей план, Боснія і Далмація в цілому, Болгарія і Греція безумовно піднімуть зброю проти турків, щоб допомогти нам і приєднатися до нашої вірності й покірності, не вимагаючи ніякої допомоги і ніякого підкріплення, оскільки проїхав через усі ці держави і вів переговори з єпископами та архієпископами, з їхніми начальниками, які бажають звільнення від турецької тиранії...

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. С. 156–158; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового.

Про гайдуцький рух у Бітольській області Македонії (1638)

У 30-х роках XVII ст. гайдуцький рух набрав у Бітольській області широкого розмаху. Для османів особливо небезпечний був гайдук Костянтин на прізвисько «Чавдар-воєвода» із села Сопотніца. У документі наводяться свідчення проти нього.

«Зі згоди вілаєтських начальників, які є жителями Богом береженого міста Бітола, призначені Груне, Вече, Стойко, Лазар та інші з метою будь-що спіймати грабіжників-розбійників, відомих як гайдуки. Висліджуючи згаданих грабіжників, вони спіймали розбійника-гайдука Костянтина на прізвисько «Чавдар-воєвода» із села Сопотніца, яке належить місту Бітолу, і привели його в шаріатський меджліс¹.

Такі мусульмани: Ахмет-ефенді син, Абді, Ахмет-бег, син Дервішбета, гулям шахи та інші вілаєтські начальники, які були присутні на цьому меджлісі, поставили питання про поведінку згаданого Костянтина. Багато людей дали такі свідчення під час очної ставки: «Згадуваний Костянтин є злодієм і грабіжником. Пересувався в накидці із червоного полотна...Його щоденна діяльність полягала в дружбі з грабіжниками та піднятті бунту. Попередження анітрохи не допомагали. Необхідно будь-що покарати його і викорінити цього лиходія з рядів Божих рабів. Ми є свідками і свідчимо з приводу цього випадку. Написано в першій декаді чесного зу-л-хідже в тисяча чотириста сьомому році²».

¹ Шаріатський меджліс – суд на чолі з кадї.

² Між 16 і 25 квітня 1638 р.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. С. 159–160; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 274–275.

Смертний вирок ватажку гайдуків Тане з Бітольської області Македонії (1651)

Ватажок гайдуків Тане керував нападами на поселення. Його було спіймано й засуджено до смертної кари.

«Саво, Ніче, син Петре, Беле, Дуйко й Мітре, Груйо, усі із села Суходола Маріовокської області, яка належить до Бітольського каза, прийшли в чесний шаріатський меджліс, привели із собою чабана із села Чаїрлі, розбійника Тане, сина Мітана, який був ватажком грабіжників та організатором бунтів...вбив багато людей і спалив декілька тисяч снопів і в його присутності виступили проти нього з усним обвинуваченням.

«Жителі нашого села неспокійні через злодіяння і злочини обвинуваченого. Якщо згадуваний гайдук і бунтар не буде покараний, багато жителів нашого та інших сіл зазнають збитків і від страху всі ми розбіжимося. У його руках було знамено грабіжників, які напали на Безістан і Джуш Огли із села Будақлар».

На запитання про це Тане відмовився зізнатися. Коли був потрібен доказ, із правовірних мусульман у меджліс прийшли поважні люди: Юсуф-бег заде Гасан Челебі й Мехмедбег, піхотинець, житель села Чаірлі. Вони дали такі свідчення:

«Той, хто спійманий під час спалювання жнив згаданого села, той розбійник. Згадуваний Тане увірвався в Безістан. Грабував майно. Він із тих розбійників, які вбивають невинних людей. Він увірвався до Джуш Огли із села Будақлар. Він із тих розбійників, які спалюють і підіймають бунтівне знамено. Він розбійник, який намагається поширити бунт у країні. Із усіх він найбільший бунтар. Ми є свідками, й у зв'язку із цим даємо свідчення. Потім для підтвердження (були наведені свідчення) Петко і Веле з того ж села: «Згадуваний розбійник і грабіжник намагається підняти бунт у країні. Осману він зламав руку. Його бунтам немає кінця. Необхідно його покарати. Ми є свідками й у зв'язку із цим даємо свідчення».

...За вимогою було записано, що згадуваний розбійник передається Мусі-азі, який є прикладом серед благородних, з наказом виконати смертний вирок. Написано в третій декаді єдиного реджеба 1651 року¹».

¹ Між 10 і 19 липня 1651 р.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. С. 160–161; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 276–277.

Джерела та література

Джерела:

Аграрный строй Османской Империи XV–XVII вв.: документы и материалы / сост., перев., коммент. А. С. Тверитиновой. АН СССР. Институт народов Азии. Москва: изд-во восточной литературы, 1963. 224 с.

Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. 633 с.

Записки яничара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы / введение, перевод и комментарии А.И. Рогова. Москва: Наука, 1978. 168 с.

Книга законов султана Селима I / под. ред. А.С. Тверитиновой. Москва: Наука, 1969. 157 с.

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 242–277.

Хрестоматія з історії середніх віків / за ред. М.П. Граціанського, С.Д. Сказкіна. Київ: Радянська школа, 1952. Т. 2. 387 с.

Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 141–167.

Література:

Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в.: документы и исследования / редкол.: Г. Л. Арш, В. Н. Виноградов, Н. В. Зуев [и др]; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. Москва: Наука, 1982. 287 с.

Витол А. В. Османская империя (начало XVIII в.). Москва: Наука, 1987. 136 с.

Грачев В. П. Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII–XIX вв.: внутреннее положение, предпосылки национально-освободительных движений / отв. ред. Н. И. Хитрова. Москва: Наука, 1990. 198 с.

Державин Н. С. История Болгарии: В 4-х т. Т 3: Болгарский народ под турецким владычеством. Москва; Ленинград: изд-во АН СССР, 1947. 128 с.

Достян И. С. Борьба сербского народа против турецкого ига, XV – начало XIX в. Москва: изд. АН СССР, 1958. 196 с.

Славич Б. Історія Балкан. Т. 1. XVIII і XIX століття. Київ: Свенас, 2003. 512 с.

Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1600. / пер. з англ. Київ: Критика, 1998. 284 с.

Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І.Яровий, П.М.Рудяков, В.П.Шумило та ін. Київ, 2001. С. 297–316, 469–488, 515–528.

Історія південних та західних слов'ян: Підручник для студентів історичних факультетів вузів / За ред. І.М. Гранчака, А.Ф. Кізченка, В.П. Чорнія. Київ: Вища школа, 1987. С. 72–87.

Краткая история Болгарии: с древнейших времён до наших дней /отв. ред. Г.Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. 567 с.

Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения / отв. ред. В. И. Злыднев ; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. Москва: Наука, 1988. 302 с.

Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. / отв. ред. И.Б. Греков. Москва: Наука, 1984. 234 с.

Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / отв. ред. Г.Г. Литаврин. Москва: Наука, 1998. 288 с.

Попов Д. История на България от древността до наши дни. София: Св. Климент Охридски, 1998. 453 с.

Тодоров Н. Балканский город XV–XIX веков: социально-экономическое и демографическое развитие. Москва: Наука, 1976. 516 с.

Хитцель Ф. Османская империя / пер. с франц. М.А. Черепихина. Москва: Вече, 2006. 384 с.

Тестові завдання

1. Остаточне включення болгарських земель до складу Османської імперії відбулося у:

- а) 1385 році;
- б) 1389 році;
- в) 1396 році.

2. Заповніть пропуски: *«У році, на полі відбулася генеральна битва між турецьким та сербським військом. У результаті битви Сербія..... Під час битви загинув османський султан.... від удару сербського воїна..... За наказом султана Баязида був страчений король сербів».*

3. Об'єднання ремісників однієї спеціальності в слов'янських володіннях Османської імперії мали назву:

- а) чифтліки;
- б) еснафи;
- в) дефшурме.

4. По відношенню до християнського населення Османської імперії використовувався термін:

- а) сипахи;
- б) райя;
- в) аскери.

5. Земельний наділ, який надавався сіпахам, прибуток з яких складався від 3 до 20 тис. акча (невелика ділянка) називався:
- а) зеамет;
 - б) хасса;
 - в) тимар.
6. Загальний грошовий податок, який сплачувало християнське населення Османської імперії називався:
- а) джизья;
 - б) харадж;
 - в) йошур.
7. Чифтлік в Османській імперії XVII–XVIII ст. це:
- а) вид податку для не мусульманського населення;
 - б) об'єднання ремісників однієї спеціальності;
 - в) спадкові землеволодіння сипахів, господарство яких орієнтувалося на ринок.
8. Ісламізацією в період Османського панування значною мірою було охоплено населення:
- а) Чорногорії;
 - б) Болгарії;
 - в) Боснії та Герцеговини.
9. В Османській імперії релігійні общини, які отримали право на існування та певну внутрішню автономію мали назву:
- а) мюльк;
 - б) міллет;
 - в) муфтій.
10. Датою, яка чітко поділяє історію Османської імперії на два якісно відмінні періоди, що ознаменувала кінець пануванню Порти над християнським світом стала така подія:
- а) 1526 рік – битва під Мохачем;
 - б) 1571 рік – битва при Лепанто;
 - в) 1699 рік – підписання Карловицького мирного договору.
11. В Османській імперії аяни це:
- а) особи, які обіймали керівні посади в армії;
 - б) особи, які опікувалися дотриманням законів;
 - в) поважні люди, котрих обирало населення міст і сіл, для впорядкування відносин між місцевими мешканцями та державою.
12. Найбільшою адміністративною одиницею в Османській імперії з XVI ст. був:
- а) санджак;
 - б) нагії;
 - в) еялет.
13. В Османській імперії школи, які готували освітян і вчених, називалися:
- а) калем;
 - б) дергі;
 - в) медресе.

14. Вищий соціальний стан в Османській імперії, який займав керівні посади в армії, мав назву:
- а) аскери;
 - б) улеми;
 - в) ільміє.
15. Тлумачами законів шаріату та декретів султана в Османській імперії були:
- а) кадії;
 - б) муфтії;
 - в) аскери.
16. Імперські закони, які видавав султан у Порті, називалися:
- а) ендерун;
 - б) фірмани;
 - в) улеми.
17. Об'єднання ремісників і торговців у корпорації в Османській імперії мали назву:
- а) аваріз;
 - б) калем;
 - в) еснафи.
18. Заможний болгарський селянин, який багатів торгівлею худобою з османами, називався:
- а) кірджалій;
 - б) доганджій;
 - в) чорбаджій.
19. Представником общинного сербського самоврядування на Балканах був:
- а) архон;
 - б) чорбаджій;
 - в) кнез.
20. Групи селян Балкан, які розводили соколів і беркутів для полювання турецьких вельмож, називалися:
- а) войнуки;
 - б) доганджії;
 - в) дервентджії.
21. Практика передачі приватним особам на відкуп прав на збирання податків в Османській імперії мала назву:
- а) ільтізам;
 - б) істималет;
 - в) зіммі.
22. Партизанську боротьбу проти турків на узбережжі Далмації і у Хорватії вели:
- а) гайдуки;
 - б) клефти;
 - в) ускоки.
23. Тирновське повстання 1686 року проти османів очолив нащадок болгарських царів:

- а) Баба-Новак;
 - б) Діонісій Ралі;
 - в) Ростислав Срацимірович.
24. Ісламізацією в період Османського панування значною мірою було охоплено населення:
- а) Чорногорії;
 - б) Болгарії;
 - в) Боснії та Герцеговини.
25. Військова знать і чиновництво Боснії і Герцеговини у XVI–XVIII ст. називались:
- а) бегами, або беями;
 - б) кнезами, або кметями;
 - в) коца-баші, або ходжа-баші.
26. Головною галуззю господарства в Чорногорії у XVI–XVIII ст. було:
- а) терасове рільництво;
 - б) пасовищне скотарство;
 - в) садівництво і виноградарство.
27. Традиції середньовічної державної самобутності в Чорногорії підтримувала:
- а) Подгорицька митрополія;
 - б) Барська митрополія;
 - в) Цетинська митрополія.
28. Хто є автором «Слов'яноболгарської історії»:
- а) Григорій Цамблак;
 - б) Паїсій Хілендарський;
 - в) Софроній Врачанський.
29. Сербську патріархію в Печі було відновлено 1557 року за сприяння:
- а) Сулеймана Пишного;
 - б) патріарха Макарія;
 - в) візира Мехмед-паші Соколовича.
30. В Османській імперії щодо християнського населення проводилася політика:
- а) насильницької ісламізації;
 - б) навернення в іслам було справою добровільною і не набувало масового характеру;
 - в) носії релігійних конфесій мали рівні права.

ТЕМА 9. Чеські, словацькі, хорватські, словенські землі у складі Габсбурзької монархії (XVI–XVIII ст.)

Питання для обговорення

1. Політичний і соціально-економічний розвиток Чехії.
2. Словаччина в XVI–XVIII ст.
3. Хорватські і словенські землі під владою Габсбургів.
4. Реформи другої половини XVIII ст. у слов'янському регіоні імперії.

Методичні рекомендації:

Розглядаючи *перше питання*, треба зазначити, що політичний та соціально-економічний розвиток Чехії в ранньомодерний час був, з одного боку, схожий з історією інших народів та невеликих держав Центральної Європи (входження до складу імперських багатонаціональних утворень та втрата самостійності, початок поступового переходу від феодалізму до капіталізму тощо). Але, з іншого боку, для чеських земель була характерна виражена специфіка політичної та економічної динаміки. Саме на тих рисах, які відрізняли Чехію від інших слов'янських народів Габсбурзької імперії в XVI–XVIII ст., треба побудувати розгляд першого питання.

Рекомендується попередньо дати коротку характеристику Чехії на рубежі XV–XVI ст., акцентуючи увагу на проблемах станової монархії та двовірства. Необхідно згадати, за яких обставин і на яких умовах чеські землі увійшли до складу імперії Габсбургів.

У подальшому аналізі політичного розвитку Чехії доцільно виділити дві основні лінії: 1) поступове обмеження та фактична ліквідація автономії чеських земель в імперії; 2) боротьба католицької церкви та протестантів. Використовуючи документи, наповніть конкретним змістом чотири етапи перетворення Чеського королівства в провінцію Габсбурзької імперії: а) кінець 20-х – середина 40-х років XVI ст.; б) середина – друга половина XVI ст. (після поразки повстання 1547 р.); в) фактична втрата Чехією політичної автономії після станового повстання 1618-1620 рр. («Поновлене земське уложення» 1627 р. та ін.); г) централізаторські реформи Марії Терезії та Йосифа II (друга половина XVIII ст.). Треба звернути увагу на чіткому взаємозв'язку політичної та конфесійної боротьби на чеських землях протягом ранньомодерного часу.

Вивчаючи соціально-економічний розвиток Чехії, проаналізуйте його основні характеристики: ослаблення міст як центрів господарського життя, концентрація панського землеволодіння, переважання в економіці XVII ст. великих товарних господарств – велькостатків (чеських фільварків), посилення експлуатації та активізація селянського руху, зародження та розвиток мануфактурного виробництва, криза панщинно-кріпосницької системи й перші кроки до ліквідації її основ у другій половині XVIII ст.

У *другому питанні* треба звернути увагу на те, що в порівнянні з чеськими землями Словаччина мала значну специфіку політичного та господарського розвитку. Важливо з'ясувати й дати відповідь на такі

питання: 1. За яких обставин Словаччина увійшла до складу Габсбурзької імперії та чим її статус відрізнявся від чеського? 2. Які основні соціально-економічні наслідки цього кроку та війн Габсбурзької імперії з Османською імперією? 3. У чому були особливості реформації та контрреформації в Словаччині? 4. Які основні характеристики її політичного становища та економічного розвитку в XVIII ст.?

У *третьому питанні*, розглядаючи історію Хорватії та Словенії, треба розпочати із з'ясування обставин входження цих територій до складу володінь Габсбургів. Необхідно звернути увагу на відокремленість розвитку основних хорватських областей (Славонії, Далмації та власне Хорватії), специфіку та динаміку статусу Військової границі, відносини хорватського дворянства та віденської центральної адміністрації, особливості реформаційного руху в Хорватії, зміни в її політичному, економічному та суспільному житті в другій половині XVIII ст.

Звертаючись до проблем словенської історії, необхідно з'ясувати характерні риси політичного розвитку Штирії, Каринтії та Крайни, проблеми реформації та контрреформації на їхніх землях, особливості національного та культурного розвитку. Визначте, чому Далмація та Істрія в розглядуваний період не входили до складу Габсбурзької імперії.

У *четвертому питанні*, вивчаючи період «освіченого абсолютизму», важливо розібратися в передумовах, змісті та результатах головних реформ Марії Терезії та Йосифа II. Необхідно дати характеристику панщинного патенту (1775 р.), закону про віротерпимість (1781 р.), скасування особистої залежності селян у 1781–1785 рр. та спроб аграрної реформи наприкінці століття, а також адміністративної, судової, військової, освітньої, медичної, культурної реформ. Зробіть висновок про їхнє значення для наступного розвитку слов'янського регіону Австрійської імперії.

Основні поняття: утраквісти, анабаптисти, Габсбурзька імперія, «громада чеських братів», сейм, бургграф Празький, Прагматична санкція, Марія Терезія, Йосиф II, «освічений абсолютизм», «йозефінізм», урбаріальний патент, берна, «раабізація».

Ключові події:

1278–1918 рр. – правління династії Габсбургів у Австрії.

1437–1439; 1444–1457; 1526–1918 рр. – правління династії Габсбургів в Угорщині.

1438–1742; 1745–1806 рр. – правління династії Габсбургів у Німеччині.

1493–1519 рр. – Максиміліан I Габсбург, імператор Священної Римської імперії.

1516–1556 рр. – Карл I Габсбург, король Іспанії, імператор Священної Римської імперії (з 1519 р. під ім'ям Карла V).

1517 р., 31 жовтня – виступ М. Лютера з 95 тезами у Віттенберзі. Початок протестантської Реформації в Європі.

1526–1918 рр. – правління династії Габсбургів у Чехії.

- 1530 р. – Аугсбурзьке віросповідання.
- 1547 р. – станове повстання в Чехії проти засилля Фердинанда I Габсбурга.
- 1576–1612 рр. – Рудольф II, імператор Священної Римської імперії.
- 1555 р. – Аугсбурзький релігійний мир між лютеранськими й католицькими суб'єктами Священної Римської імперії та Фердинандом I.
- 1556–1564 рр. – Фердинанд I Габсбург, імператор Священної Римської імперії.
- 1564–1576 рр. – Максиміліан II, імператор Священної Римської імперії.
- 1576–1612 рр. – Рудольф II Габсбург, імператор Священної Римської імперії.
- 1575 р. – прийняття лютеранами і «громадою чеських братів» спільної конфесії «Чеське сповідання віри» у 25 статтях, за яким визнавалися їхні релігійні права.
- 1592–1670 рр. – життя та діяльність Яна Амоса Коменського.
- 1618 р. – антигабсбурзьке повстання в Чехії.
- 1618–1648 рр. – Тридцятилітня війна.
- 1620 р., 8 листопада – битва на Білій Горі. Втрата Чехією політичної незалежності та самобутності.
- 1627 р. – запровадження «Оновленого земського статуту» в Чехії.
- 1630 р. – Влахські статuti, за якими держава Габсбургів визнавала за населенням Воєнного кордону привілеї.
- 1648 р. – Вестфальський мир. Завершення Тридцятилітньої війни.
- 1680 р. – прийняття панщинного патенту, за яким у чеських землях Габсбурзької імперії встановлювалася триденна панщина.
- 1683 р. – битва під Віднем Австрії з Портою, яка поклала початок домінування Габсбургів у Європі.
- 1687 р. – сейм у Пожоні (Братиславі). Офіційне визнання Угорщиною успадкування Габсбургами угорської корони.
- 1690 р. – «Велике переселення сербів» на землі Габсбурзької монархії.
- 1703–1711 рр. – антигабсбурзьке повстання під проводом трансільванського князя Ференца II Ракоци. Ліквідація Трансільванського князівства.
- 1711–1740 рр. – Карл III, король Угорщини, імператор Священної Римської імперії (під ім'ям Карла VI).
- 1711 р. – поширення влади Габсбургів на всю територію Угорщини у зв'язку з остаточною ліквідацією Трансільванського князівства.
- 1713 р. – «Прагматична санкція», закон про порядок престолонаслідування імператора Священної Римської імперії Карла VI за старшинством незалежно від статі. Зафіксував принцип єдності та неподільності володінь Австрійського дому.
- 1740–1748 рр. – «війна за австрійську спадщину» в міжнародній політиці європейських держав.
- 1740–1780 рр. – Марія Терезія Габсбург, імператриця Священної Римської імперії.
- 1749 р. – указ імператриці Марії Терезії Габсбург про об'єднання органів управління чеських та австрійських земель.

- 1765–1790 рр. – Йосиф II Габсбург, імператор Священної Римської імперії (одноосібний володар з 1780 р.).
- 1781 р., 13 жовтня – патент про віротерпимість (релігійну толерантність) імператора Священної Римської імперії Йосифа II Габсбурга.
- 1781 р., 1 листопада – патент про скасування особистої залежності селян у провінціях Священної Римської імперії, затверджений імператором Йосифом II Габсбургом.
- 1790 р. – хорватський сабор прийняв рішення про укладення вічного союзу між Триєдиним Королівством Хорватія, Славонія і Далмація та Угорським королівством.
- 1790–1792 рр. – Леопольд II, імператор Священної Римської імперії.
- 1792–1804 рр. – Франц II, імператор Священної Римської імперії.
- 1792 р. – утворення Словацького вченого товариства в Трнаві.

Питання для дискусій на семінарському занятті

1. За яких обставин Чехія, Словаччина, Хорватія та Словенія увійшли до складу Габсбурзької імперії та чим їх статус відрізнявся один від одного?
2. Яке значення для розвитку слов'янських народів мали війни Австрійської імперії з Портою?
3. У чому були особливості реформації та контрреформації на слов'янських землях Габсбурзької імперії?
4. Які основні характеристики політичного, економічного та культурного розвитку Чехії, Словаччини, Хорватії та Словенії в другій половині XVIII ст. після проведення реформ Марії Терезії та Йосифа II?

Теми рефератів, повідомлень, доповідей

- Община чеських братів.
- Контрреформація в Чехії.
- Сутність політики «йозефінізму».
- Політика «освіченого абсолютизму» австрійських монархів на теренах чеських та словацьких земель у XVIII ст.

Робота з джерелами.

Прочитайте документи і дайте відповідь на питання

Завдання 1. Викорисовуючи працю Сукста з Оттерсдорфа «Хроніка», з'ясуйте передумови, хід і наслідки повстання чеських станів 1547 р. проти політики Фердинанда I Габсбурга щодо Чеської держави. Проаналізуйте вимоги чеського бюргерства та шляхти, прийняті 19 березня 1547 р. на сеймі в Празі у вигляді скарги з 57 статей, щодо порушення Фердинандом I їхніх земських свобод.

Сікст з Оттерсдорфа «Хроніка»

Головним джерелом свідчень про повстання чеських станів 1547 р. проти Габсбургів є «Хроніка подій, що відбулися в Чехії в бурхливий 1547 рік» Сікста з

Оттерсдорфа (? – 1583). Автор праці – канцлер Старого Места Праги, активний учасник цих подій. Хроніка являє собою розповідь про перебіг та наслідки повстання, вірогідність якої підтверджується значною кількістю документів.

«...Король Фердинанд мав багато дітей. Прагнучи слави, він витрачав багато коштів. Однак, крім Крживоклату та Подебрад¹...ніякої власності в Чеському королівстві він не мав, бо всі до остатку володіння в цьому королівстві він не мав, бо всі до остатку володіння в цьому королівстві попередні королі і він сам різним чином заставили. У результаті багато років він не знав, як і звідки отримати які-небудь доходи, на котрі можна жити з дітьми та виховувати їх. В інших спадкових землях у короля також було не дуже багато доходів, тому що він ті землі виснажив надто частими податками...

Король також розумів, що майже вся влада й сила Чеського королівства полягає в міському стані. Якщо б він зміг яким-небудь чином її зменшити або присвоїти собі, то йому було б простіше досягти задуманого й робити все згідно зі своєю волею, тобто те, що йому подобається і хочеться. Міста мають багато не заставлених, прибуткових, чудових та величезних земельних володінь, і якщо б король присвоїв їх собі і своїй коморі² (що він і зробив), він зміг би легше прокласти стежину до майбутніх доходів і здобути собі палицю, котрою він пізніше міг би побити панський та рицарський стани.

Він не міг знайти і придумати жодної іншої більш пристойної та законної причини, крім як на порушення прав і свобод Чеського королівства закликати стани Чеського королівства здійснити таке, що чехи вважали б неможливим зробити. Він чудово знав, що найбільш відверті та люблячі свободу громадяни Чеського королівства чинитимуть йому опір, а посадові особи та його поплічники будуть йому допомагати проти інших. І він зробив так, що лише своїм мандатом примусив стани Чеського королівства без ухвали загального сейму здійснити воєнний похід проти саксонського курфюрста спочатку до Кадані, а іншого разу в Літомержице, що було порушенням порядку, прав і свобод Чеського королівства. Однак чимало членів станів пам'ятали про зобов'язання своїх предків, їхні союзи та угоди – так звані ербанунки, укладені між Чеським королівством і саксонським домом і скріплені печатками³. Вони не погодилися із цими походами на безвинних християн і потім відкинули нехристиянський і несправедливий мандат короля. Курфюрстові члени станів нагадали про те, що вони не можуть залишати свого пана й короля, тому просять його не ворогувати з імператором та піти від монастиря Добролуки...⁴

Отже, він усьому світу відверто показав справедливість, коли виправдав усіх, визнавши винуватим лише один міський стан, бо Господу Богу було завгодно покласти межу і край міському стану. Одразу ж після сейму, щоб відвертіше й наочніше показати свою тиранію, він накинувся на пражан. На тих, у кого він раніше вкрав честь, привілеї, майно артилерію та всю зброю, він ще наклав величезні штрафи, визначаючи кожній людині на

свій розсуд значні суми в три й чотири тисячі, а також у декілька сотень. І людина, на яку штраф був накладений, зобов'язана була в той же день або протягом найближчих двох тижнів віддати призначену суму збирачеві податків. Якщо ж вона не могла цього зробити, її разом із сім'єю мали без пощади прогнати з міста і вигнати не тільки із Чеського королівства, але з усіх королівських земель. І був тоді великий плач і великий стогін, бо з декого вимагали більше, ніж вони могли...».

¹ *Подебради* – місто в Середній Чехії.

² *Комора* – палата. За часів правління Фердинанда I Габсбурга було створено кілька нових державних інституцій, і серед них Чеська комора – орган управління фінансовими справами земель чеської корони. Вона була підпорядкована Двірцевій коморі у Відні.

³ Маються на увазі угоди, укладені чеським королем Іржі з Подебрад із саксонським курфюрстом Альбрехтом у 1459 р., котрі потім кілька разів поновлювалися.

⁴ *Добролуки* – нижньолужицький монастир, котрий був у 1540 р. відданий Фердинандом I в заставу саксонському курфюрсту Йоганну Фрідріху.

• Сикст из Оттерсдорфа. Хроника событий, свершившихся в Чехии в бурный 1547 год. Москва: Наука, 1989. С. 64–65, 96; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 322–324.

Дружня угода чеських станів

Учасники чеського сейму в Празі (березень 1547 р.) обговорили питання про порушення королем земських свобод, сформулювали вимоги станів та прийняли «Дружню угоду», яка являла собою своєрідне організаційне оформлення станової опозиції у вигляді договору між станами.

«III...Необхідно, щоб у земському суді засідали особи з панського та лицарського станів...Необхідно...обрати кілька осіб, принаймні двох із кожного краю...Треба, щоб Й(ого) К(оролівська) М(илість) завжди в майбутньому чинила згідно з викладеним порядком, щоб обрання і призначення в земський суд відбувалося за необхідності тільки із числа тих осіб із країв...Якщо хтось із земських посадових осіб помре або відмовиться від своєї посади, або з інших причин буде її позбавлений, то на майбутньому сеймі станами мають бути обрані чотири гідні людини, з яких Й(ого) К(оролівська) М(илість) матиме ласку обрати одну людину на цю земську посаду...Щодо жителів Праги та інших міст Чеського королівства, то вони залишаються відносно судів та юрисдикції при своїх старих порядках, правах, привілеях та свободах.

XVIII. Щоб стани також мали право на сеймі обговорювати і вирішувати те, що вони визнали б необхідним для спільного блага, і щоб їм це не заборонялося...Щоб з'їзди країв, як це завжди було, вільно збиралися, коли виникне в тому необхідність. Також і в празьких містах, щоб общини збиралися разом для спільних справ, як колись було¹.

XIX. Щоб окрім рішень сеймів стани ні до чого не примушувалися ні Й(ого) К(оролівською) М(илістю), ні будь-якими мандатами, наказами чи якимось інакше, що зруйнувало б їх свободи та угоди.

XXIII...Щоб земські посадові особи та судді не брали перед Й(ого) К(оролівською) М(илістю) без відома станів і проти них жодних обов'язків,

що порушують свободи та привілеї цього королівства, і не переносили б ці обов'язки на стани.

XXIV. Щоб чеська монета не карбувалася ніде, крім Чехії, а саме в Кутній Горі чи Празі, як було здавна.

XXXI...Доки живий нинішній або майбутній чеський король, ми не повинні нікого із синів Й(ого) М(илості) коронувати на королівство, як про це було вирішено на сеймі, котрий відбувся в 1526 році...

XXXIII. Чеський король, що їде для коронації в Чеське королівство, має принести присягу, як це раніше було, на кордоні цього королівства всім трьом станам цього Чеського королівства, а потім пражанам перед містом, і він не повинен нікому іншому поза країною і цим королівством приносити жодної присяги як король чеський, особливо Папі...».

¹ Подібні з'їзди та зібрання були суворо заборонені Фердинандом I.

• Сикст из Оттерсдорфа. Хроника событий, свершившихся в Чехии в бурный 1547 год. Москва: Наука, 1989. С. 116, 121–123; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 324–325.

Завдання 2. На основі документу з'ясуйте, які політичні права чеських станів були зменшені і які права короля були посилені?

Поновлене земське уложення

Проголошене 15 травня 1627 р. «Поновлене земське уложення» Габсбургів зафіксувало фактичну ліквідацію незалежності Чеської держави внаслідок поразки повстання 1618–1620 рр.

«...Станам і жителям цього королівства не належить право вибору короля...(Хто виступить проти «спадкоємного права» Габсбургів на чеський трон) відразу ж підпадають під (покарання, призначені) тим, хто зневажає королівську величність, і мають позбутися честі, життя і майна...Нам самим, а після нас майбутнім...королям чеським належить (право) призначати і скликати загальні сейми...На таких загальних сеймах лише Нам, чи, за Нашої відсутності, комісарам Нашим...належать влада і право сеймової пропозиції¹, тому не повинен ніхто й нічого...пропонувати станам і подавати...на розгляд. У жодному разі не дозволяється і не допускається, щоб на загальних сеймах хтось...щось усно або в письмовому вигляді міг говорити...».

¹ Право сеймової пропозиції – право вносити законопроекти на затвердження сейму.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 199; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 327.

Завдання 3. На основі «Заклику», з'ясуйте, у який спосіб чеські стани намагалися боротися проти свавілля Габсбургів?

Заклик до продовження боротьби проти Габсбургів

«Заклик до продовження боротьби проти габсбурзько-клерикальної реакції» з'явився в Чаславському краї 1627 р. Можливо, автором його був євангелічний священник Матоуш Уліцький.

«...Вірні Богу! Усім вам відома...тиранія Антихриста й синів його, католиків, які впродовж багатьох років безжально мучать (нас) контрибуціями, вигнанням...тиранство рік у рік дедалі більше посилюється і у нинішньому році досягло найвищого ступеня, коли католики, пограбувавши майно...намагаються силоміць примусити нас до католицького віросповідання, а всіх непокірних проганяють із землі нашої, палко любимої матері батьківщини, неначе злих псів...Досі ми терпляче несли це важке тиранство...і нашу власність віддали в збиток собі на контрибуції більші за турецькі...Не можемо ми далі терпіти тиранію цих катів народу...не можемо...перейти до цього їх католицького віросповідання...маємо намір в ім'я Боже його ворогам, мучителям нашим, чинити опір...зброєю за прикладом наших дорогих предків чехів, як Жижка, захищати свободу, дружин і дітей наших...лицарство Боже! Будь мужнім, як предки чехи. Серце чеське! Як лев колись хоробре й сильне, повстань...пробудись, народе чеське! Повстаньте всі і воюйте сміливо, за правду Божу й чашу Господа Христа будете прославлені Богом і здобудете з Божою допомогою добре ім'я собі і своїм нащадкам!»

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 199–200; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 328.

Завдання 4. *На основі нижче поданого документу, з'ясуйте, у який спосіб правителі Габсбурзької імперії організували захист своїх кордонів від можливих нападів з боку османів? Яка роль відводилася самообороні місцевого населення? Як мали ставитися австрійські солдати до полонених османів, до селян, які мешкали біля кордону?*

Військовий план оборони міст від османів

Після поразки під Мохачем у 1526 р. значну частину Південної і Середньої Угорщини захопили османи. Інша частина королівства опинилася в складі Австрійської імперії. Габсбурги обмежувалися обороною приєднаних угорських земель, спираючись на міста та апроміслові центри. Воєнний стан на півдні Середньої Словаччини зберігався до 1685 р. (місяцями до 1697 р.), коли вдалося зупинити просування Порти на північ.

«З наказу його величності, римського імператора, короля Угорщини, Чехії...(Фердинанда I)...прийняли цей передбачливий план оборони й охорони цих королівських шахтарських міст, навколишніх маєтків і підданих перед силою і нападами на християнські поселення ворожих турків і після поради з ясневельможною величністю постановили таке:

По-перше. Якщо всі речі походять від пана Бога й через його Божу всемогутність керовані, священники і проповідники нехай нагадують

віруючим, щоб вели богобоязливий спосіб життя, гріхи каючись відмолювали, смиренно молилися за безпеку і спокій, за мир і перемогу над ворогом християнства, і всемогутий Бог їм, безперечно, допоможе, і воєвода буде озброєний християнською любов'ю.

По-друге. У зв'язку з тим, що пан полковник має свою резиденцію в місті Нітра, котре на значній відстані від шахтарських міст, у випадку раптової небезпеки, до того, коли він їм і навколишнім маєткам у разі ворожого наступу буде в змозі прийти на допомогу, нехай слухають його заступника. А тоді, коли прийде зі своїми людьми, командувати ними буде їх капітан.

По-третє. У зв'язку з тим, що, на жаль, у цих місцях появи ворога можна очікувати кожний день, хай усі маєтки та міста складуть списки людей, які можуть носити зброю, призначать їх до колони, призначать їх капітанів, прапорносців, десятників та ротмістрів, щоб без довгих сперечань і гаяння часу знали, кого мають слухати в часи небезпеки.

Полковник, інші пани маєтків, міст і піддані мають послати на перевали здібних розвідників, котрі забезпечать добрий дозор і наперед їх повідомлять про замисли й рух ворогів.

Крім цього, аби про вторгнення ворога вчасно дізнатися, потрібно тримати стражників, котрі попереджувальним вогнем повідомлять про наближення ворога... Такі застережні вогні має мати кожне місто й маєток у своїй околиці, і мають їх оберігати чесні люди й у випадку вторгнення та небезпеки у встановленому порядку їх запалити й пострілами дати знати.

Ці попереджувальні вогні потрібно запалювати тільки тоді, коли прийде достеменна звістка, що ворог прямує до країни. Окрім вогню, який буде видно, один постріл звертає увагу на обережність, два постріли означають, що ворог уже рухається і потрібно озброїтися, три постріли – що ворог уже в краю. У цьому разі всі потрібні для оборони замків і міст повинні швидко зібратися...

На цих місцях чекають до рішення пана полковника або його заступника, а вони після наради з досвідченими військовими ухвалють рішення про подальші дії.

Маєтки й міста, за старим звичаєм, повинні дзвонами й пострілами попередити про вторгнення ворога, а у випадку крайньої небезпеки воювати з ним. Кожний зобов'язаний про вторгнення ворога письмово попередити пана полковника, і так само маєтки, села, міста, аби змогли виступити на перевали проти ворога.

Щоб утримати добрий порядок серед тих, хто зібрався, не можна допустити, щоб одна народність зневажала іншу, але потрібно, щоб у братській любові спілкувалися і всі спільно стали проти ворога. Кожний випадок непослуху панові полковнику або його заступнику, раді, капітанам, або образу Бога повинні бути покарані.

Його імператорська й королівська ясність послав на охорону від турків перевалів, лісових доріг, королівських шахтарських міст і прилеглих маєтків 200 солдатів, котрими командує капітан Юрай Юнуш. Вони повинні на цих

місцях утримати спокій, обходити і стерегти перевали і проходи через ліси. При цьому їх потрібно розділити так: 100 до Слатіни, 50 до Доброї Ниви, 30 на Сітно і 20 до Нової Бані. Повинні будуть день у день обходити ліси, шахтарські міста та прилеглі маєтки, охороняти їх від турків та їхніх розвідників ловити. У випадку військової небезпеки мають звернутися до пана полковника, до його уповноваженого в Банській Бистріці... Трофеї, відібрані в турків, коли капітан дістане свою частку, мають бути розділені між солдатами.

Щоб солдати були більше зацікавлені в спійманні ворогів, за рішенням його імператорської величності, за кожного живого ворога належить 10 золотих, а за кожну голову ворога, котру потрібно пред'явити, 2 золотих. Але тих турків, від яких можна про безпеку дещо дізнатися, потрібно зберегти й доставити до пана полковника або іншої довіреної особи його імператорської і королівської величності.

Пожива, котру селяни відняли у ворога, не ділиться із солдатами, а має належати селянам, яких потрібно пропустити й охороняти. До селян солдати мають ставитися з найвищою мірою справедливості й не повинні завдавати їм жодної шкоди, інакше їм загрожує грізне покарання.

Не сміють солдати вступати на ворожу землю, щоб не порушити миру, але якщо ворог або грабіжники порушать кордон його імператорської величності, тоді можуть переслідувати ворога й на його землі, і цим не порушать мир, буде то відповідь на ворожі дії...

Зрештою, за бажанням його імператорської і королівської величності, цей план має негайно діяти...

Дано у вільному королівському місті Банській Штявниці 17 травня 1564 р.

• Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 347–349.

Завдання 5. На основі поданих нижче урбаріїв та патенту про панщину від 1717 р. визначте права управителів панських маєтків і з'ясуйте правове становище селян, яке називають «кріпосництво»?

З урбарію помістя Вршатець¹

Урбарій – це опис майна і доходів, який вказує на помісні порядки, що існували в Словаччині в 1683 р. і свідчить про так зване «друге видання кріпосного права».

«[З інструкції управителя]

7. Щоб був дбайливий у [веденні] будь-якого господарства, сам наглядав... за сівбою, наказував орати глибоко на малу борозну, і мав парове поле, і добре удобрював землю гноєм.

10. Щоб турбувався про кожне майерське господарство²...

13. Мусить старанно дбати про корчму, щоб ніколи не залишалася без усіляких напоїв... і потім має стежити, щоб корчмарі по селах постійно мали панське пиво та горілку, іноді й вино... і щоб вони не продавали чужої

горілки та пива... Особливу турботу і старанну увагу управляючий повинен приділяти тому, щоб піддані не ходили в чужі корчми.

15. Щоб дбав про гірські випаси для волоських овець³, їх пастухах та челяді ...

19. Щоб старанно збирав грошові платежі, які мали сплачувати піддані... І коли роздається їм бринза та сіль, щоб гроші за ними довго не залишалися...

22. Підданих наших щоб тримав у справедливості... Поганих і неслухняних щоб карав і водночас дбав, щоб не зменшувалася кількість седлаків та гоштяків⁴. Якщо ж виявиться якийсь [наділ] порожній, не відкладаючи, нехай поселить на ньому доброго господаря.

23. Щоб сам розкладав усілякі платежі на містечка та села...».

¹ *Вришатець* – поселення в Західній Словаччині.

² *Майєрське господарство* – господарство поміщицько-фільваркового типу.

³ *Волоські вівці* – стада, яких випасали в горах.

⁴ *Седлаки* – це власники наділу, або повного («цілий седлак»), або його половини чи чверті; тоді він називався «надільним» седлаком. *Гоштяки* – це середні та малоземельні селяни.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 201.

З урбарію помістя, що належало колегії єзуїтів у Крумлові

Повна назва документа «Статті, за якими повинні утримуватися та управлятися піддані Крумлівської колегії громади Ісуса», яка датується 1700 роком.

«...3. Жоден підданий... не може одружитися без відома та згоди панів.

4. Ніхто не може без відома та дозволу своїх панів приймати на наділі колегії чужих підданих...

5. Ніхто з підданих не може без відома пана продати чи купити наділ, майно чи своє житло...

6. Ніхто з підданих не може мати борг більш ніж у 3 флорина без відома та дозволу свого пана...

7. Староста й коншели¹ повинні старанно стежити, щоб наділи не спорожніли...

8. Ніхто не може без повідомлення чи оповіщення своїх панів залишити свій наділ і кинути його порожнім...

16. Щоб корчмарі ніде не брали пиво під загрозою штрафу та покарання.

17. Ніхто з підданих не може продавати та закладати будь-кому із чужого маєтку поля, луки, висілки та травники (однаково забороняється під загрозою штрафу в 10 флоринів орендувати будь-які угіддя в чужому маєтку. В обох випадках потрібна згода та дозвіл панів).

19. ...Підданим забороняється без повідомлення своїх панів продавати коней, волів, корів, телят, свиней, овець, курей, яйця тощо. Якщо це не потрібно панам, тоді можуть продати з власної волі».

¹ *Староста, коншели* – посадові особи в маєтку.

• Хрестоматія по історії южних и западних славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 203–204.

Патент про панщину для Чехії

Патент про панщину для чеських селян був виданий імператором Карлом VI в 1717 р. і регулював взаємини між панами і селянами щодо ведення господарства, сплати податків, встановлення покарань тощо.

«4. Про контрибуцію¹: ніякі пани не мають права підвищувати своїм підданам контрибуцію та перекладати власні внески до державної скарбниці на підданих.

5. ...До нас надходять різні скарги, що піддані обтяжені непомірною панщиною, що продовжується місцями за тижням. Забороняється панщина в неділю та святкові дні. Встановлюється тижнева норма в 3 дні для упряжної та пішої панщини, від сходу та до заходу сонця з перервою на обід о 2 годині. Але під час жнив, косовиці та інших термінових робіт, піддані зобов'язані працювати цілий тиждень. Пани повинні винагородити їх за це. Якщо за звичаєм менша панщина, ніж встановлена патентом, нехай залишається так.

6. ...Пани не мають права змушувати своїх підданих проти їх волі купувати за вищою ціною продукти панського господарства (пиво, горілку, сир, олію, рибу, худобу, птицю тощо) і продавати їх зі збитком для себе. Це раз і назавжди забороняється. (Ця заборона не стосується панського права виробництва та продажу пива, вина та горілки, права постачати ці напої в корчми. У цю заборону не входять ті продукти панського господарства, які за давнім договором продаються за певною ціною та за згодою підданих.)

7. Пани не повинні негожими способами переводити на себе спадщину своїх підданих, особливо якщо є діти. (Це не стосується права посмертного побору).

9. Забороняється підвищувати поземельний чинш проти... стародавнього звичаю за бажанням панів.

11. Потрібно бути помірними при покараннях, штрафах та тюремному ув'язненні, щоб піддані не втрачали здоров'я і щоб не завдавати шкоди їхньому господарству».

¹ *Контрибуція* – державний податок із селянського господарства.

• Хрестоматія по історії южних и западних славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 239–240.

Джерела та література

Джерела:

Військовий план оборони міст від османів. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 347–349.

Заклик до продовження боротьби проти Габсбургів. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 328.

Поновлене земське уложення. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян

(Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 327.

Сикст из Оттерсдорфа. Хроника событий, свершившихся в Чехии в бурный 1547 год. Москва: Наука, 1989. С. 64–65, 96.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 122–123, 128–133, 137–138, 198–205, 240.

Література:

Вандич П. Ціна свободи: історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ: Критика, 2004. 464 с.

Ванечек В. История государства и права Чехословакии. Москва: Юрид. лит-ра, 1981. 503 с.

Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. К.: Дух Літера, 2000. 528 с.

Исламов Т. М. Империя Габсбургов: становление и развитие. XVI–XIX вв. Новая и новейшая история. 2001. № 2. С. 11–40.

Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І.Яровий, П.М.Рудяков, В.П.Шумило та ін. Київ, 2001. С. 383–396, 436–450, 577–588.

Історія південних та західних слов'ян: Підручник для студентів історичних факультетів вузів / За ред. І.М. Гранчака, А.Ф. Кізченка, В.П. Чорнія. Київ: Вища школа, 1987. С. 88–93.

Кріль М. М. Історія Словаччини: навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 264 с.

Кріль М. М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями: 1772–1867 рр. Львів: Сполом, 1999. 294 с.

Культура народів Центральної і Юго-Восточної Європи в епоху Просвещення / отв. ред. В. И. Злыднев ; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. Москва: Наука, 1988. 302 с.

Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (V – середина XVII в.): учебное пособие. Москва: изд-во МГУ, 1993. 158 с.

Лециловская И. И. Иллиризм: к истории хорватского национального Возрождения. Москва: Наука, 1968. 339 с.

Лордкипанидзе Д. О. Ян Амос Коменский (1592–1670). Москва: Просвещение, 1970. 439 с.

Любавский М. К. История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков). Москва: изд-во М. и С. Сабашниковых, 1918. 458 с.

Мыльников А. С. Культура чешского Возрождения. Ленинград: Наука, 1982. 176 с.

Юсип-Якимович Ю. В. Історія Словаччини. Ужгород: Гражда, 2009. 287 с.

Тестові завдання

1. Австрійські Габсбурги приєднували нові території переважно шляхом:
 - а) військових операцій;
 - б) династичних шлюбів та мирних угод;
 - в) колонізації територій.
2. Приєднання чеських земель до володінь корони Габсбургів відбулося внаслідок:
 - а) битви під Мохачем 1526 року;
 - б) празького повстання 1547 року;
 - в) поразки чеських військ біля Білої Гори 1620 року.

3. Сербські граничари називалися:
 - а) сербською народною поліцією;
 - б) сербською народною міліцією;
 - в) сербським чардацьким військом.
4. До королівства Чеського у XIV – на початку XVI ст. не входили такі землі:
 - а) Сілезія;
 - б) Верхня і Нижня Лужиці;
 - в) Моравія.
 - г) Саксонія.
5. Адміністративний, релігійний, освітній центр сербського анклаву в складі Австрійської імперії наприкінці XVII–XVIII ст. називався:
 - а) Сремські Карловиці;
 - б) Братислава;
 - в) Белград.
6. У Чехії посередник, який запрошував земельних колоністів, відміряв їм ділянки й домовлявся з власником землі про умови поселення називався:
 - а) серв;
 - б) локатор;
 - в) солтис.
7. Створена реформами другої половини XVIII ст. в Австрійській імперії громадська атмосфера отримала назву:
 - а) «терезіанство»;
 - б) «австрійське просвітництво»;
 - в) «йозефінізм».
8. Ліквідація кріпосного права в Австрійській імперії відбулося за правління:
 - а) Марії Терезії;
 - б) Йосифа II;
 - в) Леопольда II.
9. «Раабізація» – за іменем палацового радника Марії Терезії Ф.А. Раабе, який запропонував і здійснив реформу:
 - а) аграрну;
 - б) адміністративну;
 - в) освітню.
10. Найбільшим центром з видобутку руди (залізної) і виплавки срібла, міді, цинку, золота в Словаччині у XV–XVII ст. була:
 - а) Банська Бистриця;
 - б) Братислава;
 - в) Кошице.
11. Чеський сейм складався з представників таких станів:
 - а) князі, шляхта, представники від королівських міст;
 - б) пани, лицарі, представники від королівських міст;
 - в) пани, лицарі, представники від королівських міст, прелати.
12. Велику еміграцію сербів до Австрійської імперії в 1690 році ініціював патріарх:
 - а) Арсеній I;

- б) Арсеній II;
 - в) Арсеній III.
13. Підтримав чеське станове повстання 1618–1620 років лише правитель:
- а) англійський король Яків I;
 - б) курфюрст саксонський Фрідріх V Пфальцський;
 - в) Фердинанд Штирійський.
14. Надзвичайний податок, внесений чеським королем до сейму, який здебільшого йшов на військові потреби, називався:
- а) берна;
 - б) біскуп;
 - в) коморне.
15. Згідно з шкільним статутом 1775 року в Габсбурзькій імперії в парафіях створювались школи, які безкоштовно навчали всіх дітей віком від 6 до 12 років рідної мови, читання, письма, рахування, що мали назву:
- а) нормальна школа;
 - б) головна школа;
 - в) тривіальна школа.
16. Яке положення не входило до релігійного толерантного патенту, прийнятого Йосифом II 13 жовтня 1781 року:
- а) дозволявся перехід у православ'я;
 - б) визнавалося іудейство;
 - в) допускалися релігійні секти.
17. Заповніть пропуски: Уроці в Чехії було введено «Основний земський статут». Чеські землі оголошувалися спадковими володіннями, які зосередили у своїх руках.... і владу.мова в Чехії набула статус державної.
18. У 1678 році на території Словаччини розгорнулося станове повстання угорських магнатів на чолі з:
- а) Дердя Ракоці;
 - б) Ференц II Ракоці;
 - в) Імре Текеєм.
19. Битва під Віднем із турками, яка поклала початок домінування Габсбургів у Європі, відбулася у:
- а) 1673 році;
 - б) 1683 році;
 - в) 1693 році.
20. Наслідком політичного та культурного розвитку протягом XVII ст. стало формування на теренах сучасної Хорватії таких самостійних одна від одної культурних зон:
- а) «Вузька» Хорватія, Славонія, Далмація, Дубровник;
 - б) «Вузька» Хорватія, Славонія, Далмація, Срем;
 - в) «Вузька» Хорватія, Славонія, Далмація, Словенія.
21. Для сприйняття ідей Просвітництва в Словаччині чимало зробив радник Марії Терезії, «словацький Сократ»:
- а) Імре Текей;

- б) Адам Коллар;
- в) Матей Бела.

22. Помітний слід на ниві просвітницької діяльності, яка сприяла формуванню словацьких патріотичних традицій, залишив:

- а) Адам Коллар;
- б) Філіп Грабовець;
- в) Антон Вранчич.

ТЕМА 10. Польська держава в XVI–XVIII ст.

Питання для обговорення

1. Соціально-політичний і соціально-економічний розвиток Польщі в XVI–XVII ст. Завершення оформлення станово-представницької монархії.
2. Витоки економічного та політичного занепаду Польщі. Реформи в 1760-х рр. Перший поділ Речі Посполитої.
3. Великий Сейм 1788–1792 рр. Другий поділ Речі Посполитої.
4. Повстання під проводом Т. Костюшка. Поразка повстання. Третій поділ Речі Посполитої.

Методичні рекомендації:

Розглядаючи *перше питання*, варто зазначити, що в XV ст. складається система польського станового представництва – загальнопольського (вального) сейму, провінційних та земських сеймиків. Саме на цьому фундаменті наприкінці XV–XVI ст. створюються базові інститути польської шляхетської демократії. Необхідно простежити розвиток польського сейму, наголосивши на особливій ролі в оформленні сейму як головного законодавчого органу Нешавських статутів 1454 р. і конституції «Nihil novi» 1505 р. Треба визначити причини, що викликали до життя цю специфічну модифікацію станово-представницької монархії. Варто з'ясувати, чи була поява вального сейму та місцевих сеймиків визначена попередніми процесами в польському суспільстві та державі чи це певна альтернатива історичному розвитку?

Найважливіша особливість сеймів та сеймиків – їхня одностановість. Домінування шляхти було незаперечним. У XV–XVIII ст. міські делегації кількох найбільших міст мали право лише дорадчого голосу при розв'язанні тих чи інших питань щодо міського життя. Якщо в країнах Західної Європи городяни відігравали важливу роль у політичній розстановці сил, то в Польщі вони були далекі від внутрішньої згуртованості та фактично відлучені від політичної ролі. Етноконфесійна структура міського населення Польщі була досить складною та суперечливою. Це полегшило шляхті усунення городян від впливу їх на діяльність найважливіших органів влади. Варто пояснити, чому в Польщі не склався союз королівської влади та міст. У такій ситуації монархам не залишалося нічого іншого, як використовувати антагонізм всередині шляхти, головно між середньою шляхтою та магнатами. У першій половині XVI ст. сейм став ареною політичної боротьби між шляхтою та магнатами. Необхідно розкрити сутність езекуціоністського руху, вказати його значення та наслідки для політичної історії Польщі. Треба з'ясувати причини неспроможності шляхті досягти реального обмеження політичної ролі магнатерії, запобігти династичним кризам, створити дієздатну постійну армію і загалом, за підтримки її короля, не змогла стати його надійним союзником.

Потужні економічні позиції середньої шляхти в XVI ст. призвели до того, що це полегшило складання шляхетської Речі Посполитої. Шляхта

зуміла забезпечити собі права та вільності, які гарантували їй необмежену можливість впливу на суспільне життя. Вони були закріплені в «Генріхових артикулах» 1573 р., що стали синонімом «золотих шляхетських вольностей». «Генріхові артикули» склали рубіж у політичній історії Польща. Вони закріпили ті основи політичного устрою країни, які проіснували до кінця XVIII ст., часу прийняття Конституції країни від 3 травня 1791 р. Шляхті були забезпечені такі привілеї та такі позиції в суспільстві та державі, які не мало дворянство жодної іншої країни.

Державний устрій польсько-литовської Речі Посполитої сучасники порівнювали із принципатом римського імператора Октавіана Августа, який правив разом із сенатом як *primus inter pares*. Раду в умовах Польщі представляли сейм та сенат, а польського короля називали «першим у раді». Такий державний устрій був у той час лише у Венеції та Польщі. І венеціанський дож, і польський король обиралися вільними громадянами та здійснювали владу через раду з дотриманням усіх законів, що становили фундамент обох республік. Створена в XVI ст. у Польщі політична модель держави – монархія і водночас шляхетська республіка – виявилася досить стійкою дієздатною та оригінальною. Треба з'ясувати, у чому ж унікальність, оригінальність досвіду шляхетської Речі Посполитої? Отже, на основі вивчення джерел, розгляду навчальної та наукової літератури необхідно розкрити процес законодавчого оформлення станових привілеїв шляхти та формування системи польського парламентаризму, окреслити проблему абсолютизму в політичній історії Польщі, пояснити унікальність польської державності.

Щодо *другого питання*, то треба зазначити, що друга половина XVIII ст. стала періодом гострої системної кризи, яка набула для Речі Посполитої незворотного характеру і, зрештою, визначила тривалий період бездержавності для польського народу. Студенти мають з'ясувати причини та передумови цієї кризи та процесів, нею викликаних, зокрема, вплив військово-політичних, демографічних та соціально-економічних наслідків війн другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.; посилення позицій магнатів; природі панцино-фільваркової системи; ослабленні королівської влади; неспроможності вального сейму ефективно розв'язувати нагальні проблеми через насамперед принцип «*liberum veto*», який часто паралізував роботу сейму; моральну деградацію польської шляхти, яка походила від загальної бездіяльності та розкоші тощо. Отже, упродовж XVII – першої половини XVIII ст. державний апарат Речі Посполитої приходив у непридатність. Події Північної війни та наступне за нею перетворення країни в об'єкт постійного втручання ззовні й політичного маніпулювання ставили з усією гостротою питання про державні перетворення. Вихід із ситуації, що склалася, політичні кола шукали в реформах. Проте опір противників реформ врешті-решт став передумовою загострення міжнародного становища Речі Посполитої та першого її поділу в 1772 р.

Третє питання присвячене діяльності Великого Сейму 1788–1792 рр. як спробі провести низку важливих реформ: допущення польських городян

до участі в роботі сейму, вони могли володіти земельними наділами, займати державні посади, мали недоторканість. Особливу увагу треба приділити рішенням 1791 року, зокрема, проаналізувати статті Конституції від 3 травня 1791 р., яка реформувала засади державного та соціального ладу Польщі як конституційної монархії. Проте створення Торговицької конфедерації, а потім – відкрита інтервенція з боку Росії призвели до другого поділу Речі Посполитої в 1793 р..

Розглядаючи *четверте питання*, треба проаналізувати передумови, хід та наслідки повстання польського народу під проводом Тадеуша Костюшко. Аналізу вимагають політичні та соціально-економічні гасла та декларації повсталих. Поразка повстання мала наслідком третій поділ країни в 1795 р. та остаточну ліквідацію польської державності.

Треба наголосити, що головними причинами падіння Речі Посполитої можна вважати такі: державний устрій країни, заснований на засадах шляхетської демократії і у функціонуванні якого все більш деструктивну роль відігравали магнати, послідовно послаблювали її, а державні реформи, завданням яких було вивести країну із занепаду, проводилися з великим запізненням і без належної рішучості, майже не порушуючи станово-шляхетський характер устрою; Річ Посполита перебувала в оточенні могутніх абсолютистських держав, котрі не були зацікавлені в її існуванні, тому противилися її реформуванню, а коли воно розпочалося, то, занепокоєні цим, вдалися до її ліквідації; знищення Речі Посполитої було частиною боротьби європейської реакції проти революційного та національно-визвольного руху. Загалом польська шляхта, прагнучи зберегти свої земельні володіння, певні привілеї, на рівні з Росією, Пруссією та Австрією несе відповідальність за ліквідацію власної країни і встановлення ярма над польським народом.

Основні поняття: «шляхетська демократія», магнатська олігархія, вальний сейм, сеймики, сенат, шляхтич, магнат, езекуційний рух, кварцяне військо, Люблінська унія 1569 р., Річ Посполита, принцип «liberum veto», конфедерація, рокош, «сарматизм», фільваркове (поміщицьке) господарство, латифундія, «дисидентське питання», Коліївщина, три поділи Польщі, Конституція Польщі від 3 травня 1791 р.

Ключові події:

- 1505 р. – ухвалення Радомської конституції «Nihil Novi» у Польщі.
- 1506–1548 рр. – Сигізмунд I Ягеллон, король польський, великий князь Литовський (до 1544 р.).
- 1525 р. – секуляризація Тевтонського ордену. Перехід Пруського герцогства (Князівської Пруссії) у васальну залежність від Польського Королівства.
- 1529 р. – приєднання до Польського Королівства Мазовії.
- 1548–1572 рр. – Сигізмунд II Август Ягеллон, король польський, великий князь литовський (з 1544 р.).
- 1561 р. – приєднання Лівонії: початок участі Польщі в Лівонських війнах.

1564 р. – початок діяльності на польських землях Ордену єзуїтів.
1569 р., 1 липня – Люблінська унія Королівства Польського з Великим князівством Литовським. Утворення Речі Посполитої.
1596 р., 15 грудня – Берестейська церковна унія.
1573 р. – Акт Варшавської конфедерації: гарантія релігійної толерантності.
1573 р. – затвердження «Генріхових артикулів» та «Pacta conventa» у Речі Посполитій.
1573–1574 рр. – Генріх Валуа, король польський, великий князь литовський.
З 1574 р. до 1589 р. – король Франції під ім'ям Генріха III.
1576–1586 рр. – Стефан Баторій, король польський, великий князь литовський.
1578 р. – створення коронного суду.
1587–1668 рр. – правління династії Ваза в Речі Посполитій.
1587–1632 рр. – Сигізмунд III Ваза, король польський, великий князь литовський.
1596 р. – Берестейська церковна унія. Утворення греко-католицької церкви.
1600–1629 рр. – перша війна зі Швецією.
1605–1632 рр. – втручання Польщі в московські справи («Смутний час»)
1620–1621 рр. – перша війна з Османською імперією.
1632–1648 рр. – Владислав IV Ваза, король польський, великий князь литовський.
1648–1657 рр. – повстання Б. Хмельницького в Україні.
1648–1668 рр. – Ян II Казимир Ваза, король польський, великий князь литовський.
1652 р. – перше застосування в сеймовій практиці принципу «liberum veto».
1654–1667 рр. – війна з Московією, Андрусівське перемир'я (1667).
1665–1660 рр. – перша північна війна зі Швецією, Олівський мир (1660).
1669–1673 рр. – Михайл Корибут Вишневецький, король польський, великий князь литовський.
1672 р. – друга війна з Османською імперією.
1674–1696 рр. – Ян III Собеський, король польський, великий князь литовський.
1683 р., 12 вересня – Віденська битва. Перемога об'єднаної армії під проводом польського короля Яна III Собеського над військами Османської імперії.
1697–1706; 1709–1763 рр. – правління Саксонської династії в Речі Посполитій.
1697–1706; 1709–1733 рр. – Август II Фрідріх Сильний Саксонський, король польський, великий князь литовський.
1700–1721 рр. – Велика північна війна.
1701–1918 рр. – Королівство Пруссія.
1706–1709; 1733–1734 рр. – Станіслав Лещинський, король польський, великий князь литовський.
1706, 24 вересня – Альтранштадтський сепаратний договір між Августом II і Карлом XII.

- 1717 р. – «німий» сейм, початок російського протекторату над Польщею.
- 1733–1735 рр. – «війна за польську спадщину» в міжнародній політиці європейських держав.
- 1733–1763 рр. – Август III Фредерік Сильний Саксонський, король польський, великий князь литовський.
- 1764–1795 рр. – Станіслав Август Понятовський, король польський, великий князь литовський.
- 1768–1772 рр. – Барська конфедерація.
- 1772 р., 5 серпня – перший поділ Речі Посполитої.
- 1788–1792 рр. – засідання «Великого (Чотирирічного) сейму» Речі Посполитої.
- 1791 р., 3 травня – затвердження сеймом першої конституції Речі Посполитої.
- 1792, 14 травня – проголошення Торговицької конфедерації в Польщі, початок російсько-польської війни.
- 1793 р., 23 січня – другий поділ Речі Посполитої, останній сейм у м. Гродно.
- 1794 р. – польське національно-визвольне повстання під проводом Т. Костюшка.
- 1794 р., 7 травня – Поланецький універсал Т. Костюшка.
- 1795 р., 24 жовтня – третій поділ Речі Посполитої, ліквідація держави, депортація і зречення короля.

Питання для дискусій на семінарському занятті

1. Які причини викликали до життя специфічну станово-представницьку монархію в Польщі? Чи була альтернатива такий формі правління?
2. Поясніть, чому в Польщі не склався союз королівської влади та міст?
3. У чому унікальність, оригінальність досвіду шляхетської Речі Посполитої?

Теми рефератів, повідомлень, доповідей

- Екзекуціоністський рух, його роль у політичній історії Польщі.
- Витоки політичного та економічного занепаду Польщі в XVII–XVIII ст.
- Сарматизм – як явище польської політичної історії та культури.

Робота з джерелами.

Прочитайте документи і дайте відповідь на питання

Завдання 1. На основі нижче поданих документів визначте порядок зміцнення позицій польської шляхти в системі державного управління Польщі в XVI ст., що в літературі мало назву «шляхетської демократії»?

Постанови сейму в Радомі

Постанови Радомського сейму 1505 р. змінили позиції шляхти в системі державного управління. Ухвалена сеймом конституція під назвою «Nihil novi» («Жодних нововведень») не дозволила королю видавати будь-які закони без згоди не тільки сенату, а і шляхетських послів.

«Про критерії шляхетства. Оскільки виникло питання про шляхетське походження, що різними способами трактується по-різному, ми повідомляємо, що лише той може вважатися шляхтичем та удостоїтися... посад і привілеїв, кожний із батьків якого – шляхтич... І він, і його батьки повинні проживати – як колись, так і в теперішній час – у своїх маєтках, замках, містечках або селах відповідно до звичаю вітчизни і звичкою шляхти, живучи за статутами й законами, заведеними серед шляхти нашого королівства... Слід уважати також тих шляхтою, хто породжений батьком-шляхтичем, хоча б мати його була низького походження; чиї батьки, однак, і самі вони жили й живуть так само, як і інша шляхта в нашому королівстві... і не виконували в минулому й не виконують сьогодні тих робіт та операцій, які звичайно здійснюють міщани... тому що (в такому разі)... сама шляхетськість перетворюється на звичайний плебейський стан».

Про неприйняття конституцій без згоди senatorів і земських послів¹ (Nihil novi)... На цьому сеймі в Радомі ми разом з усіма прелатами, сенаторами, баронами² й земельними послами нашого королівства... ухвалили, що із цієї пори й у всі майбутні часи нічого нового, що вело б до нововведень у загальному законі й публічній свободі... не повинно встановлюватися нами й нашими наступниками без загальної згоди senatorів і земських послів».

¹ *Земські послы* – шляхетські депутати посольської палати сейму.

² *Барони* – це слово в середньовічній Польщі не було титулом. У юридичних документах воно позначало найбільш родовиту шляхту, а також вищих світських сановників держави.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 227; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 389–390.

Постанова сейму в Петркові про звільнення шляхти від мита

Підтвердженням розширення прав шляхти було рішення сейму в Петркові 1511 р. про звільнення сплати мита.

«Також ухвалили... щоб шляхта нашого королівства не примушувалася до сплати яких-небудь королівських мит із зерна і продуктів, необхідних для домашнього споживання та робіт, що проводяться всередині маєтку».

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 227; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 390.

Рішення королівського суду

про заборону селянам подавати скарги на феодала

У Польщі існував інститут королівського суду, що чинився при дворі монарха спочатку самим королем (надвірний суд), а потім сановниками короля від його імені (асесорський суд). Протоколи королівських судів, що функціонували до 1578 р., розкривають політику державної влади стосовно різних категорій населення, дають змогу простежити процес підпорядкування королівської юрисдикції інтересам шляхти.

«(Відбулося на дворі короля Польщі в першій понеділок після свята увічнення голови Іоанна Хрестителя). Королівський асесорський суд відпустив і звільнив шляхтича Петра Бжеського, спадкоємного власника з Ольшовки, призваного до його королівської величності й до суду його королівської величності за скаргою селянки Катерини, дружини Станіслава, мірошника з Ольшовки, що містить таке: що він примушував її чоловіка до виконання повинностей і до роботи брутальними словами й силою, що також він разом зі своїми підручними підстеріг її на вільному королівському трактаті, що веде в Скалмеж, і забрав її власні речі з воза...щоб звідси не виникав висновок, начебто піддані мають право такими скаргами залучати своїх панів до суду його королівської величності».

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 221–222; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 390–391.

Постанова сейму про введення обов'язкової одноденної панщини

Для узаконення своєї влади над селянами шляхта широко застосовувала державну владу. На сеймі 1520 р. було ухвалено рішення про встановлення одноденної панщини з одного лану на тиждень як загальнообов'язкової норми для всіх землеволодінь.

«...А також, прагнучи подбати про вигоди наших підданих...постановляємо додержувати вічно: щоб селяни... відпрацьовували б відтепер нам і своїм панам один день на тиждень із кожного лану й були б примушені до відпрацювання, за винятком тих селян, які вже колись замінили відпрацювання своїм панам грошовим або зерновим чиншем, або якою-небудь даниною чи виплатою».

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 222; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 391.

Станові привілеї, надані королем Сигізмундом-Августом на сеймі в Петркові

Для зміцнення королівської влади необхідна була надійна соціальна підтримка. Тому на Петрковському сеймі 1550 р. король мусив піти на поступки шляхті, прийнявши в основному всі її вимоги. Він гарантував збереження всіх шляхетських привілеїв.

«Оскільки корона дуже зацікавлена в рицарському стані, нам видається справою правильною і пристойною, щоб цей стан було наділено особливими привілеями... Ніхто не повинен бути коронований на польське королівство без того, щоб перед тим бути добровільно обраним усіма станами¹...»

Оскільки рицарський і духовний стан, а також їх піддані на підставі пожалувань і привілеїв, (даних) нашими предками, не повинні платити ніяких мит... з тих (продуктів), які виробляються в їхньому господарстві... ми також постановляємо, що рицарський і духовний стан не повинні платити нам нових прикордонних мит. Відповідно до відомих законів ми не будемо ні

створювати жодних (нових) посад і санів, ні зменшувати (кількість) старих... Усі землі наші будемо забезпечувати сіллю².. Для того, щоб у період нашого правління громадські справи справно вирішувалися, ми будемо скликати... сейми в той час і у тім місці, які визначено законом... Оскільки нам відомо, як необхідні повітові сеймики³, ми бажаємо, щоб вони скликалися щорічно в певних місцях і не переносилися б воєводами на інший час... Річки повинні бути вільні від сплаву хліба та всяких продуктів і товарів... Не можуть (користуватися) шляхетською гідністю ті, хто одержавши грамоту на шляхетство, береться за заняття, що не личать шляхетській гідності... Щоб полегшити спосіб життя шляхти, ми дозволяємо їй купувати в містах двори, будинки, комори... з тим, однак, щоб виконувалися всі відповідні містам повинності та обов'язки, що лежать на цих дворах і будинках... У нашій (королівській) раді не має бути нікого – ні світської, ні духовної особи – яка б не належала до шляхетського стану... Оскільки ми є польським королем, ми не хочемо довіряти королівських замків і володінь нікому, крім поляків шляхетського походження, які мають (свою) земельну власність...».

¹ У сеймовій практиці слово «стан» вживалося щодо посольської палати та сенату.

² Сіль була одним із найнеобхідніших продуктів у фільварковому й селянському господарствах. Видобувалася сіль у кількох місцевостях, передусім у соляних копальнях під Краковом, що належали королю.

³ *Повітові сеймики* – з'їзди шляхти повіту, тобто нижчої територіальної одиниці в Речі Посполитій XVI–XVIII ст.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 228; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 391–392.

Постанова сейму про порядок зведення на шляхетство (1578)

У Речі Посполитій шляхетство було спадковим. Від другої половини XVI ст. тільки сейм мав право дарувати шляхетство.

«Постановляємо, щоб плебеї не зводилися в шляхетство в інший спосіб, окрім як на сеймі... за згодою сенату або під час війни за видатну мужню поведінку й військову майстерність...».

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 228; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 396–397.

Постанова сейму про нову шляхту

У міру того, як територія Речі Посполитої розширювалася, шляхетство ставало дедалі численнішим. Тому сейм 1601 р. закликав до чіткого дотримання всіх умов вступу в шляхтичі.

«З'явилось дуже багато нової шляхти і прибуває її різними шляхами все більше... Протидіючи цьому, ми постановляємо на майбутні часи, що ні ми, ні наші нащадки не повинні нікого...у шляхетство, крім тих, кого рекомендували нам сенат і земські послы (у війську – гетьман) за значні

заслуги перед Річчю Посполитою... Додаємо також, що нічийого підданого всупереч волі спадкоємного пана ми не допустимо в шляхтичі».

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 229; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 398.

Завдання 2. На основі «Генріхових артикулів» проаналізуйте вольності польської шляхти, які закріпили їхнє панівне становище в країні.

Генріхові артикули (1573)

«Генріхові артикули» були укладені на сеймі 1573 р., затверджені сенатом та підписані в Парижі Генріхом Валуа (1573–1574). «Артикули» підтверджувалися всіма наступними правителями Польщі й остаточно узаконили систему «шляхетської демократії».

«Ми, сенатори, шляхта й лицарство королівства Польського, народів як польського, так і литовського... й усіх... земель і провінцій, що входять у Річ Посполиту, цією грамотою або дипломом гарантуємо собі те, що наш майбутній князь або володар, тільки що нами обраний, буде зобов'язаний видати нам привілей або грамоту, у якій були б підтверджені й визнані нижче сформульовані статті, що містять деякі наші права і прерогативи. Це повинно бути зроблене в такий спосіб: Ми, Генріх, Божою милістю король польський (й ін.)... повідомляємо цією грамотою...

1. Що ні ми, ні наші нащадки не повинні за життя призначати або вибирати короля і зводити на престол нашого спадкоємця, аби право вільного вибору нового короля назавжди...зберігалось б за всіма коронними станами...

3. ...У відправленні посольств до інших країн, у прийманні й вислуховуванні чужих посольств, у наборі або запрошенні яких-небудь військ і солдатів ми та наші нащадки не повинні нічого розпочинати й робити без поради сенату обох народів, ні в чому не зачіпаючи справ, що стосуються компетенції сейму...

4. Про війну і про посполите рушення¹ ми не повинні нічого вирішувати без сеймової постанови всіх станів. А також ми й наші нащадки.. не повинні виводити за межі кордонів (посполитого рушення) у військових цілях...

5. Ми й наші нащадки зобов'язуємося і будемо зобов'язані здійснювати оборону кордонів двоєдиного народу від вторгнення будь-якого ворога нашим коштом...

6. Якщо станеться так, що між ...сенаторами...виникне розбіжність у думках...і в розумінні справ... то ми...не повинні нічого вирішувати своєю владою, але маємо по можливості привести думки до єдиного...

7. ..На кожному вальному сеймі варто призначати...16 осіб із числа сенаторів...які постійно перебували б при нас, без поради яких ні ми, ні наші

нащадки не повинні нічого запроваджувати в поточних справах (зовсім не зачіпаючи) сеймових справ...

9. Вальний коронний сейм має скликатися не рідше, ніж раз на два роки...А перед такими сеймами...повинні скликатися повітові сеймики...на які шляхта через послів має за звичаєм повідомляти про свої потреби...

11. Коронні посади...повинні зберігатися в недоторканності: ми не маємо змінювати або ліквідувати придворні посади...

12. Щоб не було жодних сумнівів щодо шляхетських земельних володінь, вони...повинні залишатися вільними...

17. Спеціально застережуємо, що не будемо вводити ні податків, ні податей у наших королівських маєтках та в маєтках духівництва, а також мит у наших містах...і в усіх наших землях, що входять у корону, без дозволу всіх станів на вальному сеймі...

18. ...Ми обіцяємо і присягаємо за себе й за наших нащадків...ніколи не брати шлюбів і не вирішувати про них без оповіщення і дозволу сенаторів...

21. А якщо ми – від чого бережи нас Господь! – виступимо проти прав, вольностей...або що-небудь не виконаємо, тоді ми проголошуємо громадян двоєдиного народу вільними від слухняності, від віри нам і від нашої влади».

¹ *Посполите рушення* – шляхетське військове ополчення.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 229–230; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 393–395.

Завдання 3. *На основі нижче поданих документів з'ясуйте структуру польського фільваркового та селянського господарств. Зазначте, як треба було раціонально організувати сільськогосподарські роботи у фільварку?*

Інвентарі

Інвентар – документ, що укладався найчастіше при укладенні якої-небудь угоди або переданні володіння в інші руки й містив докладний опис майна землевласника та селянських повинностей. Інвентарі надають багату інформацію про структуру землеволодіння, стан поміщицького й селянського господарств, розміри поселень та господарств тощо.

«Опис шляхетського фільварку (1576). Реєстр, або опис інвентарю відповідно до звичаю, Слоновіцького маєтку, фільварку, будов, худоби та фільваркових знарядь, а також кметів...Насамперед хліба як ярові, так і озимі, усі землі як фільваркові, так і «порожні», і добре засіяні. Також два невеликі ставки з рибою і чотири – у яких води немає. Будови: також чорна хата з новоперекладеною підлогою, двері на дерев'яному полозі, три вікна з віконницями й дерев'яними ґратами. Піч, димохід, три лавки біля стін, загороді для телят, корито, сходи, діжа для тіста, маслоробка, чотири нові горщики для молока, горщиків із молоком дев'ять, горщиків для масла чотири.. Квочок на яйцях дві. Комора при хаті, двері на дерев'яному полозі, з

дверними скобами й засувами. У коморі два засіки для засипання зерна. Просторі сіни. Прикомірок при сінях із поганою підлогою, двері на дерев'яному полозі з дерев'яними скобами й засувам... На всій будові новий дах, дворічної давнини, зі снопів складений... Льох. Двері в льоху дерев'яні зі скобами й засувам... Дві борони із залізними цвяхами, без цвяхів – чотири. Віз старий, поганий. Плуг старий, поганий, із поганим залізом. Скотарня з огорожею, воротами із жердин, прикрита. Огорожа з тину. Двері із жердин, покриття солом'яне. Хлів із тину, з дахом, із дверима із жердин, загін для волів з оплоту, з воротами із жердин, два корита та сходи в цьому загоні.

Фільваркова худоба. Корів дійних дев'ять: перша Гнядуля, гнідої масті, друга – Пскуля (й ін.)... Також віл-дволіток, не вихолощений, буланій, лисий. Коней три... Волів запряжених у Якуба, сина Адамова, два, які здохли, але він повинен поставити нових на їхнє місце.

Тік. Молотарка з током, під дахом. Порожніх навісів для скирт – 25. Скирт із зерном зі старого току, що його милість пан Завихойський вже продав, дві. Сіна в гумні дворічного – один стіг... Соломи в тоці два стоги. Тини із хмизу погані, місцями діряві, коло двору, гумна й біля саду, із двома воротами із жердин. Город фільварковий один, огорожений тином із хмизу, засаджений овочами. Також три городи, два засіяні льоном, а третій – засаджений капустою та морквою. Огорожа біля тих городів із хмизу, стара, погана.

Кмети. Кметів осілих сім, а саме: перший – Мапек Малий, другий – Валенти Поджик (та ін.)... Кметів, що розорилися, з пустищами троє за паном Челатинським. Коморниць¹ дві.

Опис селянських господарств (1581). ... У селі Бобри в кмета Вициха три корови, два воли, дві телички й одне теля. Чотири робочих коня, два лошаги. Жита пів скирти, бабка гороху... Також у Рая, там же в Бобрах, дві варсти² жита, одна варста вівса, чотири робочих коня, дві дійні корови, три однорічних теляти, два робочих вола, три свині. Також у Казанки в селі Карси п'ять робочих коней, дві кобили, п'ять дійних корів, дві телички, сім свиней, чотири варсти жита, вівса півверсти. Також у Петліги в Карсах, який недавно кинув дружину й дітей, чотири робочих коня. Одна дійна корова, а зерна зовсім немає. Також у Напори в Карсах коней робочих п'ять, два лошаги, одна дійна корова, дві телички, свиня одна з поросятами, півтори варсти жита, бабка гороху... Також у Шепчука там же в Карсах коней робочих три, чотири робочих вола, дві дійні корови, дві телички, дві свині, п'ять поросят, півтори варсти жита, півверсти пшениці, півверсти ячменю, варста вівса. Також у Яцка, там же в Карсах три робочих коня, четверта – кобила, три корови, четверта – телиця, півтори варсти жита».

¹ *Коморники* – категорія селян, які не мали землі та житла і проживали в сусідів.

² *Варста* – скирта неочищеного зерна на току.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 222–224; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 395–396.

Ансельм Гостомський «Господарство» (1588)

Ансельм Гостомський (бл. 1508–1588) – багатий землевласник, воєвода равський (1572). Створений ним твір – перший польський посібник з організації фільварка та сільськогосподарських робіт у маєтку.

«(Мати) добротне господарство – (це значить) добре сіяти всяке насіння як у полі, так і в городі, мати на скотарні досить худоби. А зібравши все це, зуміти одержати за це якнайбільше грошей. І цими грішми, які ти зумів здобути, умій розпорядитися у відповідності зі своїм становищем.

...Повсюдно в Польщі праця кметів є найголовнішим доходом... Роботою (кметів) хазяїн повинен розпорядитися так, щоб селян не розоряти, а робити їх із кожним роком заможнішими – і так повинно бути всюди в спритного і благочестивого господаря... Завжди, коли в нього є час, управляючий має вчитися хазяйновитості в домовитого шляхтича й у домовитого селянина – на ріллі й на скотарні. Він повинен із ним поговорити й порадитися про кожну господарську справу. І той, хто хоче бути гарним господарем, має докласти до того зусиль, мати здоровий глузд і (надійну) пам'ять... та орати й сіяти в той час, коли (це робить) гарний господар і орач... Справедливий управляючий має придивлятися (до того), як гарний селянин виконує кожну роботу для себе, і такої ж роботи жадати від інших селян на користь пана, тому що не потрібно для цього шукати бакалавра, якщо в кожному селі є майстер».

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 226; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 397.

***Завдання 4.** На основі документів встановіть факти неспроможності польського вального сейму ефективно розв'язувати нагальні проблеми через насамперед принцип «*liberum veto*».*

Перший випадок застосування *liberum veto*.

Реляція про зривання сейму (1652)

«(З Варшави, із сейму 1652 р.) ...Посольська ізба, як зазвичай заповнюючи дні розбратами та суперечками, не приступала до продовження нарад із панами сенаторами й не пішла нагору, до сенату, як встановлено, за 5 днів до закриття¹. Не пішли вони ні за чотири, ні за три, ні за два дні, а в останній день. Перешкода виникла з наступних причин. У середу князь Радзивілл, гетьман литовський, їхав у замок Пивною вулицею, повз двір Покшивицького. Там стояла запряжена карета пана старости. Вершники спершу образили візника та гайдуків, потім сам гетьман крикнув: бий! Було вбито двох гайдуків пана старости, а візник, може, і вилікується. Люди пана старости теж порубали чимало литви². Але сила взяла гору, і литва навіть увірвалася до будинку. Цей злочин викликав затримку дня на два, бо пани пруссаки³ не бажали ні до чого приступати, доки не буде судового розгляду. Тільки в п'ятницю вдалося задовольнити панів пруссаків тим, що посольська

ізба найперше звернеться нагору і проситиме короля, щоб наказав справу розсудити. Так і було вирішено, аби судити.

У той же день було надано відстрочку до суботи. У суботу пани коронні⁴ стали сильно нападати на пруссаків із приводу сплати минулих податків – вони хотіли у випадку, якщо сейм буде зірвано, звалити провину на прусську землю... Але коли пани пруссаки публічно дали зрозуміти, що разом із містами⁵ будуть на смерть стояти за короля, то їх милості зовсім стали розбещені. І потім, коли Річ Посполита просила продовження до понеділка, один із литовських послів закричав: «Я не дозволяю продовження!» – і несподівано вибіг, заявив протест і одразу ж переправився на інший берег Вісли. І так був заспіваний реквієм сейму. Але як би він, не дай Боже, не став реквіємом Польщі. Люди здогадуються, що це інтрига (пана) гетьмана литовського».

¹ Тут і далі мова йде про закінчення 6-тижневого строку, передбаченого «Генріховими артикулами» для роботи сейму, і процедурі продовження цього терміну.

² *Литва* – тут люди гетьмана литовського.

³ *Пруссаки* – депутати Королівської Пруссії (Гданського Помор'я).

⁴ *Пани коронні* – депутати Корони, тобто земель, які входили до королівства Польського до Люблінської унії.

⁵ Маються на увазі міста Королівської Пруссії, що зберегли на відміну від інших польських міст значну вагу та права.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 239–240.

Про роботу сейму. Донесення французького посла Людовику XV (березень 1732 р.)

«... Бажано, щоб поляки більше думали про інтереси власної батьківщини, більше, ніж раніше, дбали про те, що відбувається за кордоном, і більше б остерігалися віденського двору, Росії та Пруссії. Вони ж думають виключно про власні партикулярні інтереси, і, коли їм говорять про небезпеку, у якій перебувають, визнають, що вона існує, але відразу відповідають, що Польща завжди сама собою керувала й що на користь Європи, щоб нинішній уряд (Польщі) залишився таким, яким є, і щоб ніхто із сусідніх государів не підкорив його. Я їм кажу, що віденський двір, Росія і Пруссія ніколи не були такими сильними, як тепер, і вони (поляки) постійно повинні побоюватися втрати будь-яких провінцій... Але їм аби тільки давали гроші, і вони задоволені. Такі, Найсвітліший Государю, їх політичні принципи.

Відповідно до Вашого, пане, наказу, необхідно спостерігати за зривом майбутнього надзвичайного сейму. Малообізнані в політиці люди вважають, що сейм зривається легко та без великих витрат. Справді, не треба багато платити послу, який зриває сейм, виходячи з палати та вписуючи свій протест у книги. Але цього замало. Потрібно мати за собою значну групу найвпливовіших магнатів, які підтримають такого посла. Зазвичай це буває простий шляхтич; його легко вмовити, але так само легко він може змінити

думку, отримавши подарунок від двору. Ті з магнатів, які є послами, завжди вдають, що сейму не зривають – інакше втратили б прихильність двору. Тому треба звертатися до кількох бідних шляхтичів, даючи їм гроші. Однак слід мати партію, яка їх підтримає, бо коли вони покидають палату, їх можуть зарубати. Ця партія, якій теж треба дати грошей, під різними приводами не дозволяє вбити протестуючого посла. Під час останнього сейму в Гродно¹, коли зірвав його посол Марцинкевич і отримав обіцяні йому за від'їзд із Гродно гроші, польський король розіслав на всі боки різних знаних людей, щоб його наздогнали й за допомогою всяких обіцянок доставили назад. Ніч він провів за шість миль від Гродно, і довелося вжити всіх старань, щоб його утримати: він хотів повернутися і купити тканину для дружини. Ми купили штуку ліонської тканини й доставили йому. Бо, повернувшись у Гродно, польський король дав би йому стільки ж грошей, як і ми, і він взяв би свій протест і назвав би тих, хто його найняв зірвати сейм...».

¹ Сейм 1730 р., зрив якого обійшовся Франції в 60 тис. ліврів.

• Хрестоматия по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 243.

***Завдання 5.** Використовуючи нижче подані документи, проаналізуйте намагання деяких представників політичних угруповань Речі Посполитої провести реформи в країні, щоб подолати кризові явища в політичній, економічній, соціальній, адміністративній сферах.*

Із твору С. Понятовського «Лист поміщика другу з іншого воєводства»

Станіслав Понятовський (1676–1762) – державний діяч і письменник, батько останнього польського короля, виходець із небагатої шляхти. Одружившись із Констанцією Чарториською, став одним із визнаних ватажків партії Чарторийських. «Лист...» написано напередодні Гродненського сейму 1744 р., на якому прихильники Чарторийських розраховували провести деякі реформи.

«...Ми визнаємо, правда, що нам потрібне велике військо, думаємо про нього, але все без толку. Бо, не бажаючи нічого по-справжньому робити й більше дбаючи кожен сам про себе, навмисне зволікаємо з тим, що самі вважаємо невідкладним для нашого спасіння.

Ти, ваша милість, мабуть, подумаєш: звідки візьметься військо – і військо велике, якого вимагають розмір держави і протяжність кордонів, військо регулярно навчене, добре оплачене (щоб нікому від його не було образ)? Звідки кошти на рушниці, гармати, амуніцію та інші військові потреби?

Потрібно запровадити генеральне мито – не лише від хліба та всього того, що народить наша земля, але й від усіх інших товарів, щоб платили всі без винятку. Призначимо, наприклад, по талеру з лашта¹ хліба. Шляхтич-продавець від цього нічого не втратить або втратить дуже мало, бо те, що сплатив, поверне собі від покупця. Казна ж безперечно набагато поповниться.

Оскільки в кожній державі розмах торгівлі та безліч торговців є майже єдиною причиною достатку, а отже, і суспільного добробуту, передбачливість наказує нам найбільше піклуватися про те, як добрими способами полегшити будь-яку комерцію нашій країні. Але ми досі чинили прямо протилежним чином. Тому мало знайдеться купців, які б хотіли з нами мати справу, а ті, що ще залишилися, бідують на очах. Від цього відбувається занепад міст, людська бідність і потім велику шкоду Речі Посполитій. Не кажу вже про тисячу інших видів утисків, пограбувань, які зазнають купці від приватних осіб. Одне лише те мито, яке вони нині повинні сплачувати Речі Посполитій, настільки високе, що має кожного відвернути від купецтва. Чим нижчим буде тариф, тим більше знайдеться людей, схильних торгувати, і скарбниці додасться доходів. Потрібно лише подбати, щоб від усіх товарів, що ввозяться в країну, платилося більше, а від тих, що вивозяться, – менше. Належить речно піклуватися про непорушність публічного кредиту, про пунктуальне та неухильне задоволення векселів, розписок та зобов'язань – це душа й фундамент торгівлі. Без цього нам не привести справ у порядок. (Для поповнення скарбниці автор пропонує також підняти ціни на пиво та горілку, ввести тютюнову монополію тощо). Принесе користь встановлення у всьому королівстві однакових мір і вагів для зерна, для напоїв та для інших товарів.

Пам'ятаю похвальну пропозицію сенатора, каштеляна київського на останньому сеймі – пожертвувати на публічні потреби десяту частину річних прибутків. Давайте послідувати настільки прекрасним, настільки гідним почуттям, візьмемося всі за руки, об'єднаємо серця та уми наші, щоб не загинуло гідне наслідування рішення. Візьмемо до уваги, що без величезного війська ми перебуваємо й завжди перебуватимемо в небезпеці. І не треба захищати від добровільної, славної і, безперечно, корисної жертви ні наших спадкових маєтків, ні маєтків духовних, королівських, заставних. Чесно засвідчуємо наші прибутки. Віддамо частину, щоби зберегти все.

Тут мені спадає на думку: ... чи не доцільно виправити такий шкідливий суспільному благу звичай зривати сейми – звичай, на який ми всі повсюдно та справедливо скаржимося та котрий врешті-решт приведе нас до загибелі? Знаєш же ти, ваша милість, що часом заради нікчемного особистого інтересу вдаються до цієї дивної та незрозумілої клаузули: «Навіть зі шкодою для сейму². ...Ми зловживаємо вільністю, вірніше – перетворюємо її на свавілля...

(Понятовський рекомендує обмежити доступ до монастирів, заборонити постриг у ченці людям молодше 25 років)... Тоді б багато людей звернулося б до інших, корисних Речі Посполитої, занять: одні у військо, інші – до купецтва, треті – до мануфактур і ремесел, четверті – до землеробства.

Нарешті, треба нам звернутися до (короля) просячи, щоб він міг надати заступництво містам і містечкам, щоб зубожілі міщани були позбавлені майже рабства й жили собі спокійно працею рук своїх, користуючись свободою відправлення релігійних обрядів та інших свобод. Від цього нам буде велика, понад усі очікування, користь: міста незабаром наповняться

купцями, ремісниками, мануфактурами, розбагатіють і прикрасяться... Порядок зможе повернутися, особливо якщо ми... заборонимо духовенству та шляхті купівлю будинків та земельних ділянок, що остаточно руйнує міщан».

¹ *Лашт* – приблизно 1,8 тонн.

² Формула з інструкцій, що вручалася на сеймиках послам до сейму. Вона давала можливість послу зірвати сейм, якщо не були б враховані рекомендації інструкції.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 246–247.

Зі «Звернення до панів двох станів» А. Потоцького

Антоні Потоцький (1702–1766) – белзький воєвода, один із ватажків так званих республіканців – угруповання, що протистояла Чарторийським. Памфлет був ним написаний на початку серпня 1744 р., перед відкриттям Гродненського сейму. Патріотична фразеологія «Звернення...» не завадила автору та іншим «республіканцям» за отриману від пруського та французького дворів солідну винагороду зірвати сейм 1744 р.

« ...Розорення міст по всій Польщі та (Литві) настільки повсюдно і велике, що, за винятком лише Варшави, інші найзначніші міста здебільшого можна уподібнити суццюму розбійницькому кублу. Цьому я вбачаю дві очевидні причини: обтяження будинків відеркауфами¹ та усунення від торгівлі міщан людьми, які, користуючись протекцією, привозять, обдуривши митницю, багато товарів і перегороджують городянам шлях до заробітку. Проти цього мені видаються дієвими два способи. Насамперед треба встановити законом, щоб надалі ніхто з міщан не смів ні продавати дім (хіба що міщанину), ні брати грошей під заставу будинку...

Оскільки у всіх країнах міста є найбільшою прикрасою та опорою держави, вони були б гідні більшої з нашого боку поваги, захисту та прав, які б відрізняли (міщан) від іншого простонароддя. Для цього не завадило б у всій державі допустити їх (до сейму) як один зі станів, подібно до пруських міст у тамтешній провінції. Інші народи стали б більше звертати увагу на Річ Посполиту, тоді як (зараз) нас вважають, правду кажучи, народом грубим і немилосердним, вважаючи, що з міщанами та підданими в нас гірше поводяться, ніж у інших місцях із невольниками. ...В усіх провідних міст повинні бути свої послы в сеймі в такий спосіб: якщо у воєводстві є кілька гродових міст, нехай по черзі посилають послів на кожен сейм. Представники інших міст – королівських, приватновласницьких, духовних – вносять пропозиції для інструкції послам, які зобов'язані найбільше піклуватися про розвиток торгівлі, створення мануфактур у містах, встановленні міцного порядку та найсуворішому дотриманні справедливості, а також зобов'язані невинно думати про вигоду Речі Посполитій. Міста в такий спосіб піднімуться та принесуть безперечну та велику користь.

...Ми з войовничого народу стали предметом глузувань і презирства для сусідніх держав. Хіба чути було раніше про таку ненаситну й безсоромну жадібність, коли посол за кілька сотень, а часом за кілька десятків злотих,

готовий зірвати (сейм), а шляхтич за кілька червоних готовий зірвати сеймик? Хто чув, щоб послом, депутатом чи комісаром ставали за гроші?...

Не думаю навіть, боронь Боже, про скасування *liberum veto*... Кожному поляку треба його ревно захищати. Нічого не може бути більше похвального, ніж накласти заборону на те, що противно рідному праву, святій вірі та істинній свободі. Але зривати сейми та сеймики – означає губити Річ Посполиту, не допускати, щоб вона керувала собою. Нехай мені хтось зі знавців публічного права вкаже, де в законі сказано про зрив сеймів та сеймиків. Оскільки цього, напевно, ніде немає, потрібно посилено намагатися на майбутній час охороняти сеймові та сеймиківі засідання. Найкращий спосіб для цього, на мою думку, такий: якщо хтось внесе суперечливу закону та свободі пропозицію, може посол або сенатор на сеймі, шляхтич на сеймику виступити із вільною заборonoю (*liberum veto*) і відразу вказати, якому закону суперечить цей проєкт. Коли він цю обставину доведе, пропозицію треба відкинути і, перейшовши до інших, що відповідають закону, продовжувати обговорення. Тільки запровадивши такий порядок, ми будемо насолоджуватися солодкою та безцінною вільністю, Річ Посполита – з користю керувати собою, а завжди шкідливим для нас іноземним замахам будуть перекриті шляхи».

¹ *Відеркауф* – різновид лихварської операції; кредитор користується доходами із закладеної нерухомості доти, доки боржник не заплатить борг.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 248–249.

Завдання 6. На основі Конституції від 3 травня 1791 р. проаналізуйте реформовані основні засади соціального та державного ладу Речі Посполитої. Доведіть, що в Польщі, згідно з документом, була встановлена конституційна монархія.

Польська Конституція 3 травня 1791 року

*Статті Конституції докладно регламентують державний устрій та державний апарат Польщі. В основу Конституції покладено буржуазний принцип поділу влади: законодавчої, виконавчої, судової. Усі рішення в сеймі приймалися простою більшістю голосів, принцип *liberum veto* скасовувався. Виконавча влада належала королю і раді, що була при ньому, – «варті законів». Судова організація зберігала становий характер, оскільки зберігалися особливі суди для шляхти, міщанства та селян. У такий спосіб за своєю формою Польська держава цього періоду ставала конституційною монархією. Конституція не вносила якихось істотних змін суспільного устрою, зберігаючи панівне становище шляхти.*

Конституція 3 травня

«В ім'я Отця і Сина і Святого Духа! Ми, Станіслав Август, Божою милістю і з волі народу король Польщі... разом зі станами, що входять до конфедерації і представляють польський народ, визнаючи, що доля всіх нас залежить від зміцнення та вдосконалення польських законів, а також переконавшись на власному довгому досвіді в застарілих вадах нашої

системи правління і бажаючи скористатися тим періодом, у якому знаходиться Європа, і тим часом, який знову зробила нас самими собою, вільні від примусу, принизливого чужоземного ярма, цінуючи вище життя, вище особистого щастя політичне існування, зовнішню незалежність і внутрішню свободу народу, доля якого вкладена в наші руки, а також бажаючи заслужити благословення і подяку нині живого та майбутніх поколінь, незважаючи на перешкоди, які нам можуть чинити наші пристрасті, для утвердження свободи, для порятунку вітчизни нашої та її кордонів, з найбільшою твердістю духу ми приймаємо нижченаведену конституцію і декларуємо її святою та непорушною, доки народ у передбачений законом момент явно вираженою волею своєю не визнає за необхідне змінити в ній будь-яку статтю. Усі наступні статuti цього сейму мають у всьому відповідати цій конституції».

I. Панівна релігія

«Панівною польською релігією є і буде свята римська католицька церква з усіма її законами. Перехід із державної віри в будь-яке інше віросповідання забороняється під страхом покарання за віровідступництво. Але так само свята віра наказує нам любити ближніх наших. Ми повинні забезпечити державну опіку та спокій у вірі для всіх людей будь-яких віросповідань. Тому ми гарантуємо свободу релігії та обрядів у польських державах відповідно до місцевих статутів».

II. Шляхта, землевласники

«Шануючи пам'ять предків наших, як засновників вільного правління, ми урочисто гарантуємо шляхетському стану всі свободи, вольності, прерогативи та переваги в приватному та громадському житті. Особливо ми стверджуємо, гарантуємо та оголошуємо непорушними права, статuti та привілеї, справедливо та законно надані шляхетському стану Казимиром Великим, Людовіком Угорським, Владиславом Ягеллоном та Вітольдом, братом його, великим князем Литовським, а також Владиславом та Казимиром Ягеллончиками, братами Альбертом, Олександром і Сигізмундом Першим та Сигізмундом Августом, останнім із ягеллонського роду. Гідність шляхетського стану в Польщі визнаємо рівним усім ступеням благородства, де-небудь прийнятим. Визнаємо рівними всіх шляхтичів не лише щодо отримання посад та надання послуг вітчизні, що приносять честь, славу та багатство, але також щодо рівного користування привілеями та прерогативами, що належать шляхетському стану, а особливо правом особистої безпеки, особистої свободи та правом володіння земельною та рухомою власністю; оскільки вони з давніх-давен служили кожному, так ми хочемо, щоб вони зберігалися надалі свято й непорушно й урочисто обіцяємо, що не допустимо жодної зміни або виключення в законі про особисту власність.

Навпаки, вища державна влада та встановлений нею уряд не висунуть жодних претензій до майна громадян під приводом iugium

regalium (виключних прав государя) або під будь-яким іншим приводом. Особисту безпеку та будь-яку власність, яка комусь належить за законом, ми поважаємо, забезпечуємо та затверджуємо як істинний стрижень громадськості, як основу особистої свободи громадян і хочемо, щоб вони були шановані, забезпечені та непорушні також і в майбутньому. Шляхту ми вважаємо найпершими захисниками свободи та справжньої конституції. Доручаємо чесноти, честі та почуття громадянства кожного шляхтича поважати святість її, оберігати її міцність, як єдину твердиню вітчизни та наших свобод».

III. Міста та міщани

«Закон, прийнятий чинним сеймом під назвою «Міста наші Королівські, вільні в державах Речі Посполитої», хочемо повністю зберегти й оголошуємо частиною цієї конституції, як право, що дає польській шляхті нову, справжню і дієву силу для безпеки її свобод і цілісності спільної вітчизни».

IV. Хлопи, селяни

«Селянське населення, у руках якого перебуває найщедріше джерело багатства країни, і котре становить найчисленнішу частину населення і, отже, є наймогутнішою силою країни, по справедливості, з почуття людяності та християнського обов'язку, а також з огляду на наш власний, добре зрозумілий інтерес, ми беремо під заступництво закону й нашого уряду, встановлюючи, що відтепер будь-які свободи, дарування чи договори, автентично укладені між землевласниками та селянами, – незалежно від того, чи стосуються вони всієї громади чи будь-якого окремого мешканця цього села, – мають бути спільним та взаємним обов'язком, відповідно до точного значення умов та описів, укладених у зазначених даруваннях та договорах. Такі договори та витікаючи з них зобов'язання, добровільно прийняті власником землі, є обов'язковими і для його спадкоємців або осіб, які набули права на цю землю, тому вони ніколи не матимуть права самовільно їх змінити.

З іншого боку, селяни будь-якого маєтку не можуть ухилитися від добровільно прийнятих договорів, дарів та повинностей, у них обумовлених, інакше як у порядку і з умовами, передбаченими в цих договорах, які зобов'язують їх або надовго, або до певного терміну. Гарантувавши в такий спосіб землевласникам усі доходи, які їм належать від селян, і бажаючи всіляко заохотити зростання населення країни, проголошуємо для всіх людей, які тільки прибувають, так і тих, хто спочатку залишив батьківщину, а потім побажав повернутися назад, повну свободу, причому в такій мірі, що будь-яка людина, яка прибула або повернулася до держави Речі Посполитої, як тільки ступить ногою на польську землю, отримує повне право займатися своєю працею, як і де завгодно, укладати договори про осілість, найм або оренду як завгодно й на будь-який термін, буде вільний оселитися в місті чи селі, жити в Польщі чи виїхати в будь-яку державу, попередньо виконавши зобов'язання, добровільно прийняті».

V. Уряд, чи призначення публічної влади

«Будь-яка публічна влада бере свій початок у волі народу. Отже, щоб єдність держави, свобода громадян і громадський порядок залишалися вічно рівною мірою непорушні, Польський уряд має складатися, і з волі цього закону завжди складатиметься з трьох (влад): законодавчої влади в особі з'єднаних станів, вищої виконавчої влади в особі короля і варту та судової влади в особі юрисдикцій, встановлених або які мають бути встановлені».

VI. Сейм, чи законодавча влада

«Сейм, або об'єднані стани, поділятимуться на дві палати: палату послів та палату сенаторів під головуванням короля. Палата послів, як відображення та осередок всевладдя народу, буде святиною законодавства, тому передусім у палаті депутатів обговорюватимуться всі проєкти:

1) про спільні, тобто конституційні, цивільні та кримінальні закони, про встановлення постійних податків, пропозиції про які, передані королем для розгляду воєводствам, землям і повітам і які приходять у вигляді інструкцій до палати, мають розглядатися в першу чергу;

2) щодо постанов сейму, тобто про тимчасові податки, про оцінювання коштів, про громадські борги, нобілітацію (пожалування шляхетського звання) та інші випадкові нагороди, розподіл громадських витрат, звичайних і надзвичайних, про війну, мир, про остаточну ратифікацію договорів про союзи й торгівлю, про різні дипломатичні акти та угоди, що належать до прав народів, про квітання виконавчих магістратур та інші події, що відповідають нагальним народним потребам, тобто в питаннях, про які пропозиції від короля повинні поступати прямо до палати послів, і мають дотримуватися першочерговості під час розгляду.

Обов'язком палати сенаторів, що складається з єпископів, воєвод, каштелянів і міністрів під головуванням короля., є:

1) щодо закону, який формально пройшов у палаті послів і має бути негайно переданий у сенат, прийняти або відкласти для подальшого народного волевиявлення більшістю голосів як зазначено в законі. Ухвалення закону дає йому силу і святість. Відхилення ж тільки відкладе його до наступного чергового сейму, на якому, якщо його буде прийнято вдруге, він повинен бути прийнятий сенатом;

2) щодо постанов сейму в перелічених вище питаннях, які палата послів має негайно передати до сенату, вирішити спільно з палатою послів більшістю голосів, причому більшість голосів на спільному засіданні обох палат буде рішенням і волею станів. Встановлюємо, що сенатори й міністри, які виконують свої посадові обов'язки в сторожі чи в комісії вирішального голосу в сеймі не мають і під час обговорення цих питань повинні лише бути присутніми в сенаті для надання пояснень на вимогу сейму. Сейм може бути поточним і звичайним (ординарним).

Починатися сейм має через кожні два роки і продовжуватися відповідно до закону про сейми. Поточний сейм, скликаний в екстрених випадках, має вирішувати ті справи, на вирішення яких він скликаний, чи справи, що виникли під час роботи сейму. Жоден закон, який прийнятий на

ординарному сеймі, не може бути скасований на тому ж сеймі. Кількісний склад сейму складатиметься з осіб, зазначених у наведеному нижче законі, як у палаті послів, так і в палаті сенаторів. «Закон про сеймики», ухвалений на цьому сеймі, гарантуємо як найважливіший принцип свободи громадян. Оскільки законодавство не може здійснюватися всіма й народ доручає це своїм вільно обраним представникам, тобто послам, встановлюємо, що послы, обрані на сеймиках, будучи центром спільної довіри, повинні розглядатися в законодавстві та в усіх спільних потребах нації як представники всього народу. Усе і скрізь має вирішуватися більшістю голосів: тому *liberum veto*, всякого роду конфедерації та конфедератські сейми скасовуємо назавжди, як ті, що суперечать духу цієї Конституції, як ті, що нищать правління та громадськість.

VII. Король. Виконавча влада

«Жодне, навіть найдосконаліше правління не може існувати без праведної виконавчої влади. Щастя народу залежить від наявності справедливих законів, а дія законів залежить від виконання. Досвід показує, що нехтування цієї частини правління спричинило в Польщі багато нещасть. Тому, гарантувавши вільному польському народу владу встановлювати для себе закони й силу нагляду над будь-якою виконавчою владою, а також обрання чиновників і магістратур, вищу виконавчу владу ми передаємо королю та його раді, яка називатиметься вартою законів. Виконавча влада повинна точно дотримуватись і виконувати закони. Вона діятиме там, де це дозволяють закони, де закони вимагають нагляду над примусовим стягненням і навіть дієвої допомоги. Їй завжди мають підкорятися всі магістратури, і в її руки ми вкладаємо право примусу щодо неслухняних і тих магістратур, які недбало відноситься до своїх обов'язків.

Виконавча влада не має права встановлювати або тлумачити закони, вводити під якою б то не було назвою податки та повинності, здійснювати державні позики, вносити зміни в розподіл державного бюджету, який сформував сейм, оголошувати війну, укладати мир, а також не має права остаточного укладання договорів чи будь-яких дипломатичних актів. Вона може лише вести тимчасові переговори з іноземними державами, а також розв'язувати тимчасові та поточні справи, необхідні для спокою та безпеки країни, про які має повідомити найближчі збори сейму. Польський трон оголошуємо виборним та фамільним і хочемо завжди мати його таким...

...Кожен король, який вступає на трон, складає присягу Богу й народу оберігати чинну Конституцію, *paeta conventa*, які будуть укладені з нинішнім електором Саксонським, як призначеним на трон, і які зобов'язуватимуть його так само, як і минулі. Особа короля – священна й недоторканна. Він нічого сам не робить, він не може ні за що відповідати перед народом. Він має бути не самодержцем, а батьком та главою народу, і таким його визнає та декларує справжня Конституція. Доходи в тому вигляді, як вони описані в пактах конвенту, і прерогативи, що властиві трону та цій Конституції гарантовані майбутньому електу, не можуть бути порушені. Усі громадські

акти, трибунали, суди, магістратури, монети, печатки мають носити ім'я короля... Король, якому має бути залишена будь-яка влада робити добро, матиме право амністії щодо засуджених до смерті, крім осіб, які вчинили державний злочин (*in criminibus status*). Королю належатиме верховне право розпоряджатися збройними силами країни під час війни та призначати командувачів військ, проте з умовою можливої зміни їх за волею народу. Його обов'язком також буде присвоювати офіцерські звання, призначати чиновників відповідно до чинного закону, призначати єпископів і сенаторів відповідно до закону, а також міністрів як перших чиновників виконавчої влади.

Королівська варта, або рада королівська, надана королю для дотримання, забезпечення та виконання законів, складатиметься з:

1) примасу, як голови польського духовенства і як голови едукативної комісії¹, який може бути заміненим у королівській раді першим *ex ordine* (по порядку) єпископом;

2) п'ятьох міністрів, тобто міністра поліції, міністра друку, військового міністра, міністра фінансів, міністра закордонних справ;

3) двох секретарів, із яких один веде протоколи варту, а інший – протоколи закордонних справ, обидва без вирішального голосу.

Спадкоємець трону, який досяг повноліття і склав присягу вірності Конституції, може бути присутнім на всіх засіданнях ради (варту), але без права голосу. Маршал сейму, обраний на два роки, буде входити до складу присутніх на засіданні ради, без участі в її рішеннях, єдино для скликання поточного сейму. У тому випадку, коли він визнав би скликання поточного сейму настійно необхідним, а король чинив опір його скликання, маршал зобов'язаний передати послам і сенаторам циркулярні (окулярні) листи, за якими скликається поточний сейм і вказані причини його скликання.

Причини обов'язкового скликання сейму можуть бути наступні:

1) термінові обставини, що зачіпають право народів, особливо у випадках війни з іноземною державою;

2) внутрішні заворушення, що загрожують переворотом у країні чи зіткненням між магістратурами;

3) очевидна небезпека суцільного голоду;

4) осиротілість вітчизни внаслідок смерті короля чи тяжкої його хвороби. Усі резолюції розглядатимуться в раді (варті) переліченим їх складом.

Після того, як король вислухає всі думки, його судження має бути вирішальним, щоб забезпечити єдність волі у виконанні закону. Хоча кожна резолюція варту (ради) виходитиме від імені та за підписом короля, вона повинна бути підписана одним із міністрів, які входять до складу варту, і, будучи так підписана, має бути обов'язковою для виконання або комісіями чи будь-якими виконавчими магістратурами, але тільки в тих питаннях, які явно не виключені в чинному законі. У випадку, якщо жоден із міністрів, що входять до складу ради, не погодиться підписати рішення, король відмовиться від нього, а якщо наполягатиме на ньому, маршал сейму в цьому

випадку проситиме про скликання чергового сейму, і якщо король буде відтягувати скликання, маршал має його провести.

Король має право як призначення всіх міністрів, так і виділення одного з них від кожного відділу адміністрації до складу ради або варті. Виділення до складу варті проводиться на два роки. Міністри, виділені до складу варті (ради), у роботі комісій не беруть участі. У випадку, якщо більшість у 2/3 обох палат сейму при таємному голосуванні на спільному засіданні вимагатиме зміни міністра у варті або в уряді, король має негайно призначити на його місце іншу особу.

...Для кращого функціонування виконавчої влади встановлюємо окремі комісії, які відповідальні та підпорядковані варті. Сейм вибиратиме до їхнього складу комісарів для ведення справ протягом терміну, визначеного законом. Ці комісії такі: 1) едукаційна комісія; 2) комісія з питань поліції; 3) комісія з питань армії; 4) комісія з питань фінансів. Воєводські комісії на місцях формуються на цьому сеймі й перебувають у віданні варті. Вони отримуватимуть накази від вищезгаданих проміжних комісій, кожна з них підпорядкована певній комісії».

VIII. Судова влада

«Судова влада не може здійснюватися ні законодавчими органами, ні королем. Вона повинна втілюватися магістратурами, що обираються спеціально для цієї мети. Вона має бути наближена до місць для того, щоб кожна людина легко могла знайти справедливість, а злочинець завжди бачив над собою грізну руку державного закону. Тому встановлюємо:

1. Суди першої інстанції для кожного воєводства, землі та повіту, судді яких обиратимуться на сеймиках. Суди першої інстанції повинні бути завжди пильні та готові забезпечити справедливість тим, хто її потребує. Від цих судів йдуть апеляції до головних трибуналів, які мають бути в усіх провінціях і які також складаються з осіб, котрі обираються на сеймиках. Ці суди як першої, так і другої інстанції будуть судами землевласників для шляхти та для всіх власників землі з кимось *in causi iuri et facti*.

2. Забезпечуємо всім містам судові юрисдикції відповідно до закону цього сейму «Про вільні королівські міста».

3. Для кожної провінції затверджуємо окремі референдарські суди для розгляду справ вільних селян, справи яких віднесено до цих судів минулими законами.

4. Суди надвірні, асесорські, реляційні та курляндські зберігаємо.

5. Виконавчі комісії будуть мати суди з питань, що стосуються їхньої компетенції.

6. Крім судів з цивільних та кримінальних питань для всіх станів, має бути ще верховний суд, званий сеймовим, склад якого обиратиметься при відкритті кожного сейму. До компетенції цього суду входитимуть справи про злочини проти народу та держави, тобто *crimina status* (державні злочини). Наказуємо, щоб спеціально виділені сеймом особи склали новий цивільний та кримінальний кодекс».

ІХ. Регентство

«Варта буде одночасно регентською радою на чолі з королевою, а в разі її хвороби – примасом. Регентство може мати місце лише у трьох випадках:

- 1) під час малоліття короля;
- 2) під час хвороби, що викликає тривале божевілля;
- 3) у випадку, коли короля взято в полон на війні...».

Х. Виховання королівських дітей....

ХІ. Збройні сили

«Народ сам має забезпечити собі оборону від нападу та збереження цілісності держави. Тому всі громадяни є захисниками цілісності батьківщини та її свобод. Армія є не що інше, як сила, що служить для оборони та забезпечення порядку і є частиною загальної сили народу. Народ повинен утримувати та поважати свою армію за те, що вона присвячує себе цілком його обороні. Армія повинна оберігати кордони держави та її спокій, тобто має бути її найміцнішим щитом. Щоб бездоганно виконати це своє призначення, вона має постійно перебувати в підпорядкуванні виконавчої влади відповідно до закону й має скласти присягу бути вірною народу, королю та охороняти національну Конституцію. У такий спосіб армія може бути використана для загальної оборони країни, для охорони фортець і кордонів або для допомоги закону, у випадках, якби хтось чинив опір його дії».

¹ Едукаційна комісія – комісія для виховання королівських дітей.

Польська Конституція від 3 травня 1791 р. Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Polen/XVIII/1780-1800/Verfassung_1791/text2.phtml?id=12700

Джерела та література

Джерела:

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 389–392.

Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. С. 217–219, 227–231, 238–249.

Література:

Бардах Ю. История государства и права Польши. Москва: Юридическая литература, 1980. 559 с.

Вандич П. Ціна свободи: історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ: Критика, 2004. 464 с.

Геровский Ю. А. Польша среди европейских государств (XVI–XVIII вв.). Вопросы истории. 1977. № 12. С. 135–147.

Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ: вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.

Дыбковская А., М. Жарын, Я. Жарын История Польши с древнейших времен до наших дней. Варшава: Научное изд-во ПВН, 1995. 381 с.

Достян І. С. Борьба сербского народа против турецкого ига, XV – начало XIX в. Москва: изд. АН СССР, 1958. 196 с.

Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський нац. ун-т імені І. Франка, 2002. 752 с.

Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І.Яровий, П.М.Рудяков, В.П.Шумило та ін. Київ, 2001. С. 318–363.

Історія південних та західних слов'ян: Підручник для студентів історичних факультетів вузів / За ред. І.М. Гранчака, А.Ф. Кізченка, В.П. Чорнія. Київ: Вища школа, 1987. С. 94–105.

История Польши. В 3 т. Т. 1. / под ред. В. Д. Королюка, И. С. Миллера, П. Н. Третьякова. Москва: изд-во Академии Наук СССР, 1954. 583 с.

Історія Центрально-Східної Європи: посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / за ред. Л. Зашкільняка. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 658 с.

Камінський А. С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів: 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / пер. з польської Я. М. Стріхи. Київ: Наш час, 2011. 264 с.

Клочковський Є. Історія Польщі до кінця XV століття / пер. Н. Яковенко. Люблін: тов.-во Інституту Центрально-Східної Європи, 2000. 239 с.

Копчевский Я. С. Тадеуш Костюшко. Варшава: Интерпресс, 1972. 132 с.

Краткая история Польши: с древнейших времен до наших дней / редкол.: В. А. Дьяков, Ф. Г. Зуев [и др.]. Москва: Наука, 1993. 528 с.

Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения / отв. ред. В. И. Злыднев ; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. Москва: Наука, 1988. 302 с.

Ливанцев К. Е. Сословно-представительная монархия в Польше, ее сущность и особенности (II половина XIV – конец XVI вв.). Ленинград: изд-во ЛГУ, 1968. 79 с.

Миллер А. Очерк польской истории (XI в. – 1918 г.). Преподавание истории в школе. 1990. № 1. С. 31–47.

Островер Л. И. Тадеуш Костюшко. Москва: Молодая гвардия, 1961. 272 с.

Стецюк П. Б. Перша Конституція Польщі 1791 р.: спроба правового аналізу; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка [та ін.]. Львів: Астролябія, 2010. 111 с.

Тазбир Я. Привилегированное сословие феодальной Польши. Вопросы истории. 1977. № 12. С. 159–167.

Тананаева Л. И. Сарматский портрет: из истории польского портрета эпохи барокко. Москва: Наука, 1979. 303 с.

Тымовский М. История Польши = Historia Polski / пер. с польского В. Н. Ковалева. Москва: Весь Мир, 2004. 542 с.

Усенко П. Г. Тадей Косцюшко й Україна. Київ: Нора–Друк, 2004. 96 с.

Чаплинский В. Органы государственной власти в Польше XVI–XVII в. Вопросы истории. 1977. № 12. С. 148–158.

Якубский В. А. Основные проблемы истории крестьянства Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. Т. 3. Крестьянство Европы в разложения феодализма и зарождения капиталистических отношений. Москва: Наука, 1986. С. 234–247.

Тестові завдання

1. Найважливішим джерелом надходжень у польську державну скарбницю в XIV–XV ст. був видобуток і торгівля:

а) сіллю;

б) вугіллям;

- в) сріблом.
2. Форма земельної колонізації в Польщі, за якою орні угіддя ділилися порівну між селянами і основним видом ренти ставав грошовий чинш, який чітко фіксувався в угоді, називається:
- а) «правом ратаїв»;
 - б) «польським правом»;
 - в) «німецьким правом».
3. Набуття шляхетського статусу через введення іноземців у шляхетський стан називається:
- а) нобілітацією;
 - б) індегенатом;
 - в) адопцією.
4. Повнонадільного польського селянина називали:
- а) седлакi;
 - б) кметі;
 - в) серв.
5. Люблінська унія 1569 року була укладена в роки правління:
- а) Сигізмунда I Старого;
 - б) Сигізмунда II Августа;
 - в) Генріха Валуа.
6. У польській політичній традиції «рокош» – це:
- а) накладення «вето» на прийняте сеймом рішення;
 - б) приватний союз шляхти;
 - в) опір королю в разі невиконання ним законів держави.
7. У польській історичній традиції під терміном «великий потоп» розглядаються події:
- а) визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького;
 - б) польсько-шведської війни 1655–1660 років;
 - в) російсько-польської війни 1654–1667 років.
8. Яким роком датується ухвалення польським сеймом конституції, яка отримала символічну назву «Nihil Novi»?
- а) 1791 р.;
 - б) 1648 р.;
 - в) 1505 р.;
 - г) 1520 р.
9. Вкажіть роки роботи Великого Сейму в Речі Посполитій:
- а) 1768–1774;
 - б) 1788–1792;
 - в) 1793–1795.
10. Специфічна ідеологія і спосіб життя, система цінностей і життєвих установок польської шляхти позначають як:
- а) меркантилізм;
 - б) сарматизм;
 - в) справжнє шляхетство.

11. Серед міфологем польської шляхетської самосвідомості не є правильним твердження:
- а) міф про шляхетську рівність, доблесть, політичну відповідальність;
 - б) про життєву важливість польського хліба і фільварку для існування Європи;
 - в) про історичне покликання поляків як захисників Європи від турецької небезпеки;
 - г) про історичне покликання поляків як захисників Європи від російської небезпеки.
12. Установіть хронологічну послідовність зміни монархічних династій Королівства Польського
- а) Ягеллони; Анжуйська династія; Пясти; Ваза; Валуа;
 - б) Пясти; Анжуйська династія; Ягеллони; Валуа; Ваза;
 - в) Пясти; Ягеллони; Анжуйська династія; Ваза; Валуа;
 - г) Ягеллони; Анжуйська династія; Пясти; Ваза; Валуа.
13. Наведіть назву широкого документального комплексу актів канцелярії Королівства Польського 1447-1795 рр.
- а) Державний архів;
 - б) Коронна метрика;
 - в) Коронні акти;
 - г) Канцелярські акти.
14. Заповніть пропуски: У 1619 році між Річчю Посполитою та було підписане Деулінське перемир'я, згідно з яким до Речі Посполитої відійшли,, У 1634 році було підписаномир, який підтвердив умови перемир'я.
15. Наведіть роки правління польського короля Яна III Собеського.
- а) 1674–1696 рр;
 - б) 1511–1543 рр.;
 - в) 1704–1735 рр.;
 - г) 1434–1437 рр.
16. Очолював польське політичне угруповання «патріоти» або «родина»:
- а) Станіслав Потоцький;
 - б) Анджей Замойський;
 - в) Август Олександр Чарторийський.
17. Рішення на конвокаційному сеймі приймалося:
- а) абсолютною більшістю голосів;
 - б) більшістю голосів;
 - в) двома третинами голосів.
18. Польська Конституція була прийнята 3 травня:
- а) 1790 року;
 - б) 1791 року;
 - в) 1792 року.
19. Вищим органом виконавчої влади за Конституцією Польщі 1791 року була:
- а) Едукаційна комісія;

- б) Постійна рада;
 - в) Сторожа законів.
20. У результаті трьох поділів Польщі найбільш привабливі для економічного розвитку землі отримала:
- а) Росія;
 - б) Австрія;
 - в) Пруссія.
21. Лозунгом польських повстанців 1794 року під проводом Т. Костюшка стали:
- а) «Свобода, рівність, братерство»;
 - б) «Свобода, цілісність, незалежність»;
 - в) «Свобода, терпимість, незалежність».
22. Активним провідником державно-політичних реформ у 70–90-і роки XVIII ст. у Польщі був:
- а) Станіслав Потоцький;
 - б) Станіслав Август;
 - в) Гуго Коллонтай.
23. Хто є автором семитомної «Історії польського народу», написаної у XVIII ст.:
- а) Адам Нарушевич;
 - б) Станіслав Конарський;
 - в) Станіслав Сташиц.
24. Автором національного гімну поляків є:
- а) Ігнацій Красицький;
 - б) Міхал Огінський;
 - в) Францишек Богомолець.

Список джерел та літератури

Джерела

- Аграрный строй Османской Империи XV–XVII вв.: документы и материалы / сост., перев., коммент. А. С. Тверитиновой. АН СССР. Институт народов Азии. Москва: изд-во восточной литературы, 1963. 224 с.
- «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / под ред. В. Л. Янина. Москва: Изд-во МГУ, 1987. 261 с.
- Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. 171 с.
- Гуситское движение в освещении современников: источники и материалы для практических занятий / сост. и пер. Л. П. Лаптева. Москва: Изд-во МГУ, 1992. 96 с.
- Документы о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. 633 с.
- Длугош Я. Грюнвальдская битва / пер. с лат. Г. А. Стратановского. Санкт-Петербург: Наука, 2007. 214 с.
- Записки яничара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы / введение, перевод и комментарии А. И. Рогова. Москва: Наука, 1978. 168 с.
- Книга законов султана Селима I / под. ред. А. С. Тверитиновой. Москва: Наука, 1969. 157 с.
- Козьма Пражский. Чешская хроника / отв. ред. Л. В. Разумовская и В. С. Соколов. Москва: изд. АН СССР, 1962. 296 с.
- Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Москва: Наука, 1989. 493 с.
- Лаврентий из Бржезовы. Гуситская хроника. Москва: изд. АН СССР, 1962. 332 с.
- Лаптева Л. П. Письменные источники по истории Чехии периода феодализма (до 1848 г.). Москва: Изд-во МГУ, 1985. 200 с.
- Літопис руський / відп. ред. О. В. Мишанич; пер. з давньорус. за іпатським списком Л. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.
- Оріховський С. Твори / пер. з латин. та старопольської мов Володимира Литвинова. Київ: Дніпро, 2004. 672 с.
- Песни южных славян / под ред. В. Сановича и С. Чулкова. Москва: Художественная литература, 1976. 480 с.
- Польские мыслители эпохи Возрождения / подбор, ред. текстов и прим. И. С. Нарского. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. 318 с.
- Прокопий Кесарийский. Война с готами / пер. С. П. Кондратьева. Москва: Арктос, 1996. 336 с.
- Родник златоструйный: памятники болгарской литературы IX–XVIII веков / сост. И. Калиганов, Д. Польшванний. Москва: Художественная литература, 1990. 528 с.
- Свод древнейших письменных известий о славянах = Corpus testimoniorum vetustissimorum ad historiam slavicae pertinentium: в 2-х т. Т. 1: I–VI вв. / сост. Л. А. Гиндин [и др.]. Москва: Восточная литература, 1994. 470 с.
- Свод древнейших письменных известий о славянах = Corpus testimoniorum vetustissimorum ad historiam slavicae pertinentium: в 2-х т. Т. 2: VII–IX вв. / сост. С. А. Иванов [и др.]. Москва: Восточная литература, 1995. 590 с.
- Сикст из Оттерсдорфа. Хроника событий, свершившихся в Чехии в бурный 1547 год. Москва: Наука, 1989. 136 с.
- Сказание о начале славянской письменности. Москва: Наука, 1981. 200 с.
- Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности / отв. ред. В. Д. Королюк. Москва: Наука, 1970. 127 с.
- Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита / пер. с лат. и комментарий О. А. Акимовой. Москва: Индрик, 1997. 319 с.

- Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / упоряд. В.І. Яровий, С.М. Мотрук, В.П. Шумило та ін.; за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. 416 с.
- Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя) / укладач О.М. Присяжнюк. Одеса: ун-т Ушинського, 2020. 226 с.
- Хрестоматія з історії середніх віків / за ред. М. П. Граціанського, С. Д. Сказкіна. Київ: Радянська школа, 1952. Т. 2. 387 с.
- Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы / под ред. В.М. Корецкого. Москва: изд-во юрид. лит-ры, 1961. 950 с.
- Хрестоматія по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов / отв. ред. М.М. Фрейденберг. В 3 т. Т. 1. Эпоха феодализма. Минск: Университетское, 1987. 272 с.
- Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники: тексты, перевод, комментарий / отв. ред. В. Л. Янин. Москва: Наука, 1990. 210 с.

Література

- Ангелов Д. Богомилство в Болгарии. Москва: изд. Иностранной лит-ры, 1954. 213 с.
- Ангелов Б. Кирилл и Мефодий – создатели славянской письменности. София: София-пресс, 1969. 42 с.
- Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в.: документы и исследования / редкол.: Г. Л. Арш, В. Н. Виноградов, Н. В. Зуев [и др]; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. Москва: Наука, 1982. 287 с.
- Балух В. Фільварки пізньосередньовічної Польщі. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 378 с.
- Баран В. Д. Походження слов'ян. Київ: Наукова думка, 1991. 141 с.
- Бардах Ю. История государства и права Польши. Москва: Юридическая литература, 1980. 559 с.
- Бернштейн С. Б. Константин–философ и Мефодий: начальные главы из истории славянской письменности. Москва: изд-во МГУ, 1984. 166 с.
- Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. К: Основи, 1997. 543 с.
- Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3-х т. Т. 2. Ігри обміну / пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ: Основи, 1997. 585 с.
- Бумблаускас А. Грюнвальдська битва – битва народів. Київ: Балтія–Друк, 2010. 272 с.
- Вандич П. Ціна свободи: історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ: Критика, 2004. 464 с.
- Ванечек В. История государства и права Чехословакии. Москва: Юрид. лит-ра, 1981. 503 с.
- Великая Моравия, ее историческое и культурное значение: сб. ст. / отв. ред. Г. Э. Санчук, Й. Поулик. Москва: Наука, 1985. 287 с.
- Витол А. В. Османская империя (начало XVIII в.). Москва: Наука, 1987. 136 с.
- Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: вступ до середньовічної історії слов'янства. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
- Власюк І. М. Історія слов'янських народів (з давніх часів до XVII ст.): навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Житомир: Вид-во «Полісся», 2018. 136 с.
- Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи: кінець IX – початок XVI ст.: склад, суспільна і політична роль: історико-генеалогічне дослідження / відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. Львів: ІУ НАНУ, 2000. 649 с.
- Воробьева И. Г. Венецианская республика и югославянские земли в XV–XVII веках. Калинин: изд-во КГУ, 1987. 81 с.
- Вулф Л. Винайдення Східної Європи: мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / пер. з англ. С. Біленького. Київ: Критика, 2009. 591 с.

- Геровский Ю. А. Польша среди европейских государств (XVI–XVIII вв.). Вопросы истории. 1977. № 12. С. 135–147.
- Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Київ: Наукова думка, 1988. 136 с.
- Горина Л. В. Социально-экономические отношения во Втором болгарском царстве. Москва: изд-во МГУ, 1972. 160 с.
- Грачев В. П. Сербская государственность в X–XIV вв. Критика теории «Жупной организации». Москва: Наука, 1972. 332 с.
- Грачев В. П. Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII–XIX вв.: внутреннее положение, предпосылки национально-освободительных движений/ отв. ред. Н. И. Хитрова. Москва: Наука, 1990. 198 с.
- Данилова Г. М. Проблемы генезиса феодализма у славян и германцев: сравнительный анализ франкских, древнерусских, хорватских, сербских и польских источников. Петрозаводск: Карелия, 1974. 231 с.
- Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ: Дух Літера, 2000. 528 с.
- Дейвіс Н. Європа. Історія / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Основи, 2000. 1464 с.
- Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ: вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
- Державин Н. С. История Болгарии: В 4-х т. Москва; Ленинград: изд-во АН СССР, 1945. Т 1: Происхождение болгарского народа и образование первого болгарского государства на балканском полуострове. 250 с.
- Державин Н. С. История Болгарии: В 4-х т. Москва; Ленинград: изд-во АН СССР, 1946. Т 2: Болгария времени Первого и Второго царств: 679–1393. 164 с.
- Державин Н. С. История Болгарии: В 4-х т. Т 3: Болгарский народ под турецким владычеством. Москва; Ленинград: изд-во АН СССР, 1947. 128 с.
- Дорошенко Д. Слов'янський світ у його минулому й сучасному. Київ: Темпора, 2010. 784 с.
- Достян И. С. Борьба сербского народа против турецкого ига: XV – начало XIX в. Москва: изд-во АН СССР, 1958. 195 с.
- Дыбковская А., М. Жарын, Я. Жарын История Польши с древнейших времен до наших дней. Варшава: Научное изд-во ПВН, 1995. 381 с.
- Славич Б. Історія Балкан. Т. 1. XVIII і XIX століття. Київ: Свенас, 2003. 512 с.
- Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський нац. ун-т імені І. Франка, 2002. 752 с.
- Іналджик Г. Османська імперія: класична доба: 1300–1600 рр.; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського; пер. з англ. О. Галенко. Київ: Критика, 1998. 286 с.
- Исламов Т. М. Империя Габсбургов: становление и развитие. XVI–XIX вв. Новая и новейшая история. 2001. № 2. С. 11–40.
- История Болгарии: в 2-х т. / под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Москва: изд-во АН СССР, 1954. Т. 1. 576 с.
- Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І.Яровий, П.М.Рудяков, В.П.Шумило та ін. Київ, 2001. 632 с.
- История и культура Болгарии: сб. ст. / редкол.: А. А. Улуныян (отв. ред.) и др. Москва: Наука, 1981. 351 с.
- Історія південних та західних слов'ян: Підр. для студентів історичних факультетів вузів / За ред. І. М. Гранчака, А. Ф. Кізченка, В. П. Чорнія. Київ: Вища школа, 1987. 448 с.
- Історія південних і західних слов'ян: підручник для студентів історичних факультетів університетів / за ред. В. А. Жебокрицького. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1966. 423 с.
- История Польши. В 3 т. Т. 1. / под ред. В. Д. Королюка, И. С. Миллера, П. Н. Третьякова. Москва: изд-во Академии Наук СССР, 1954. 583 с.

- История Словакии / Ян Лукачка, Ян Стейнхюбел, Бланка Брезовакова и др.; пер. со словацкого И. А. Богдановой. Москва: Евролинц, 2003. 419 с.
- История Центрально-Восточной Европы / Н. Алексюн, Д. Бовуа, М. Дюкре и др. /пер. с фр. М. Ю. Некрасова и А. Ю. Карачинского. Санкт-Петербург: Евразия, 2009. 1120 с.
- Історія Центрально-Східної Європи: посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / за ред. Л. Зашкільняка. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 658 с.
- История Чехословакии. В 3 т. Т. 1: История Чехословакии в период первобытно-общинного, рабовладельческого и феодального строя / под ред. Г. Э. Санчука, П. Н. Третьякова. Москва: изд-во АН СССР, 1956. 415 с.
- История южных и западных славян: курс лекций / отв. ред. И. В. Созин. Москва: изд-во МГУ, 1979. 590 с.
- История южных и западных славян: учебник для исторических факультетов университетов/ редкол.: И. М. Белявская. Москва: изд-во МГУ, 1969. 536 с.
- Камінський А. С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів: 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / пер. з польської Я. М. Стріхи. Київ: Наш час, 2011. 264 с.
- Камелова Г. Сплит. Дубровник. Ленинград: Искусство, 1976. 208 с.
- Ключковський Є. Історія Польщі до кінця XV століття / пер. Н. Яковенко. Люблін: тов.-во Інституту Центрально-Східної Європи, 2000. 239 с.
- Константинов Е. Хан Аспарух. София: София–пресс, 1971. 53 с.
- Копчевский Я. С. Тадеуш Костюшко. Варшава: Интерпресс, 1972. 132 с.
- Королук В. Д. Древнепольское государство. Москва: изд-во АН СССР, 1957. 216 с.
- Королук В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. Москва: Наука, 1985. 240 с.
- Коротка історія Угорщини / під ред. П. Гапака, І. Удвара ; пер. з угорської Й. Кобаля, А. Шолтеса ; Пед. ін-т ім. Дьордя Бешшенеї. Ніредьгаза: Вид-во пед. ін-ту, 1997. 222 с.
- Краткая история Болгарии: с древнейших времён до наших дней /отв. ред. Г.Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. 567 с.
- Краткая история Польши: с древнейших времен до наших дней / редкол.: В. А. Дьяков, Ф. Г. Зуев [и др.]. Москва: Наука, 1993. 528 с.
- Краткая история Чехословакии: с древнейших времен до наших дней / отв. ред. А. Х. Клеванский. Москва: Наука, 1988. 575 с.
- Кріль М. М. Історія Словаччини: навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 264 с.
- Кріль М. М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями: 1772–1867 рр. Львів: Сполом, 1999. 294 с.
- Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения / отв. ред. В. И. Злыднев ; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. Москва: Наука, 1988. 302 с.
- Лаптева Л. П. Гуситское движение в Чехии XV века: учебно-методическое пособие. Москва: изд-во МГУ, 1990. 95 с.
- Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (V – середина XVII в.): учебное пособие. Москва: изд-во МГУ, 1993. 158 с.
- Лещиловская И. И. Иллиризм: к истории хорватского национального Возрождения. Москва: Наука, 1968. 339 с.
- Ливанцев К. Е. История государства и права феодальной Польши XIII–XIV вв. Ленинград: изд-во ЛГУ, 1958. 159 с.
- Ливанцев К. Е. Сословно-представительная монархия в Польше, ее сущность и особенности (II половина XIV – конец XVI вв.). Ленинград: изд-во ЛГУ, 1968. 79 с.
- Литаврин Г. Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. Москва: изд-во АН СССР, 1980. 475 с.

- Лордкипанидзе Д. О. Ян Амос Коменский (1592–1670). Москва: Просвещение, 1970. 439 с.
- Лужицькі серби: посібник з народознавства / ред. В. Моторний, Д. Шольце ; Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, Ін-т славістики, Сербський ін-т в Будишині. Львів: Місіонер, 1997. 268 с.
- Любавский М. К. История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков). Москва: изд-во М. и С. Сабашниковых, 1918. 458 с.
- Макова Е. С. Загреб в XVI в.: из истории социально-экономических отношений в феодальном городе. Москва: МГУ, 1976. 207 с.
- Макова Е. С. Из истории социально-экономического развития славонского города XIII–XVII вв. Москва: МГУ, 1980. 106 с.
- Марченко О. М. Історія слов'янських народів. Ч. 2. Історія південних і західних слов'ян від епохи середньовіччя до кінця XVIII ст. Курс лекцій. Кіровоград: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2015. 275 с.
- Матанов Хр. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, 2001.
- Мацек Й. Гуситское революционное движение / пер. с чешского Н. М. Пашаевой. Москва: изд-во иностранной литературы, 1954. 226 с.
- Миллер А. Очерк польской истории (XI в. – 1918 г.). Преподавание истории в школе. 1990. № 1. С. 31–47.
- Москаленко А. Возникновение и развитие феодальных отношений у южных славян: хорваты и сербы. Москва: изд-во МГУ, 1978. 102 с.
- Мыльников А. С. Культура чешского Возрождения. Ленинград: Наука, 1982. 176 с.
- Наумов Е. П. Господствующий класс и государственная власть в Сербии XII–XV вв. Москва: Наука, 1975. 335 с.
- Нидерле Л. Быт и культура древних славян. Киев: ЦУЛ, 2019. 288 с.
- Нидерле Л. Славянские древности / пер. с чешск. Т.Ковалевой, М.Хазанова. 2-е изд. Москва: Алетейа, 2001. 592 с.
- Нова історія країн Азії та Африки (термінологічний і понятійний довідник): Навчально-методичний посібник. Авт.-упор. О. Ковальков. Кропивницький: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2017. 300 с.
- Озолин А.И. Антифеодальная оппозиция в Чехии второй половины XIV – начала XV вв. Зарождение гуситской идеологии. Саратов: изд-во Саратов. ун-та, 1986. 60 с.
- Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. / отв. ред. И.Б. Греков. Москва: Наука, 1984. 234 с.
- Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. / отв. ред. И.Б. Греков. Москва: Наука, 1984. 234 с.
- Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / отв. ред. Г.Г. Литаврин. Москва: Наука, 1998. 288 с.
- Островер Л. И. Тадеуш Костюшко. Москва: Молодая гвардия, 1961. 272 с.
- Парсамов С. С. Курс лекций по истории средних веков. Западные и южные славяне в средние века. Кіровоград: КГПИ, 1996. 156 с.
- Попов Д. История на България от древността до наши дни. София: Св. Климент Охридски, 1998. 453 с.
- Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси / отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1988. 271 с.
- Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва: Наука, 1982. 360 с.
- Разумовская Л. В. Очерки по истории польских крестьян от древних времен до XV в. Москва: изд-во АН СССР, 1958. 366 с.
- Раннефеодальные государства на Балканах VI–XII вв. / отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1991. 250 с.
- Рубцов Б.Т. Гуситские войны (Великая Крестьянская война XV века в Чехии). Москва: Наука, 1955. 324 с.

- Рутковский Я. Экономическая история Польши. Москва: изд-во иностранной литературы, 1953. 427 с.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / отв. ред. В. Д. Баран. Киев: Наукова думка, 1990. 485 с.
- Стецюк В. Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі: [в 2-х кн.]. Львів; Київ: [б. в.], 1998. Кн. 1. 100 с.
- Стецюк В. Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі: [в 2-х кн.]. Львів; Київ: [б. в.], 2000. Кн. 2. 95 с.
- Стецюк П. Б. Перша Конституція Польщі 1791 р.: спроба правового аналізу; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка [та ін.]. Львів: Астролябія, 2010. 111 с.
- Тазбир Я. Привилегированное сословие феодальной Польши. Вопросы истории. 1977. № 12. С. 159–167.
- Тананаева Л. И. Сарматский портрет: из истории польского портрета эпохи барокко. Москва: Наука, 1979. 303 с.
- Теплицкий Ю. М. «Запад–Восток» и феномен славянской цивилизации: история и альтернативные сценарии развития. Київ: Арістей, 2005. 444 с.
- Тодоров Н. Балканский город XV–XIX веков: социально-экономическое и демографическое развитие. Москва: Наука, 1976. 516 с.
- Тымовский М. История Польши = Historia Polski / пер. с польского В. Н. Ковалева. Москва: Весь Мир, 2004. 542 с.
- Усенко П. Г Тадей Косцюшко й Україна. Київ: Нора–Друк, 2004. 96 с.
- Фрейденберг М. М. Деревня и городская жизнь в Далмации XIII–XV вв. Калинин: изд-во КГУ, 1972. 253 с.
- Фрейденберг М. М. Средневековые города Далмации: исторические судьбы. Вопросы истории. 1982. № 10. С. 95–107.
- Фрейденберг М. М. Крестьянство на Балканах в XII–XVIII вв. Калинин: изд-во КГУ, 1984. 83 с.
- Хитцель Ф. Османская империя / пер. с франц. М.А. Черпахина. Москва: Вече, 2006. 384 с.
- Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії / під ред. Л. Зашкільняка, М. Крикуна; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1998. 301 с.
- Чаплинский В. Органы государственной власти в Польше XVI–XVII в. Вопросы истории. 1977. № 12. С. 148–158.
- Черній А. І., Черній В. А. Історія південних і західних слов'ян. В 3-х частинах. Частина I. Рівне, 1999.
- Чорній В.П. Історія Болгарії. Львів: ПАІС, 2007. 404 с.
- Шедель Г. Про європейську область Сарматію / наук. ред. М. Крикун, О. Білецька. Одеса: Астропринт, 2007. 128 с.
- Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусії. Київ: Дух і літера, 2000. 354 с.
- Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей / отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. 223 с.
- Юсип-Якимович Ю. В. Історія Словаччини. Ужгород: Гражда, 2009. 287 с.
- Якубский В. А. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. Ленинград: изд-во Ленинградского ун-та, 1975. 118 с.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Автокефалія – це статус помісної церкви, як самокерованої, незалежної частини Вселенської православної церкви, що очолюється патріархом або архієпископом чи митрополитом.

Акче – дрібна срібна монета в Османській імперії вагою 1,15 г при пробі срібла 90%, запроваджена султаном Орханом у 1328 р.

Анабаптисти – учасники народного, соціально-радикального крила протестантського руху епохи Реформації (XVI ст.). Громади анабаптистів діяли в Німеччині, Швейцарії, Нідерландах, а також у Моравії.

Арматоли – загони внутрішньої варти в поневоленій турками Греції, які перебували на службі в османського уряду і відповідали за безпеку торгових шляхів. Вони виникли наприкінці XVII ст., виділилися із селянських партизанських загонів – клефтів.

Аскер – загальна назва військових в Османській імперії.

Аугсбурзька конвенція – угода, укладена 25 вересня 1555 р. між протестантами та католиками у Священній Римській імперії, яка визнавала лютеранство офіційною релігією і встановлювала право імперських станів на вибір віросповідання.

Аян – мусульманин, який користується авторитетом у середині своєї общини; велика провінційна знать, яка поєднувала володіння значними земельними наділами й заняття постів у провінційній адміністрації. В Османській імперії, особливо в Румелії, в XVII–XVIII ст. вплив аянів зріс настільки, що сучасники говорили про настання «епохи аянів».

«Базельські компактати» від 5 червня 1436 р. – угода чашників із католицькою церквою, яка засвідчувала: свободу церковних проповідей, причастя двома видами, позбавлення духовенства світської влади й земельної власності, скасування юрисдикції церкви в кримінальних справах.

Бан – правитель (намісник) у хорватів, словенців, сербів, боснійців.

Бей (бек) – тюркський титул і звання, військове й адміністративне, яке походить від загально тюркського титулу «бек» – «вождь». Із часом це слово набуло змісту ввічливого звернення до шанованої людини.

Бейлербей – намісник в Османській імперії, який підпорядковувався тільки султану й зосереджував у своїх руках усю повноту цивільної і військової влади. Очолював еялет (або бейлербейство).

Берна – надзвичайний податок, який вносився чеським королем до сейму і йшов здебільшого на військові потреби.

Битва на Косовому полі – битва між середньовічною Сербією та Османською імперією, що відбулася 15 червня 1389 р. на день святого Віта. Косівська битва є важливою складовою національної історії сербів, їх спадку та міфології.

Богомилство – назва антиклерикального еретичного руху X–XV ст., що виник на Балканах. Проповідник Богомил у X ст. став головним поширювачем у Болгарії дуалістичного вчення, за яким увесь світ вважався боротьбою двох начал – Бога, що уособлює сили добра, та його сина Сатани,

що уособлює сили зла. Перші свідчення про богомилів відомі із книги «Бесіда проти богомилів» Козьми Пресвітера (X ст.).

Болгари – південнослов'янський народ, загальна чисельність у світі біля 7 млн осіб. Поза межами країни (в США – 300 тис., в Україні – 200 тис., Німеччині – 180 тис., Іспанії – 150 тис. та ін.) перебуває біля 1,5 млн осіб. Болгари становлять 85% населення країни (біля 5,7 млн осіб).

Болгарська церква – автокефальна (з 918 чи 919 р.) помісна православна церква (патріаршество отримала в 927 р.), яка використовує у своїй літургії візантійський обряд, болгарську, церковнослов'янську мови та новоюліанський календар. Центри болгарського православ'я міста Преслав, Охрид, Тирново.

Боляри (боїли) – вища аристократія болгар у період Першого Болгарського царства.

Боснійська бановина (банат) – середньовічне державне утворення (з початку XII ст.), яке формально було васалом угорського короля. Правління Твртко I (1353–1391), з 1377 р. король Боснії та Сербії, період найбільшої могутності середньовічної Боснії.

Боснійці (босняки, босанці, муслімани (раніше – югославські мусульмани) – південнослов'янський народ, загальна чисельність у світі приблизно 3 млн осіб. Вони становлять майже 50% населення країни Боснія та Герцеговина (біля 2 млн).

Вакуф (вакф) – на мусульманському Сході майно, виділене на релігійні і благодійні цілі, майно (землі) релігійних установ, що не підлягали оподаткуванню на користь держави.

Вальний сейм – найвищий законодавчий станово-представницький орган (парламент) королівства Польського й Речі Посполитої в XV–XVIII ст.

Варшавська конфедерація – акт, прийнятий польським сеймом і затверджений королем Генріхом Валуа в 1573 р., за яким гарантувалося надання протестантам і загалом іновірцям релігійних свобод.

Велика Моравія – історична держава західних слов'ян у басейні Середнього Дунаю, що сягала верхів'їв річок Лаби й Одри. Виникла наприкінці VIII – початку IX ст. на території сучасних Словаччини й Моравії та досягла розквіту у 860–880 роках. Уперше назва Моравія згадується в західних джерелах у 822 р., коли посли мораван, серед інших послів слов'ян, прибули до двору імператора Людовика I Благочестивого. Першим історично достовірним правителем Моравського князівства є Моймир I, засновник династії Моймировичів. Держава розпалася в результаті мадярського завоювання в 906–907 роках.

«Велична Кароліна» – ухвалене в 1532 р. й опубліковане в 1533 р. кримінально-судове уложення Священної Римської імперії німецької нації. Отримала назву на честь імператора Карла V (1519–1555).

Гайдуки – збройні повстанці, які боролися проти національного гноблення в Центрально-Східній Європі з владою Габсбурзької імперії – в Угорщині, Галичині, Закарпатті, Буковині, і проти османського панування на Балканському півострові.

Генеральна капітуляція – нерівноправний османсько-французький договір, підписаний 10 червня 1740 р., яким надано французьким купцям низку митних і тарифних преференцій. На її основі були укладені договори з іншими країнами.

Генріхові артикули – подані польським сеймом 1573 р. на затвердження новообраному польському королю Генріху Валуа статті (затвержені в 1576 р. при коронації Стефана Баторія), які завершували підпорядкування королівської влади сейму. Стали синонімом «золотих шляхетських вольностей».

Герцеговина - історична й географічна область, що становить південну частину сучасної Боснії та Герцеговини. У ранньому середньовіччі охоплювала області Захумл'є і Травунію. Була під владою династії сербських правителів Неманичів. Західна частина Герцеговини належала королівству Хорватія до унії з Угорщиною в 1102 р. Бан Стефан II Котроманич і король Твртко I приєднали цей регіон до боснійської держави в XIV ст.

Гміна – адміністративна одиниця в Польщі, місто, село або група сіл і міст, еквівалент української громади.

Граничари – військово-корпоративна спільнота, основне населення Військового кордону (прикордонної області по р. Дунай між Австрією та Османською імперією, населені переважно сербами, хорватами) другої половини XV ст. – другої половини XIX ст. Вони були звільнені від повинностей на користь австрійської влади, але натомість зобов'язувалися захищати кордон від нападів османів. За своїм статусом були проміжним станом між селянством та шляхтою.

Грюнвальдська битва – битва, яка відбулася під час «Великої війни» 1409–1411 рр. між силами Тевтонського ордену та об'єднаними військами Королівства Польського і Великого князівства литовського, Руського і Жемайтійського поблизу сіл Грюнвальд і Танненберг 15 липня 1410 р.

Гуситський рух – боротьба чеського народу в першій половині XV ст. проти католицької церкви та німецького засилля, що вилилася в так звані гуситські війни (1419–1437). Названий за ім'ям чеського мислителя, реформатора церкви Яна Гуса.

Далматинці – етнічна група хорватів, яка становить корінне населення Далмації (історичної області на території Хорватії і Чорногорії).

Девшурме – в Османській імперії один із видів податку з немусульманського населення, система примусового вилучення з християнських родин хлопчиків для їх подальшого виховання і підготовки до несення державної служби в якості «слуг Порти» на цивільній службі або у війську – яничарському корпусі.

Держава Само – найдавніша відома держава слов'ян, яка існувала на території сучасних Чехії і Нижньої Австрії в 623–660 роках, де розміщувалися племена моравів, чехів, лужичан, хорутан і панонців.

Джизья – подушний податок із зими в мусульманських країнах, як сплата за збереження життя під час воєн. Від сплати джизьи звільнялися

жінки, непрацездатні літні люди, інваліди, жебраки, раби, монахи і християни, які воювали в мусульманських арміях.

Диван – вищий дорадчий орган при султані Османської імперії, який мав також законодавчі і виконавчі функції. З огляду на те, що засідання дивану проходили за зачиненими дверима, по-східному багато прикрашеними, західні дипломати, з легкої руки французів прозвали османську державу «Дверима» – Портою.

Династія Габсбургів – це династія німецьких і австрійських імператорів, іспанських, чеських і угорських королів. У 1379 р. династія Габсбургів розділилася на дві гілки: Альбрехта (Верхня і Нижня Австрія) – отримала корону Священної Римської імперії німецької нації і вперше об'єднала австрійські землі із землями чеської і угорської корони (1437–1457), у тому числі й Закарпаття і Леопольда (інші землі), з 1440 р. володіла римсько-німецькою короною. В 1457 р. нащадки Леопольда Габсбурга успадкували австрійські землі, а за допомогою династичного шлюбу, Максиміліана I і Марії Бургундської, об'єднали Бургундію, Іспанію і Неаполітанське королівство, а згодом і колонії в Америці. В 1521 р. династія Габсбургів знову розділилася на дві гілки: іспанську (вимерла в 1701 р.) й австрійську. Чеську й угорську корони династія Габсбургів остаточно отримала в 1526 р. (після битви при р. Могачі й експансії турків-османів у Центральній Європі) й утримували їх до 1918 р., одночасно будучи німецькими імператорами, крім Марії-Терезії (імператором був її чоловік Франц Лотаринзький). Титул німецьких імператорів від Габсбургів відібрав Наполеон Бонапарт у 1804 р., після чого вони проголосили себе австрійськими імператорами.

Династія П'ястів – польська князівська (кінець IX – 1025) і королівська династія (1025–1079 і 1295–1370) у Польському королівстві та королівстві Русі (1325–1378). Легендарним засновником династії був селянин-колісник П'яст (за єврейською легендою – вождь польських полян П'яст). За першого історично достовірного князя з династії П'ястів Мешка I почала формуватися Польська держава.

Династія Ягеллонів – європейська монарша династія польських королів (1386–1572), великих князів литовських (1377–1392, 1440–1572). Відгалуження литовської княжої династії Гедиміновичів. Представники династії правили також у Чехії (1471–1526) та Угорщині (1440–1444, 1490–1526). Перший представник, великий князь литовський Ягайло, в 1386 р., після одруження з польською королевою Ядвігою, став польським королем під ім'ям Владислава II. Останнім представником династії на польському та литовському престолах був бездітний король Сигізмунд II Август, за правління якого, в 1569 р. була укладена Люблінська унія.

Драгоман – офіційний перекладач при дипломатичних і консульських місіях Речі Посполитої і Російської імперії в країнах Сходу.

Друге Болгарське царство – середньовічне болгарське царство, яке існувало в 1185–1396 рр. і було завойоване Османською імперією.

Друге закріпачення – поява, або посилення кріпосного права в країнах Центральної та Східної Європи в XVI–XIX ст.

Дубровник – історична назва Рагуза – портове місто на адриатичному узбережжі Далмації, у південній частині сучасної Хорватії. Від часів Середньовіччя розквіт міста базувався на морській торгівлі, що дозволило Дубровницькій республіці (існувала з XI ст. до 1808 р.) стати єдиним містом-державою в Східній Адриатиці, спроможним змагатися з Венецією. У Дубровнику розквітали мистецтво, наука, хорватська мова, культура. Тривалий час там використовувалася далматинська мова, що нині вимерла.

Дукля – південнослов'янська середньовічна держава на теренах сучасної Чорногорії. Засновником Дуклянського королівства з 1042 р. вважається Стефан Воїслав, столиця Скадар (Шкодер). Поступово назва краю вийшла із вжитку, спочатку за назвою річки Зети – колишні дуклянські землі стали називатися Зетою, а потім – Чорногорією.

Екзекуційний рух – шляхетський рух у Польщі в XVI ст. за державні реформи, націлені на зміцнення адміністрації, фінансів, армії, за відсування від влади аристократії і зміцнення політичного впливу шляхти в державі.

Ескарі – збірна назва всіх державних службовців в Османській імперії.

Еснафи – міські корпорації в Османській імперії, які об'єднували ремісників однієї спеціальності і, на відміну від середньовічних західноєвропейських цехів, були підконтрольні султанській адміністрації. Працювали як на ринок, так і на виконання державних замовлень.

Еялет – найбільша військова й адміністративно-територіальна одиниця у складі Османської імперії на чолі з бейлербеєм. У Румелії було три еялета – Будський, Тимішоарський та Боснійський.

Жупа – родова територія племені (округ) у південних та західних слов'ян.

Жупан – родовий старійшина в південних слов'ян (хорватів, сербів); пізніше – правитель або начальник певного округу, провінції, князь.

Задруга – сімейна община патріархального типу, група людей, котрі живуть і працюють в одному господарстві. Була характерна насамперед для південних слов'ян.

Задужбина – будівля в середньовічній Сербії (зазвичай церква або монастир), збудована правителем для спасіння душі («за душу»). Наприклад, Стефан Урош II Мілутін (1282–1321) за 40 років правління побудував 40 задужбин, які були культурними, просвітницькими, релігійними центрами.

«Закон судний людем» – найдавніший звід слов'янського права, складений у VIII – на початку X ст., імовірно, в період правління хана Бориса (852–889) після прийняття болгарами християнства 865 року, упорядкований, можливо, болгарським царем Симеоном (893–927).

«Законник Стефана Душана» – середньовічний збірник законів Сербії, названий за іменем ініціатора його створення – правителя Стефана Душана; прийнятий на з'їзді (соборі) знаті в Скоп'є 21 травня 1349 р. (статті 1–135), доповнений на соборі в місті Серресі 1354 р. (статті 136–201). Містив у несистематизованому порядку норми цивільного, кримінального та інших

галузей права. Встановлював порядок судового процесу; підтримував захист державою православної церкви.

Зеамет – вид земельного пожалування на умовах несення військової служби в рамках тимарної (військово-ленної) системи в Османській імперії. Зеаметами називали наділи, які могли принести скарбниці прибуток у розмірі 20–100 тисяч акче на рік.

Зета – середньовічна південнослов'янська держава, князівство, що розташовувалося на території сучасної Чорногорії. З початку XII ст. назва «Зета» витісняє з вжитку колишню назву країни – Дукля. Зета здобула незалежність в 1356 р. В 1496 р. Зета увійшла до складу Османської імперії.

Зіммі (араб. «люди договору») – збірна назва немусульманського населення (переважно тих, хто сповідував християнство, іудаїзм і зороастризм), у державах, створених мусульманами і в яких панують закони шаріату. За ісламськими уявленнями, усі християни та іудеї відносилися до «людей Писання» (мали священні книги), тому з ними можна укласти угоду (зиммет). Вони «дадуть відкуп своєю рукою», після чого можуть проживати в країні ісламу, де їхнє майно та життя знаходитимуться під захистом. Зіммі часто не мали права володіти зброєю, посідати державні посади, свідчити в суді, мали й інші прояви дискримінації в побуті.

Ільтизам – в Османській імперії практика віддачі на відкуп третій особі (мультазиму) права збирати податки насамперед ушр (десятину) на певній території за умови одноразового внесення прогнозованої суми податку до скарбниці. Виникла наприкінці XVII ст. і стала проявом системної кризи Османської імперії.

Імперія – держава, створена шляхом включення до свого складу територій інших держав та колоніальних володінь унаслідок інкорпорації, загарбання, експансії, колонізації та інших форм розширення свого впливу.

Індигенат – у Польщі привілей про визнання за шляхтичем-іноземцем шляхетства країни проживання. Після процедури індигенату іноземець та його рід набували всі права і свободи місцевої шляхти. До 1578 р. індигенат надався рішенням короля і сейму, а після 1641 р. – винятково сейму.

Йозефінізм – це колективна внутрішня політика Йосифа II, імператора Священної Римської імперії, який упродовж десяти років свого одноосібного правління Габсбурзькою імперією (1780–1790), намагався законодавчо запровадити низку радикальних реформ для перебудови країни в дусі «освіченого абсолютизму». Сутність «йозефінізму» полягала в тому, що монархія мала бути як благодійницькою, так і поліційною державою.

Кавхан (капхан) – радник, перший полководець і співправитель ханів Першого Болгарського царства.

Каді – шаріатський суддя в мусульманських країнах.

Канун – в Османській імперії світський закон, який видавався султаном.

Канун-наме – в Османській імперії кодекс законів, збірка султанських законодавчих актів.

Каринтія – федеральна земля південної Австрії. Була резиденцією кельтських королів, західноримською провінцією, герцогством німецьким, власністю Габсбургів. Вона зберегла пам'ятники архітектурної і культурної спадщини: собори, монастирі, замки і фортеці XII–XVII ст.

Карловицький мир – мирний договір, підписаний 26 січня 1699 р. Османською імперією, з одного боку, і Австрією, Річчю Посполитою і Венеціанською республікою з іншого. Порта поступалася на користь Австрії Угорщиною, Трансільванією і Тимішоарою. Венеція отримала від Стамбула о. Морею і Далмацію, Річ Посполита повертала Поділля. Карловицький мир став рубіжним для країн-підписантів. Саме із цього часу Австрія перетворюється на Велику державу, а для Османської імперії настає сумнозвісна «епоха відступу» – втрата нею військово-політичної ініціативи в протистоянні з Європою і перехід цієї ініціативи до Заходу.

Кревська унія – угода відбулася 1385 року про династичний союз між Великим князівством Литовським і Польщею, за яким великий князь литовський Ягайло зобов'язувався прилучити свої землі, литовські й руські до корони Польської, перевести Велике князівство Литовське на католицизм і стати королем єдиної польсько-литовської держави.

Кметі – селяни, хлібороби.

Клефти – грецькі селяни-партизани, які боролися проти османського панування.

Колонізація – заселення та господарське освоєння нових територій.

Конфедерація – приватний союз польської шляхти, який створювався задля прийняття потрібних їй рішень силою.

Коран – головна священна книга мусульман, основа ісламського віровчення.

Коронна метрика – широкий документальний комплекс актів канцелярії Королівства Польського 1447–1795 рр. У широкому значенні під Коронною метрикою розуміють державний архів, де зберігалися всі акти, видані королем Польщі та сеймом. Після третього поділу Речі Посполитої в 1795 р. архів королівської канцелярії був повністю вивезений до Росії. Повернення більшої частини коронної метрики до Польщі стало можливим завдяки досягнутим домовленостям під час підписання Ризького миру 1921 р. На даний час повний масив документів Коронної метрики знаходиться у фондах Головного архіву давніх актів (м. Варшава, Польща).

Кутногорська угода 1485 р. – визнавала рівноправність католицизму й утраквізму («чашників»).

Литовська метрика – широкий документальний комплекс актів канцелярії Великого князівства литовського XV–XVIII ст. Після третього поділу Речі Посполитої в 1795 р. архів канцелярії був повністю вивезений до Росії. Переважна частина архівного фонду «Литовська метрика» знаходиться в Російському державному архіві давніх актів, менша кількість документів зберігається у фондах архівних установ Польщі, Литви та України.

Люблінська унія – угода про об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в союз держав – Річ Посполиту

(пол. Rzeczpospolita Obojga Narodów – Спільна Справа Обох Народів). Унію затверджено в місті Любліні 1 липня 1569 р.

Магдебурзьке право – право феодального міста на самоуправління, згідно якого економічна діяльність, майнові права, суспільно-політичне життя, становий стан городян регулювалися власною системою юридичних норм.

Мадяризація – насильне переведення на угорську мову й насаджування «угорської культури» неугорським народам.

Малік – довічні відкупники в Османській імперії.

Маршалок земський – головував на засіданнях сейму й Ради, проголошував ухвали великого князя і Ради, був наглядачем за порядком і етикетом при дворі й під час офіційних церемоній, управляв прийомом закордонних послів.

Махалла – у мусульманських країнах квартал або частина міста, жителі якого мали самоуправління. Центром махалли, як правило, була мечеть.

Медресе – будь-яка вища чи середня школа на ісламському Сході.

Меропхи – категорія залежного селянства в Сербії в XIII–XIV ст.

Міллет – самоврядні об'єднання осіб однієї віри з власними адміністративними установами, судами, соціально-культурними закладами (школи, лікарні тощо), які були в спеціально відведених для цього місцях (кварталах) міст.

Мірі – казенне майно, а також назва фіксованого державного поземельного податку в Османській імперії.

Моравани – західнослов'янське плем'я, яке проживало в басейні річки Морави в теперішньому Моравському регіоні Чехії.

Мулла – арабська назва знавця Корану й мусульманської обрядовості, служителі культу; вчителя в медресе; просто грамотна, учена людина.

Мультазим – в Османській імперії відкупник, особа, яка за плату отримувала право збирати податки на певній території.

Муфтії – мусульманський богослов-правознавець, якому надано право давати фетву з різних релігійно-юридичних питань, спираючись на прецеденти з практики кадї. Муфтії – це також титул представника вищого мусульманського духовництва, що відповідає в християнстві титулу єпископа.

Мюльк – в Османській імперії майно (земельний наділ), яке знаходиться в спадковому володінні за особливі заслуги перед державою.

Неманичі – південнослов'янська династія володарів Сербії та інших країн у 1170–1371 роках, які носили титули жупанів, великих жупанів, королів та царів. Засновником династії став жупан Стефан Немані (1113–1199). Створена ним держава успішно протистояла Візантії та Угорщині. Останній правитель династії на троні – Стефан Урош V (1355–1371).

Нітранське князівство – історичне західнослов'янське князівство, що лежало на заході сучасної Словаччини. Воно виникло в VIII ст., у 907–925 рр., внаслідок знищення Великої Моравії угорцями, князівство стало

частиною Угорського князівства; від 1003 до 1030 рр. – було частиною королівства Польського й остаточно з 1030 р. увійшло до королівства Угорщини. В 1108 р. князівство втратило автономний статус.

Османи – турецька династія, представники якої правили Османською імперією (1299–1922) і походила від вождів туркменського (огузького) племені кайи, що кочувало в області Балх (нині провінція в Афганістані). Заснована Османом, першим правителем Османського бейства в Анатолії, на базі якого була створена імперія.

Пашалик – в Османській імперії область, підзвітна паші. Те ж, що й еялет, хоча пашалики були менш інтегровані до складу імперії і були скоріше васальними територіями.

Перше Болгарське царство – болгарська держава на півночі Балканського півострова, що існувала в період між 681 та 1018 роками.

Поланецький універсал – Тадеуш Костюшко 7 травня 1794 р. видав Поланецький універсал, який надавав кріпакам особисту свободу за умови їх розрахунку з поміщиками і сплати державних податків, визнавав також спадкове право селян на оброблювану землю. Цей акт був вороже сприйнятий шляхтою і католицьким кліром, котрі саботували його реальне втілення.

Поляки – західнослов'янський народ, загальна чисельність у світі приблизно 50 млн осіб. Біля 36 млн поляків мешкає у власній державі – Республіці Польща. За межами країни (у США – 9 млн, Німеччині – 1,5-2 млн, Бразилії – 1,8 млн, Франції – понад 1 млн, Канаді – 0,9 млн, Великобританії – 0,6 млн, Білорусі – 300 тис., Литві – 210 тис., Україні – 150 тис., Росії – 50 тис. осіб) перебуває майже 14 млн осіб.

Порта (Блискуча Порта, Висока Порта) – так спочатку французи, а потім європейці називали Османську імперію. Назва походить від назви урядового кварталу в Стамбулі, де розташовувалася канцелярія Великого візира імперії. Термін вживався як у значенні «уряд», так і власне як альтернативна назва Османської імперії.

Принцип «liberum veto» – принцип одноголосного прийняття рішень, який утвердився в сеймовій практиці Речі Посполитої наприкінці XVI ст. Кожен посол мав право своїм вето зупинити діяльність сейму з анулюванням усіх раніше затверджених цим же сеймом положень. Принцип був скасований в 1791 р.

Радомська конституція («Nihil novi») (лат. «нічого нового без загальної згоди») – законодавчі акти, прийняті польським сеймом 3 травня 1505 р. (в м. Радомі), які унормували шляхетські привілеї і обмежували владу польського короля. Наприклад, король не міг запроваджувати будь-які зміни в державі без згоди сейму, надавалося право підданам на протест проти короля тощо.

Райя (райяти) – (араб. «стадо») у мусульманських країнах усе податне сільське й міське населення.

Рокош – закріплене в правових актах Речі Посполитої офіційне повстання проти короля, на яке мала право польська шляхта для захисту

своїх прав і свобод. Спочатку це слово означало з'їзд шляхти (не лише депутатів) на сейм. Під час рокошу шляхта формувала шляхетську конфедерацію, спрямовану проти короля.

Румелія – (осман. «країна ромів») історична назва частини Балканського півострова, території колишньої Візантійської імперії, які були завойовані Османською імперією. З XIV ст. – єялет у складі Османської імперії, куди входили землі сучасних Болгарії, Сербії, Боснії і Герцеговини, Албанії, Епіру, Македонії, Фессалії. Адміністративним центром була Софія.

Рух «братиків» – назва походить від словацького bratik (мн. bratiki – брати). Це антифеодальний рух у Словаччині 1445–1471 рр., ядром яких були чеські таборити, що оселилися в Словаччині. Братики вели боротьбу проти угорських феодалів, католицької церкви й німецького патриціату міст. У війську братиків були загони польських і українських селян. У 1471 р. братиків рух було остаточно придушено.

Сабор – представницький і законодавчий орган сербів, хорватів, словенців, куди входили представники аристократії, дворянства, духовенства, вільних королівських міст; очолювався баном.

Санджак – військово-адміністративна одиниця в Османській імперії в складі єялету.

«Сарматизм – концепція етнічної винятковості шляхетського стану Речі Посполитої, відповідно до якої шляхтичі розглядалися як нащадки народу сарматів, котрий походив від біблійного Яфета, а місцеві слов'яни та литовці, як нащадки біблійного Хама. Сарматський світогляд, який побутував серед знаті в XVI–XIX ст., був ідеологічним фундаментом дегуманізації та дискримінації нижчих суспільних верств Речі Посполитої.

Святовацлавська угода – угода, прийнята в Чеському королівстві в 1517 р., за якою шляхта визнавала статус міст як третього земельного стану та їхню автономію в судових справах.

Сейм (Сойм) – станово-представницький орган влади Великого князівства Литовського і Польщі. Складався з представників шляхти. До компетенції вального (загальнодержавного) сейму відносилося: обрання великого князя, питання війни й миру, взаємини з іншими країнами, встановлення податків і регулювання законодавства.

Серби – південнослов'янський народ, загальна чисельність у світі від 9,5 до 13 млн осіб. Поза межами країни (у Боснії та Герцеговині – 1,4 млн, Чорногорії – 215 тис., Німеччині – 700 тис., Австрії – 300 тис., США – 200 тис. та ін.) перебуває 4–6 млн. Серби становлять майже 80% населення країни (біля 6,2 млн осіб).

Сербська церква – автокефальна (з 1219 р. під керівництвом св. Сави) помісна православна церква (патріаршество отримала в 1346 р. за правління Стефана Душана, центр м. Печ, яка була ліквідована турками-османами в 1766 р.). Використовує у своїй літургії візантійський обряд, церковнослов'янську мову та юліанський календар.

Сипахи (спахії) – (осман. «озброєний воїн на коні»), представник військової знаті в Османській імперії, який за службу отримував земельне пожалування – тимар.

Словаки – західнослов'янський народ, загальна чисельність у світі приблизно 6,2 млн осіб. Біля 4,350 млн їх мешкає у власній державі – Словаччині, що становить 85,7% населення країни. Словацька діаспора за кордоном налічує 1,7 млн осіб, зокрема, у США – 810 тис. осіб, Чехії – 200 тис., Канаді – 100 тис., Великобританії – 90 тис. Сербії – 50, Угорщині – 30 тис. та ін.

Словенці – південнослов'янський народ, загальна чисельність у світі біля 2,5 млн осіб. Вони становлять майже 82% населення Словенії (1,630 млн осіб). Поза межами країни (в США – 180 тис., Італії – 85 тис., Аргентині, Канаді, Австрії, Німеччині – по 30 тис. та ін.) перебуває біля 0,8 млн осіб.

Словінії – військово-територіальні об'єднання союзів слов'янських племен, що виникли на Балканах у VI–VII ст. (наприклад, держава «семи слов'янських племен»).

Султан – титул правителя в ісламських державах, представник світської влади на противагу імаму, релігійному авторитету.

Таборити – прихильники радикальної течії гуситського руху в Чехії в XV ст. Назва походить від гори Табор на півдні Чехії, де була їхня фортеця. Програмний документ – «Дванадцять празьких статей. Це були переважно селяни, міська біднота, частина дрібного дворянства, бідне духовенство, ремісники. Вимагали докорінної реформації католицької церкви, позбавлення її багатств, переведення богослужіння на чеську мову, скасування приватної власності, феодалних привілеїв і створення царства справедливості.

Тевтонський орден – військово-релігійна організація німецьких хрестоносців, створена в XII ст. у Палестині. Орден вів тривалі війни з Польщею, Великим князівством Литовським.

Тимар – вид земельного пожалування в Османській імперії за несення військової служби, який і дав назву тимарній (військово-ленній) системі. Тимарами називали наділи, які могли принести скарбниці прибутку у розмірі 3–20 тис. акче на рік.

Тимаріот – власник тимара, те ж, що й сипах.

Тридцятилітня війна – перша загальноєвропейська війна у 1618–1648 рр. між союзом католицьких і коаліцією протестантських держав. Причинами війни стало католицько-протестантське релігійне протистояння, конфлікт між імператором та удільними німецькими князями, національно-визвольні рухи в землях Габсбургів (Чехія, Угорщина, Нідерланди), стара боротьба за домінування в Європі між Австрією (Габсбургами) та Францією (Бурбонами). Безпосереднім приводом війни стало чеське повстання в 1618–1620 рр.

Улем – збірна назва знавців богослов'я, історії ісламу, релігійного культу й етично-правових норм ісламу. Це можуть бути як теоретики, так і практичні діячі в царині традиційних форм освіти, судочинства на основі шариату і виконання обрядів.

Урбарій – це орендна плата, яку сплачували селяни поміщику за земельні наділи в країнах Центрально-Східної Європи. Урбарій використовували також для обліку земельної ренти та реманенту.

Ускоки – біженці із числа південних слов'ян, котрі перейшли (дослівно «ускакали») з Османської імперії на територію Австрії та Венеціанської республіки. Ускоки прославилися партизанськими діями проти османів у прикордонних районах, а також піратством на Адріатиці.

Ушр (ашар) – десятичний (10%) натуральний державний поземельний податок в Османській імперії, який в умовах системи ільтизаму часто перетворювався на «четвертинний» чи «половинний».

Фанаріоти – (від назви району Фанар у європейській частині Стамбулу), збірна назва грецької еліти в Османській імперії, представники якої селилися переважно в районі Фанар, біля резиденції Константинопольського патріарха. У XVI ст. фанаріоти тримали в руках торгівлю і банківсько-лихварську сферу в Стамбулі і європейських володіннях Порти.

Феми – військово-адміністративні округи Візантійської імперії, які були створені в середині VII ст. з метою захисту східних рубежів імперії від арабів, а пізніше від турків-сельджуків.

Фетва – богословсько-правовий висновок в ісламі, зроблений для роз'яснення і практичного застосування якогось припису шаріату чи тлумачення якогось казусу з позицій шаріату.

Фільварки – феодалні господарства, що мали товарний характер і виробляли сільськогосподарську продукцію на ринок.

Фірман – указ або декрет в Османській імперії.

Фрайкори – напіввійськові добровольчі формування в Німеччині та Австрії в XVIII–XX ст.

Харадж – у мусульманських країнах збірна назва податків із немусульманського населення.

Хассе – вид земельного пожалування на умовах несення військової служби в рамках тимарної системи в Османській імперії. Хассе називали наділи, які могли принести скарбниці прибуток у розмірі понад 100 тис. акче на рік. Але такі наділи отримували лише представники вищої знаті й на період активної служби.

Хорвати – південнослов'янський народ, загальна чисельність у світі біля 5,6 млн осіб (за іншими даними 6,9 млн). Поза межами країни (в Боснії та Герцеговині – майже 650 тис., у Німеччині – 240 тис., Австрії – 110 тис., у Сербії – 60 тис., у Словенії – 35 тис., у Чорногорії – 10 тис. та ін.) перебуває понад 1,6 млн осіб. Хорвати становлять майже 92% населення країни (3,8 млн осіб).

Хорватська церква – зберегла сопричастя з римським єпископом, незважаючи на тісні політичні зв'язки з Візантією. Богослужіння здійснювалося паралельно латиною і церковнослов'янською мовами з богослужбовими книгами на глаголиці. Глаголицький обряд остаточно зник з

ужитку в середині ХХ ст. Хорватська католицька церква користувалася істотною автономією в складі Угорського королівства.

Хорватсько-угорська унія – відповідно до угоди від 1102 р., відомої як *Pacta Conventa*, хорватська шляхта визнала династичну унію з Угорщиною. Умови угоди передбачали, що Хорватія і Угорщина управляються одним правителем, як два окремих королівства. Король зобов'язався не заселяти хорватські землі угорцями, гарантувати самоврядування під початком призначеного королем бана (правителя) і поважати привілеї хорватської знаті.

Церковнослов'янська кирилична абетка (також відома як **Староболгарська абетка** та **Старослов'янська абетка**) – перша кирилична абетка із 45 літер, створена приблизно в ІХ ст. в Першому Болгарському царстві для письма та книгодрукування староцерковнослов'янською мовою (також відомою як староболгарська мова та старослов'янська мова) – основною мовою, якою користувалися в письмі та книгодрукуванні в Україні, Московії, Болгарії та інших слов'янських країнах Східної Європи у ІХ–ХVІІ ст. Церковнослов'янська кирилична абетка є першою кириличною абеткою, яка була створена на базі грецької абетки, з додаванням кількох нових літер. Вона видозмінювалася впродовж ІХ–ХVІІ ст., у кириличні абетки різних слов'янських мов: болгарську кириличну абетку, сербську кириличну абетку (хоча серби також створили й альтернативну латинську сербську абетку), українську кириличну абетку тощо.

Чашники – прихильники поміркованої течії гуситського руху в Чехії в ХV ст. Програмний документ – «Чотири празькі статті». До них належали переважно магістри-богослови університету, частина панів і лицарів, середне духовенство, багато ремісників. Вимагали позбавити католицьку церкву її землеволодінь, запровадити для духовенства відмову від власності, суворе покарання за здійснені гріхи. Вимогою чашників, що дала й назву всьому руху, здійснювати причастя мирян не тільки гостіями (євхаристійний хліб у католиків), але й вином («чашею»), тобто приймати Тіло і Кров Христову «під двома видами» (звідки «утраквісти»).

Чеські брати – християнський протестантський рух, що виник у Чехії в ХV ст., і став продовженням традицій гуситського руху.

Чеське повстання 1547 р. – перше антигабсбурзьке повстання чеських станів, що спалахнуло в Празі в січні-липні 1547 р. і було викликане абсолютистською політикою короля Фердинанда I Габсбурга, спрямованою на скорочення політичного впливу привілейованих станів і проведення контрреформації земель Чеської корони.

Чехи – західнослов'янський народ, загальна чисельність у світі приблизно 11 млн осіб. Біля 9,5 млн чехів мешкає у власній державі – Чеській республіці. Поза межами країни (в США – 1,3 млн, Канаді – 95 тис., Німеччині – 60 тис. та ін.) перебуває понад 1,5 млн осіб.

Чинш – у середньовічній Європі регулярний податок натурою чи грошима, який платила державі або сеньйору (власнику землі) категорія

вільного населення (селяни, міщани), позбавлена власності, за право безстрокового спадкового користування землею.

Чифтлік – спочатку термін, яким позначали будь-який селянський наділ в Османській імперії, котрий оброблявся парою волів. Із часом так називали приватний маєток, у якому використовуються позаекономічні методи примусу селян і продукція якого орієнтована на ринок.

Чорбаджи – термін, котрий вживався в Османській імперії в декількох значеннях: а) офіцерський чин, який відповідав командирі роти в яничарському корпусі; б) представник селянської верхівки в XVI–XVIII ст. (староста, старшина, заможній селянин), який обирався султанською адміністрацією для збирання податків.

Шаріат – комплекс приписів, що визначають переконання, а також формують релігійну совість і моральні цінності мусульман.

Шведський потоп – вторгнення в Річ Посполиту коаліції на чолі зі Шведською імперією (1655–1660 рр.), що завдало непоправної шкоди. Закінчився Олівським миром, за яким польський король Ян II Казимир відмовився від претензій на шведський престол.

Штирія - федеральна земля на південному сході Австрії. У 630-х роках, після повстання Само, утворилося незалежне слов'янське князівство Карантанія, ядром якого стали каринтійські і штирійські землі. Нащадки цих слов'ян – словенці. У 788 р. Карантанія була приєднана до франкської імперії Карла Великого. Почалася інтенсивна германізація Штирії. З 1276 р. вона ввійшла до складу Габсбурзької імперії.

Яничари – піше османське військо, перше у світі регулярне наймане військо, проіснувало з 1356 до 1826 р. Частково формувалося за рахунок системи девшурме. Окрім військових, виконували також поліційні та охоронні функції.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
ТЕМА 1. Болгарія в середні віки.....	4
ТЕМА 2. Сербія в середні віки.....	24
ТЕМА 3. Хорватія та Словенія в середні віки.....	40
ТЕМА 4. Велика Моравія	58
ТЕМА 5. Чехія в середні віки	74
ТЕМА 6. Словацькі землі в середньовічну епоху.....	96
ТЕМА 7. Польща в середні віки	107
ТЕМА 8. Балканські народи під владою Османської імперії.....	126
ТЕМА 9. Чеські, словацькі, хорватські, словенські землі у складі Габсбурзької монархії (XVI–XVIII ст.).	152
ТЕМА 10. Польська держава в XVI–XVIII ст.	168
Список джерел та літератури	196
Словник термінів	202

О.М. Марченко

ПРАКТИКУМ

із курсу «Державотворчі та культурницькі процеси в країнах
Центральної, Східної та Південно-Східної Європи в епоху
Середньовіччя та Модерний час»

*Частина 1. Історія країн Центрально-Східної та Південно-
Східної Європи в епоху Середньовіччя та Ранньомодерний час
(VI–XVIII ст.)*

Навчально-методичні матеріали
для студентів закладів вищої освіти